

**МЕЛІТОПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

**ТЛУМАЧНИЙ
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК
З ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА**

2026

УДК 340.1(038)

Т 49

Рекомендовано вченою радою Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (Протокол №15 від 13 травня 2026 року)

Рецензенти:

Логвиненко Б.О. - т.в.о. завідувача кафедри адміністративного права і процесу Навчально-наукового інституту підготовки фахівців для підрозділів превентивної діяльності Національної поліції України Дніпровського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор

Філей Ю.В. - декан юридичного факультету Національного університету «Запорізька політехніка», кандидат юридичних наук, професор

Укладачі:

Кисельов І.О. – доцент кафедри права Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, кандидат юридичних наук

Крижановський О.М. – професор кафедри психології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, кандидат юридичних наук, доктор психологічних наук

Тлумачний термінологічний словник з теорії держави та права / уклад.: І. О. Кисельов, О. М. Крижановський. – Запоріжжя : Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, 2026. – 218 с.

ISBN 978-617-7346-96-7

Словник присвячений базовим категоріям теорії держави і права – фундаментальній юридичній науки, що формує підґрунтя для розуміння всіх без винятку галузевих дисциплін. Робота підготовлена на основі узагальнення класичних правових доктрин, сучасних методологічних підходів та універсальних закономірностей функціонування державно-правових явищ. Словник містить детальну інтерпретацію понять, що розкривають сутність державної влади, структуру правових норм, механізми правового регулювання та особливості правової свідомості.

Видання розраховане на широке коло читачів, насамперед на студентів юридичних факультетів, для яких теорія держави і права є першою та найважливішою сходинкою у професійній освіті. Словник стане надійним дороговказом для аспірантів, викладачів та науковців, сприяючи уніфікації термінологічного апарату в дослідницькій діяльності та підготовці наукових праць. Також книга буде корисною практикуючим юристам, державним службовцям та правозахисникам, які прагнуть поглибити своє розуміння теоретичних засад правозастосування та підвищити рівень своєї професійної аргументації.

ISBN 978-617-7346-96-7

© **Кисельов. І.О., Крижановський О.М.**
© **МДПУ імені Богдана Хмельницького**

ЗМІСТ

Від укладачів	8	Вотум недовіри	32
А	10	Г	33
Абсолютна монархія	10	Галузь права	33
Автентичне тлумачення	10	Гарантії законності	34
Автономна республіка.....	11	Генезис держави	35
Акт застосування права	12	Гіпотеза норми права	36
Акт тлумачення права	12	Глобалізація права	37
Активне виборче право	13	Громадянство.....	38
Аналогія закону	14	Громадянське суспільство	39
Аналогія права	15	Гуманізм права	40
Англо-американська правова сім'я	16	Д	41
Антидемократичний режим	17	Далекосхідна правова сім'я	41
Апарат держави.....	18	Делегована правотворчість	42
Аристократія	19	Деліктоздатність	43
Б	20	Демократичний режим	44
Багатопартійна система	20	Деонтологія юридична	45
Бікамералізм	21	Держава	46
Біпатризм	22	Державна таємниця	46
Благоденства держава (концепція)	23	Державний лад.....	47
В	24	Деспотія.....	48
Вето	24	Джерело права.....	49
Виконавча влада	25	Диспозитивність.....	50
Виконання норм права	26	Диспозиція норми права	51
Використання норм права	27	Дисциплінарна відповідальність....	51
Вимоги законності.....	28	Дієздатність	52
Вина.....	29	Дотримання норм права	53
Відокремленість влади.....	30	Дуалістична монархія	54
Влада державна	30	Е	55
Внутрішні функції держави.....	31	Еволюція держави	55

Екстериторіальність	56	Ієрархія нормативно-правових актів	80
Економічна функція держави	57	Імперативність.....	80
Елементи норми права	58	Імунітет юридичний	81
Етатизм.....	58	Інкорпорація	82
Ефективність права.....	59	Інститут права	83
Є	60	Інтегративна юриспруденція.....	84
Єдність законності	60	Інформаційна функція держави	85
Європейське право.....	61	Історична школа права	86
Єдиний орган законодавчої влади	62	К.....	87
Ж	63	Казуальне тлумачення	87
Жорстка конституція	63	Кваліфікація юридична.....	88
Життєвий інтерес.....	64	Класифікація правових норм.....	89
З	65	Кодифікація	90
Загальне право	65	Колізія правова	91
Загальнообов'язковість права	66	Конвергенція права.....	92
Закон.....	67	Консолідація	93
Законність	67	Конституціоналізм	93
Законодавство.....	68	Конституція.....	94
Законодавча влада	69	Конфедерація	95
Законодавча ініціатива.....	70	Конформістська поведінка	96
Законодавчий процес.....	71	Корпоративні норми	97
Законотворчість	71	Л.....	98
Заповнення прогалін у праві	72	Легальність	98
Застосування права	73	Легітимація.....	99
Звичай правовий	74	Легітимність.....	100
Зворотна дія закону	75	Лібералізм	100
Зміст правовідносин	76	Локальний нормативний акт.....	101
Злочин	77	Лобізм	102
Зовнішні функції держави	78	М	103
І.....	79	Маргінальна поведінка.....	103
Ідеологія правова.....	79	Матеріальна відповідальність	104

Матеріальне право	105	П.....	129
Метод правового регулювання	106	Парламент	129
Методологія теорії держави і права	107	Парламентська республіка	129
Механізм держави.....	108	Патріархальна теорія	130
Механізм правового регулювання	109	Підзаконний нормативно-правовий акт	131
Міжнародне право	110	Підгалузь права	132
Монархія	111	Поділ влад	133
Монокамералізм	112	Позитивне право.....	134
Мораль.....	112	Політична система.....	134
Мусульманське право	113	Політичний режим	135
Н.....	114	Поняття права.....	136
Народний суверенітет	114	Права людини.....	137
Насильства теорія.....	115	Правова держава	138
Національна правова система	116	Правова сім'я.....	139
Необережність	117	Правова система	139
Неофіційне тлумачення	118	Правове виховання	140
Норма права	119	Правовідносини.....	141
Нормативно-правовий акт	119	Правоздатність.....	142
Нормативний договір	120	Правомірна поведінка	143
О	121	Правонаступництво	143
Об'єкт правовідносин	121	Правопорушення	144
Об'єктивна сторона правопорушення	122	Правопорядок.....	145
Об'єктивне право	123	Правосвідомість	146
Обмежена монархія	124	Правосуб'єктність	147
Ознаки держави	124	Правотворчість	147
Окупація	125	Предмет правового регулювання	148
Орган держави.....	126	Предмет теорії держави і права ...	149
Офіційне тлумачення.....	127	Президентська республіка.....	150
Охоронна функція права	128	Презумпція права.....	151
		Преюдиція.....	152
		Прецедент правовий	153

Принципи права	154	Суверенітет	178
Природне право	155	Судова влада	179
Прогалина у праві.....	156	Т	180
Проступок	157	Теологічна теорія	180
Процесуальне право	158	Теорія держави і права	181
Психологічна теорія права	159	Територіальний устрій	181
Р	160	Тлумачення права	182
Реалізація права.....	160	Тоталітаризм	183
Релігійна норма	161	У	184
Республіка.....	162	Узурпація.....	184
Рецепція права	163	Умисел.....	185
Романо-германська правова сім'я	164	Унітарна держава	186
Роз'яснення норми права.....	164	Управління державне	186
С	165	Установча влада	187
Санкція норми права	165	Ф	188
Світська держава	166	Фактичний склад.....	188
Систематизація законодавства.....	167	Федерація.....	189
Система законодавства	168	Фідуціарна влада.....	190
Система права.....	169	Фікція юридична.....	190
Сімейна схожість правових систем	170	Форма держави.....	191
Склад правовідносин	171	Форма правління	192
Склад правопорушення.....	171	Форма права.....	193
Соціальна держава	172	Функції держави.....	194
Соціальна норма	173	Функції права.....	194
Соціологічна школа права.....	174	Х	195
Справедливість	175	Характер правового регулювання	195
Суб'єкт права	176	Харизматичне панування.....	196
Суб'єктивна сторона правопорушення	176	Ц.....	197
Суб'єктивне право	177	Цивілізаційний підхід	197
		Цінність права.....	198
		Ч.....	199

Чинність нормативно-правового акта.....	199	Я	207
Чиста теорія права	200	Якість закону.....	207
Ш	200	Явочний порядок	208
Школа природного права	200	Ядерний статус держави.....	209
Штраф	201	Язичницьке право.....	210
Ю	202	Якість правового життя	211
Юридична відповідальність	202	Я-концепція правосвідомості	212
Юридична особа	203	Література	214
Юридична сила	204		
Юридична техніка	205		
Юридичний факт.....	206		

ВІД УКЛАДАЧІВ

Правничий шлях ніколи не починається з вивчення конкретних статей кодексів чи механічного запам'ятовування процедурних строків. Він бере свій початок там, де формується здатність мислити категоріями правам – у фундаментальних пластах теорії держави і права. Для фахівця, який прагне не просто називатися юристом, а бути ним за суттю, теорія держави і права стає тією інтелектуальною матрицею, через яку згодом пропускається весь масив галузевих знань.

Ми часто порівнюємо опанування юриспруденції з вивченням іноземної мови. Неможливо написати поему, не знаючи алфавіту. Так само неможливо побудувати складну стратегію захисту чи розробити якісний законопроект, не розуміючи природи правовідносин, структури норми права чи нюансів юридичної відповідальності. Фундаментальні поняття – це не просто терміни з підручника, це інструментарій, за допомогою якого юрист конструює соціальну реальність. Саме тому глибоке розуміння понятійно-категоріального апарату ТДП є критично важливим на старті професійної кар'єри.

Ідея створення цього словника виникла з усвідомлення того, наскільки складним і перевантаженим може здаватися теоретичний матеріал для студента чи дослідника-початківця. Величезні масиви академічних текстів часто приховують за складними формулюваннями просту й логічну сутність правових явищ. Наше видання покликане стати своєрідним «інтелектуальним фільтром», який полегшує засвоєння інформації, не спрощуючи при цьому її наукової ваги.

Ми відійшли від формату класичного енциклопедичного переліку на користь структурності та наочності. У словнику в стислій, але вичерпній формі подається не лише дефініція поняття, а й його ключові ознаки, які дозволяють відрізнити одне правове явище від іншого (наприклад, норму права від моральної норми чи правопорядок від громадського порядку). Особливу увагу ми приділили прикладам, там де це було доцільно – тому живому контексту, який дозволяє побачити, як теоретична абстракція «оживає» в реальних суспільних відносинах та судовій практиці. Це робить процес навчання менш абстрактним і більш орієнтованим на практику.

Хоча першочерговою аудиторією словника є здобувачі вищої освіти, ми переконані, що він має універсальний характер. Правова система динамічно

трансформується, з'являються нові інститути, а старі набувають нового змісту. Тому це видання стане надійним помічником і для досвідчених практиків – адвокатів, суддів, державних службовців, – яким час від часу необхідно звертатися до витоків, щоб вибудувати бездоганну юридичну аргументацію. У світі, де законодавство змінюється щодня, теорія залишається тією незмінною опорою, що дозволяє зберігати професійну стійкість.

Більше того, словник буде корисним кожному, хто цікавиться питаннями державного будівництва, громадянського суспільства та захисту прав людини. Сучасна людина повинна володіти мінімальним набором правових категорій, щоб розуміти логіку державних процесів та ефективно взаємодіяти з правовою системою. Наш словник – це інструмент підвищення правової культури, який допомагає перетворити «закриту мову правників» на зрозумілий механізм захисту власних інтересів.

Укладаючи цей словник, ми прагнули витримати баланс між класичною академічною школою та сучасними підходами до праворозуміння. Кожна стаття – це результат ретельного відбору найбільш вживаних у юриспруденції понять. Ми сподіваємося, що запропонована структура «термін – ознаки – контекст» дозволить читачеві не просто вивчити визначення, а зрозуміти внутрішню логіку права.

Ми віримо, що цей словник стане не просто настільною книгою на час сесії, а вашим постійним супутником у професійному становленні. Адже справжній професіоналізм починається з поваги до слова, точності формулювань та бездоганного володіння термінологією своєї справи.

З повагою та побажаннями успіхів у пізнанні права!

А

Абсолютна монархія

Абсолютна монархія – це історична та сучасна форма державного правління, за якої вся повнота державної влади (законодавчої, виконавчої та судової), а іноді й релігійної, юридично та фактично зосереджена в руках однієї особи – монарха. У такій системі правитель не несе відповідальності перед жодними державними чи суспільними інститутами. Його воля вважається вищим законом. Це втілення принципу «суверен – це монарх», де відсутні конституційні обмеження чи легітимні механізми контролю за діями глави держави. Прикладом класичної абсолютної монархії в історії вважається Франція часів правління Людовіка XIV. В сучасному світі до цієї форми правління можна віднести Саудівську Аравію, Оман, Катар та Бруней, де конституційні акти або відсутні, або закріплюють верховенство волі правителя над законом.

Основними ознаками цієї форми є безстроковість і спадковість влади, а також повна відсутність представницьких органів або їх суто формальний, дорадчий характер. Монарх самостійно призначає уряд, здійснює вище правосуддя та володіє виключним правом видавати закони. Важливою особливістю є відсутність поділу влад, оскільки всі функції держави замикаються на єдиному центрі прийняття рішень. Це робить політичний режим у такій державі, як правило, авторитарним.

Автентичне тлумачення

Автентичне тлумачення – це вид офіційного роз'яснення змісту правових норм, яке здійснюється безпосередньо тим державним органом, що прийняв або видав даний нормативно-правовий акт. Суть цього процесу полягає у з'ясуванні волі законодавця через звернення до автора норми, що забезпечує найвищий рівень точності у розумінні первісного задуму правотворця. Таке роз'яснення має загальнообов'язкову силу і поширюється на всі випадки застосування норми, яку тлумачать, стаючи невід'ємною частиною правового контексту без зміни тексту самого закону. Прикладом автентичного тлумачення може бути ситуація, коли Верховна Рада України видає постанову, у якій роз'яснює порядок застосування окремих положень раніше прийнятого нею закону. Так само це можуть бути

роз'яснення міністерства щодо власних наказів, які спрямовуються підпорядкованим структурам для уніфікації їхньої діяльності.

Характерною ознакою автентичного тлумачення є повна відповідність суб'єкта інтерпретації суб'єкту нормотворення, що автоматично надає результату тлумачення статус офіційного припису. Воно не створює нову норму права, а лише уточнює діючу, усуваючи неоднозначності або термінологічні суперечності, які виникли під час практичної реалізації. Документ, у якому фіксується таке роз'яснення, називається інтерпретаційним актом, і його юридична сила зазвичай дорівнює юридичній силі акта, що роз'яснюється. Оскільки орган роз'яснює власний продукт, процедура є логічним продовженням його правотворчих повноважень.

Автономна республіка

Автономна республіка – це особлива форма територіально-політичного утворення у складі єдиної держави, яка володіє певним ступенем самостійності у вирішенні питань місцевого значення, має власну конституцію, систему органів державної влади та управління, але при цьому не наділена державним суверенітетом. На відміну від звичайних адміністративних одиниць, така республіка має право видавати власні нормативні акти, що діють на її території, та часто володіє власною символікою, як-от герб та прапор. Вона поєднує в собі ознаки державного утворення та адміністративної одиниці, що дозволяє враховувати національні, історичні або географічні особливості конкретного регіону. Прикладом такої форми устрою в історії та сучасності є Автономна Республіка Крим у складі України (відповідно до Розділу X Конституції України), Нахічеванська Автономна Республіка в Азербайджані або Республіка Каракалпакстан у складі Узбекистану.

Основними ознаками такої республіки є наявність власного законодавчого органу (парламенту) та уряду, право на власну конституцію, яка не повинна суперечити основному закону всієї держави, а також територіальна цілісність, що гарантується центральною владою. Важливою рисою є те, що правова система автономії інтегрована в загальнодержавну. Межі її самостійності чітко визначені конституцією країни. Автономна республіка не має права на сецесію (вихід зі складу держави) в односторонньому порядку, що відрізняє її від суб'єктів конфедерації.

Акт застосування права

Акт застосування права – це індивідуально-конкретний, офіційний юридичний документ, виданий компетентним державним органом або посадовою особою в межах їхніх повноважень, який містить владне рішення, спрямоване на врегулювання конкретного суспільного відношення шляхом встановлення, зміни або припинення прав і обов'язків конкретних суб'єктів. Цей акт є фінальним результатом процесу правозастосування, за допомогою якого абстрактна норма закону «оживає» та реалізується стосовно певної життєвої ситуації чи особи. Він має обов'язковий характер і у разі невиконання підлягає забезпеченню засобами державного примусу. Прикладами актів застосування права є наказ міністра про призначення особи на посаду, рішення суду про стягнення боргу, постанова поліцейського про накладення адміністративного штрафу за порушення правил дорожнього руху або указ Президента про нагородження державним орденом.

Основними ознаками такого акта є його індивідуальна визначеність (він завжди адресований чітко вказаній особі або групі осіб) та одноразовість дії (після виконання конкретного припису дію акта завершено). На відміну від законів, він не створює нових загальних правил поведінки, а лише застосовує вже існуючі. Акт застосування права обов'язково повинен мати встановлену законом форму та структуру, що зазвичай складається з вступної частини (назва, дата), описової (обставини справи), мотивувальної (обґрунтування з посиланням на норми права) та резолютивної (саме рішення та вказівка на права чи обов'язки).

Акт застосування права є критично важливим елементом механізму правового регулювання, оскільки він виступає як особливий юридичний факт, що породжує конкретні правовідносини. Він нерозривно пов'язаний із поняттям компетенції, адже видання такого документа неуповноваженою особою позбавляє його юридичної сили. Також він базується на нормативно-правовому акті, який слугує його правовим фундаментом, та безпосередньо впливає на стан законності й правопорядку в державі, демонструючи реальну здатність держави захищати права громадян та виконувати свої функції.

Акт тлумачення права

Акт тлумачення права (інтерпретаційний акт) – це офіційний юридичний документ, виданий компетентним державним органом, який містить роз'яснення

змісту та порядку застосування норм права, не встановлюючи при цьому нових правил поведінки. Головною метою такого акта є усунення неоднозначностей, заповнення смислових прогалів та забезпечення однакового розуміння юридичних приписів усіма суб'єктами правовідносин. На відміну від законів, інтерпретаційні акти мають допоміжний характер, оскільки вони існують лише у зв'язці з тими нормативними актами, які вони пояснюють. Прикладом акта тлумачення права є Рішення Конституційного Суду України щодо офіційного тлумачення окремих статей Конституції або законів України. Також до них можна віднести узагальнюючі роз'яснення Пленуму Верховного Суду щодо застосування судами певної категорії законодавства (наприклад, про цивільну відповідальність тощо), які спрямовані на уніфікацію судової практики в усій країні.

Основними ознаками інтерпретаційного акта є його нормативна спрямованість (він діє на невизначене коло осіб у межах роз'яснюваної норми) та відсутність самостійного регулятивного значення без основного акта права. Він не створює нових прав чи обов'язків, а лише уточнює ті, що вже існують у законодавстві. Такі акти мають владний характер, є обов'язковими для виконання правозастосовними органами та мають певну форму (постанови, листи-роз'яснення, рішення). Важливою рисою є також те, що зміна або скасування норми права автоматично призводить до втрати чинності відповідним актом тлумачення.

У теорії держави та права, термін акт тлумачення права тісно пов'язаний з поняттям юридичної техніки, оскільки вимагає особливої точності формулювань, щоб не допустити підміни закону роз'ясненням. Інтерпретаційний акт виступає важливим інструментом у механізмі правового регулювання, оскільки забезпечує перехід від абстрактної норми до її практичної реалізації. Крім того, він безпосередньо впливає на стан законності у державі, запобігаючи суб'єктивізму та свавілля з боку чиновників чи суддів при трактуванні юридичних текстів.

Активне виборче право

Активне виборче право – це встановлене конституцією та законами держави право громадян особисто брати участь у голосуванні під час проведення виборів до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, а також при проведенні референдумів. Воно є одним із фундаментальних політичних прав особи в демократичному суспільстві, через яке реалізується народний суверенітет та безпосереднє волевиявлення громадян. У сучасних правових

системах це право зазвичай базується на принципах загальності, рівності та таємності голосування. Прикладом реалізації активного виборчого права є участь громадянина України у голосуванні на виборах Президента України або депутатів місцевої ради шляхом заповнення виборчого бюлетеня у кабінці для таємного голосування та опускання його у виборчу скриньку на виборчій дільниці.

Основними ознаками активного виборчого права є його суб'єктивний характер та певна правова обумовленість через систему виборчих цензів. Найважливішим серед них є віковий ценз (як правило, досягнення 18 років), ценз громадянства (наявність правового зв'язку з конкретною державою) та ценз дієздатності (відсутність психічних розладів, що перешкоджають усвідомленню своїх дій). Це право є рівним, що означає наявність одного голосу у кожного виборця, та добровільним, хоча в окремих країнах світу передбачено юридичний обов'язок брати участь у виборах (так званий обов'язковий вотум).

У теорії держави та права цей термін розглядається як складова частина ширшого поняття виборчого права і безпосередньо корелює з пасивним виборчим правом (правом бути обраним). Він виступає ключовим інструментом функціонування демократичного політичного режиму та легітимації державної влади, оскільки саме через активне виборче право формується суб'єктний склад законодавчої влади та представницьких органів. Крім того, реалізація цього права є формою здійснення правосвідомості громадян на практиці та важливим показником стану розвитку громадянського суспільства.

Аналогія закону

Аналогія закону – це один із основних способів подолання прогалин у праві, що полягає у застосуванні до конкретних суспільних відносин, які безпосередньо не врегульовані нормами права, такої правової норми, що регулює подібні за своїм змістом відносини. Необхідність у цьому інструменті виникає тоді, коли певна життєва ситуація перебуває у сфері правового регулювання, проте законодавець з певних причин не передбачив для неї спеціального правила поведінки. Використання аналогії дозволяє правозастосовному органу, перш за все суду, прийняти юридично обґрунтоване рішення навіть за відсутності прямої вказівки в тексті закону. Прикладом аналогії закону може бути ситуація в цивільному праві, коли з'являється новий вид правовідносин щодо володіння цифровими активами, які ще не закріплені в кодексі. У такому разі суд може застосувати норми, що регулюють відносини власності на рухоме майно,

оскільки вони є найбільш близькими за своєю правовою природою до ситуації, що розглядається.

Основними ознаками аналогії закону є наявність реальної прогалини в законодавстві, подібність між нерегульованими та врегульованими відносинами, а також відсутність заборони на таке застосування в конкретній галузі права. Важливою умовою є те, що норма, яка запозичується, повинна належати до тієї ж галузі права або до суміжної. Процес застосування аналогії вимагає глибокого аналізу правового змісту обох ситуацій, оскільки помилкове визначення подібності може призвести до порушення прав людини та викривлення волі законодавця. Слід пам'ятати, що в кримінальному та адміністративному (в частині стягнень) праві застосування аналогії суворо заборонено через принцип «немає злочину і покарання без закону».

У системі категорій теорії держави і права цей термін безпосередньо пов'язаний із поняттям прогалини у праві та є складовим елементом застосування права. Він відрізняється від аналогії права, яка є більш загальним кроком і застосовується лише тоді, коли подібну норму знайти неможливо. Також аналогія закону корелює з поняттями законності та правопорядку, оскільки забезпечує безперервність правового захисту інтересів суб'єктів у ситуаціях, які випали з поля зору законодавця. Вона вимагає високого рівня правосвідомості від суб'єкта, який приймає рішення, та дотримання правил юридичної техніки.

Аналогія права

Аналогія права – це найбільш складний спосіб подолання прогалин у законодавстві, який застосовується у випадках, коли певна життєва ситуація перебуває в межах правового поля, проте ні спеціальної норми для її регулювання, ні норми, що регулює подібні відносини, не існує. У такій ситуації правозастосовний орган приймає рішення, виходячи із загальних засад, духу та змісту права, а також принципів справедливості, гуманності та добросовісності. Це засіб забезпечення безперервності правосуддя, який гарантує, що відсутність конкретного тексту закону не стане перешкодою для захисту прав і законних інтересів суб'єктів. Прикладом аналогії права може бути судове рішення в цивільному процесі, де розглядається суперечка щодо використання новітніх біотехнологій або штучного інтелекту, які ще не мають жодного законодавчого регулювання чи аналогічних норм. У такому разі суддя може винести рішення, спираючись на конституційний принцип недоторканності людської гідності або

загальний принцип заборони зловживання правом, щоб захистити інтереси сторін.

Основними ознаками аналогії права є наявність абсолютної прогалини, яку неможливо усунути навіть за допомогою аналогії закону, та орієнтація на загальні правові принципи. Цей інструмент вимагає від суб'єкта застосування права найвищого рівня кваліфікації та об'єктивності, оскільки рішення фактично ґрунтується на правосвідомості та розумінні загальної спрямованості правової системи. Важливою умовою є вмотивованість рішення: орган повинен довести, що ситуація дійсно потребує правового втручання і що обраний шлях відповідає засадам права. Як і у випадку з аналогією закону, її застосування суворо заборонено в кримінальних справах, де діє принцип суворого дотримання букви закону.

У теорії держави та права цей термін є частиною вчення про реалізацію права та способи подолання прогалин у праві. Він тісно пов'язаний із поняттям загальних принципів права, які в даному разі виступають безпосередньою нормативною основою для винесення рішення. Аналогія права корелює з категоріями законності та справедливості, оскільки вона запобігає ситуаціям юридичного вакууму, що могли б призвести до свавілля або відмови в правосудді. Крім того, вона демонструє динамічну природу правової системи, здатної розвиватися та адаптуватися до нових викликів суспільного життя.

Англо-американська правова сім'я

Англо-американська правова сім'я – це одна з основних і найбільш впливових правових систем сучасного світу, що сформувалася на основі англійського «загального права» (Common Law). Її головною відмінною рисою є визнання судового прецеденту як провідного джерела права, що робить суддю фактичним творцем правових норм у процесі розгляду конкретних справ. Ця система характеризується прагматизмом, відсутністю суворої кодифікації законодавства та історичною тяглістю, де правові норми виводяться не з абстрактних теоретичних конструкцій, а з багаторічного досвіду вирішення реальних юридичних спорів. Прикладом функціонування цієї сім'ї є правові системи Великої Британії (крім Шотландії), США (крім штату Луїзіана), Канади (крім Квебеку), Австралії та Нової Зеландії. У цих країнах рішення Верховного Суду щодо тлумачення конституції або закону стає обов'язковим правилом для всіх нижчих судів при розгляді аналогічних ситуацій у майбутньому.

Основними ознаками цієї сім'ї є домінування прецедентного права над статутним (хоча роль законів у сучасному світі зростає), особлива роль процесуального права порівняно з матеріальним, а також специфічна структура, що історично поділялася на «загальне право» та «право справедливості». Важливою рисою є також відсутність чіткого поділу на публічне та приватне право, що є характерним для континентальної системи. Юридичне мислення в межах цієї сім'ї спрямоване від конкретного випадку до загального правила (індукція), а змагальність судового процесу є ключовим інструментом встановлення істини.

У теорії держави та права англо-американська правова сім'я є об'єктом вивчення в розділі про правові системи світу. Вона логічно протиставляється романо-германській правовій сім'ї, де первинним джерелом є нормативно-правовий акт, а не судові рішення. Термін нерозривно пов'язаний з поняттями судового прецеденту та джерел права, оскільки демонструє альтернативний підхід до формування правового поля. Крім того, функціонування цієї системи безпосередньо впливає на розуміння законності та правопорядку, де стабільність забезпечується принципом *stare decisis* – обов'язковістю дотримання вже прийнятих судових рішень у подібних справах.

Антидемократичний режим

Антидемократичний режим – це тип політичного режиму, який характеризується повним або суттєвим обмеженням демократичних прав і свобод людини, відсутністю реальних механізмів участі громадян в управлінні державними справами та зосередженням влади в руках однієї особи, вузької групи людей або єдиної політичної партії. У межах такого режиму державний контроль поширюється на більшість сфер суспільного життя, а опозиційна діяльність або жорстко переслідується, або повністю забороняється. Право в таких умовах стає інструментом забезпечення панування владної еліти, а не засобом захисту інтересів особи. Прикладом тоталітарного антидемократичного режиму є Німеччина часів націонал-соціалізму або сталінський режим у СРСР, де держава встановлювала повний контроль над особистістю. Сучасними прикладами авторитарних режимів вважаються політичні системи Північної Кореї, Еритреї або Туркменістану, де політична опозиція відсутня, а медіа перебувають під суворим державним наглядом.

Основними ознаками антидемократичного режиму є відсутність реального поділу влад, фіктивний характер виборів або їх повне скасування, а також

домінування методів примусу та терору над методами переконання. У таких державах панує правовий нігілізм з боку влади, а діяльність правоохоронних органів спрямована на захист правлячої верхівки від власного народу. Залежно від ступеня контролю та жорсткості методів, такі режими традиційно поділяють на авторитарні, де влада контролює лише політичну сферу, та тоталітарні, де держава поглинає громадянське суспільство та контролює навіть приватне життя та думки людей.

У теоретичному розрізі антидемократичний режим є ключовим елементом розділу про форму держави, виступаючи антиподом демократичного режиму. Він тісно пов'язаний із поняттям державного примусу та легітимності, оскільки такі режими часто стикаються з проблемою визнання їхньої влади суспільством і змушені спиратися на ідеологічну обробку населення. Цей термін також корелює з категорією правопорядку, який у подібних системах базується не на добровільному дотриманні норм, а на страху перед санкціями.

Апарат держави

Апарат держави – це цілісна, ієрархічно побудована система державних органів, установ та посадових осіб, які наділені владними повноваженнями та за допомогою спеціальних засобів і методів здійснюють повсякденне практичне виконання функцій держави. Це матеріальне втілення державної влади, її «робочий механізм», через який держава керує суспільством, забезпечує правопорядок та реалізує свою політичну волю. Апарат держави діє на постійній основі та фінансується за рахунок державного бюджету, що робить його професійним інструментом управління. Прикладом апарату держави є сукупність усіх міністерств, відомств, судів, правоохоронних органів та місцевих державних адміністрацій. Зокрема, Кабінет Міністрів України разом із центральними органами виконавчої влади складає вагомую частину державного апарату, відповідальну за безпосереднє управління економікою, освітою та охороною здоров'я.

Основними ознаками апарату є його структурна складність, наявність особливого класу людей (державних службовців), для яких управління є професією, та наявність матеріальних ресурсів (державної власності, озброєння), необхідних для виконання рішень. Кожна ланка апарату має чітко визначену компетенцію, тобто коло прав і обов'язків, закріплених у законодавстві. Взаємодія всередині системи базується на принципах субординації

(підпорядкованості) та поділу праці, де кожен орган відповідає за конкретну сферу суспільного життя – від збору податків до оборони країни.

У теорії держави та права цей термін є невід'ємною частиною вчення про механізм держави. Хоча ці поняття часто вживаються як синоніми, апарат зазвичай розглядається як статична структура (система органів), тоді як механізм – як динамічна (включаючи методи та процедури їхньої діяльності). Апарат безпосередньо реалізує функції держави та забезпечує дотримання нормативно-правових актів. Його ефективність є головною умовою існування правової держави, де апарат діє виключно в межах закону і спрямований на обслуговування інтересів людини та громадянина.

Аристократія

Аристократія – це форма державного правління або тип політичного режиму, за якого державна влада належить привілейованій меншості, що вважається «найкращою», найбільш шляхетною чи здібною частиною суспільства. В античній політичній думці, зокрема у Платона та Арістотеля, ця форма розглядалася як ідеальна або «правильна», оскільки передбачала правління людей, наділених особливими чеснотами, знаннями та високим рівнем моральності. В історичному контексті аристократія зазвичай базується на спадковості титулів, володінні землею або приналежності до закритих соціальних каст, що відрізняє її від меритократії, де статус залежить виключно від особистих досягнень. Прикладом класичної аристократії в історії можна вважати Спартанську державу або Стародавній Рим у період республіки, де фактичне управління здійснювалося Сенатом – зборами представників найдавніших та найбагатших родів (патриціїв). У середньовічній Європі аристократичні елементи були присутні в багатьох монархіях, де Палата лордів або дворянські зібрання мали реальні повноваження щодо обмеження влади короля та формування державної політики.

Основними ознаками аристократії є елітарний характер управління, де доступ до ключових державних посад обмежений колом осіб із відповідним походженням або багатством. Така система характеризується стабільністю та тяглістю традицій, оскільки владна еліта виховується в умовах, спрямованих на збереження існуючого соціального ладу. Проте аристократичне правління несе в собі ризик виродження в олігархію – форму правління, де меншість переслідує не загальне благо, а власні корисливі інтереси. Важливою рисою є також

дистанційованість влади від широких верств населення, що часто призводить до низького рівня соціальної мобільності в державі.

У теорії держави та права, аристократія вивчається в межах розділу про форми правління та політичні режими. Вона займає проміжне місце між монархією (владою одного) та демократією (владою багатьох). Термін також тісно пов'язаний із поняттям легітимності, оскільки влада еліти часто обґрунтовується «природною нерівністю» або божественним призначенням. Крім того аристократія корелює з категоріями правової культури та правосвідомості, оскільки саме в аристократичних колах історично формувалися перші кодекси честі та етичні норми, що пізніше вплинули на розвиток загального законодавства.

Б

Багатопартійна система

Багатопартійна система – це тип партійної системи, що характеризується наявністю в державі декількох політичних партій (зазвичай більше двох), які мають реальну можливість брати участь у формуванні органів державної влади та впливати на політичний курс країни. Така система є ознакою розвиненого політичного плюралізму, оскільки вона відображає різноманітність соціальних, економічних, національних та ідеологічних інтересів різних верств населення. У межах цієї моделі жодна партія зазвичай не має абсолютної переваги, що спонукає політичні сили до пошуку компромісів, утворення коаліцій та ведення конструктивного діалогу. Прикладом багатопартійної системи є політичний устрій більшості країн сучасної Європи, зокрема Німеччини, де в Бундестазі представлені такі різні за ідеологією сили як ХДС/ХСС, СДПН, «Зелені» та інші. В Україні також законодавчо закріплено багатопартійність, що дає змогу різним політичним силам бути представленими у Верховній Раді та брати участь у формуванні Кабінету Міністрів через механізм коаліції депутатських фракцій.

Основними ознаками багатопартійності є легальна конкуренція між партіями за голоси виборців, наявність інституціоналізованої опозиції та розподіл місць у парламенті між представниками різних політичних платформ. Важливою рисою є також те, що стабільність управління за такої системи часто залежить від здатності партій домовлятися про створення коаліційного уряду, оскільки одна партія рідко здобуває абсолютну більшість мандатів. Це забезпечує

систему стримувань і противаг усередині виконавчої та законодавчої гілок влади, запобігаючи монополізації влади однією групою інтересів.

Поняття багатопартійності тісно корелює з поняттям демократичного політичного режиму, оскільки саме в умовах демократії можлива вільна діяльність багатьох партій. Також багатопартійна система пов'язана з категоріями активного та пасивного виборчого права, оскільки виборча система (зокрема пропорційна) безпосередньо впливає на кількість і життєздатність партій у країні. Крім того, функціонування такої системи сприяє розвитку правової культури та правосвідомості громадян, залучаючи їх до активного обговорення державних справ.

Бікамералізм

Бікамералізм (двопалатність) – це структура законодавчого органу (парламенту), яка передбачає його поділ на дві окремі палати, що розрізняються за способом формування, компетенцією та порядком функціонування. У такій системі законодавчий процес організований таким чином, що для прийняття закону зазвичай необхідна згода обох палат, що створює внутрішній механізм стримувань і противаг. Історично бікамералізм виник як засіб забезпечення представництва різних соціальних верств (наприклад, аристократії та народу), а в сучасних державах він найчастіше використовується для збалансування інтересів усієї нації та окремих територіальних одиниць. Прикладом бікамералізму є Конгрес США, що складається з Палати представників та Сенату, або Парламент Великої Британії, до складу якого входять Палата громад та Палата лордів. У Польщі законодавчу владу здійснюють Сейм та Сенат, що також демонструє двопалатну модель в унітарній державі.

Основними ознаками бікамералізму є ієрархічний або функціональний поділ на «нижню» та «верхню» палати. Нижня палата зазвичай формується шляхом прямих загальних виборів і представляє інтереси всього населення країни, тоді як верхня палата часто формується через непрямі вибори, призначення або представництво від регіонів. Верхня палата часто має право «відкладеного вето» щодо законопроектів, прийнятих нижньою палатою, що змушує законодавця уникати поспішних або популістських рішень. Така структура забезпечує більшу стабільність правової системи та професійну експертизу законотворчості, хоча й може дещо уповільнювати процес прийняття рішень.

У теорії держави та права бікамералізм є важливою характеристикою форми правління та структури апарату держави, зокрема законодавчої влади. Він нерозривно пов'язаний із федералізмом, оскільки для федеративних держав двопалатність є практично обов'язковою для забезпечення рівноправності суб'єктів федерації (через верхню палату). Також термін корелює з поняттям законодавчого процесу, визначаючи його складність та кількість етапів проходження законопроекту. Унітарні держави також можуть впроваджувати бікамералізм для підвищення якості законів та стабілізації політичної системи, запобігаючи монополізації влади однією політичною групою.

Біпатризм

Біпатризм – це особливий правовий статус фізичної особи, який полягає в одночасній наявності у неї громадянства двох або більше держав. Таке явище виникає внаслідок колізії законодавства різних країн, наприклад, коли одна держава надає громадянство за «правом крові» (належність до громадянства батьків), а інша – за «правом ґрунту» (за фактом народження на її території). Особа, яка володіє таким статусом, називається біпатридом. Хоча подвійне громадянство створює для особи додаткові можливості, як-от право на проживання та роботу в декількох країнах, воно також породжує низку правових складнощів, оскільки кожна держава може вимагати від такої особи виконання обов'язків (наприклад, військової служби) у повному обсязі. Прикладом біпатризму є ситуація, коли дитина народжується у США (де діє право ґрунту) у сім'ї громадян України (де діє право крові) – така дитина автоматично отримує два громадянства. Іншим прикладом може бути практика укладання спеціальних договорів про подвійне громадянство, як це історично було між деякими країнами Латинської Америки та Іспанією, що дозволяло громадянам зберігати обидва паспорти на законних підставах.

Головною ознакою біпатризму є правовий зв'язок особи з декількома суверенами одночасно, причому кожна з держав зазвичай розглядає таку особу виключно як свого громадянина. Це статус, що характеризується подвійним правовим полем дії прав та обов'язків особи. Важливо розрізняти ситуативне подвійне громадянство, що виникло автоматично, та юридично оформлене подвійне громадянство, що базується на спеціальних міжнародних договорах між конкретними державами. Більшість країн намагаються обмежити зростання кількості біпатридів, щоб уникнути конфліктів юрисдикцій та лояльності, особливо в питаннях державної служби або доступу до державної таємниці.

В теорії держави та права, термін біпатризм логічно протиставляється апатризму (відсутності громадянства) та становить виняток із загального принципу єдиного громадянства. Біпатризм тісно пов'язаний із поняттям державного суверенітету, оскільки ставить питання про межі владного впливу держави на особу, яка одночасно підпорядковується іншому суверену. Також він корелює з категоріями прав людини та міжнародного приватного права, де розробляються механізми захисту прав таких осіб та вирішення можливих правових колізій.

Благоденства держава (концепція)

Благоденства держава (концепція) – це теоретична модель та практичний тип сучасної держави, діяльність якої спрямована на забезпечення високого рівня життя громадян, соціальну захищеність та мінімізацію економічної нерівності через активне державне втручання. У такій системі держава бере на себе відповідальність за добробут населення, гарантуючи доступ до якісної освіти, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення та допомоги з безробіття. Ця концепція виникла як відповідь на соціальні виклики індустріальної епохи та стала спробою поєднати принципи ринкової економіки з соціальною справедливістю та гуманізмом. Прикладом найбільш повної реалізації концепції держави благоденства є «скандинавська модель» (Швеція, Норвегія, Данія, Фінляндія). У цих країнах за рахунок високих податків держава фінансує безкоштовну вищу освіту, передову медицину та надає тривалі оплачувані відпустки по догляду за дитиною, що дозволяє досягти одного з найвищих у світі показників індексу людського розвитку.

Головними ознаками держави благоденства є розвинена система соціального перерозподілу доходів через прогресивне оподаткування, державне регулювання економіки для підтримки повної зайнятості та створення розгалуженої інфраструктури публічних послуг. Держава в цій моделі не просто виконує роль «нічного сторожа», що охороняє порядок, а стає активним гравцем, який інвестує в людський капітал. Важливою умовою її функціонування є наявність потужного економічного фундаменту та високого рівня суспільної довіри, оскільки реалізація таких програм вимагає значних бюджетних витрат та солідарності між різними верствами населення.

У системі теоретико-правових категорій концепція благоденства розглядається в межах вчення про функції держави, зокрема її соціальну функцію. Вона тісно пов'язана з поняттям соціальної держави, яке закріплене в

багатьох сучасних конституціях, та є еволюційним етапом розвитку правової держави. Термін безпосередньо корелює з категорією прав людини, розширюючи їхній перелік за рахунок соціально-економічних прав (право на гідний рівень життя, відпочинок, соціальну допомогу). Крім того, ця концепція впливає на розуміння легітимності державної влади, оскільки здатність забезпечити добробут стає головним критерієм підтримки уряду громадянами.

В

Вето

Вето – це передбачене конституцією право глави держави (президента) відмовити у підписанні та офіційному оприлюдненні закону, прийнятого парламентом, і повернути його на повторний розгляд. Цей інструмент є одним із ключових елементів системи стримувань і противаг у демократичній державі, що дозволяє виконавчій владі стримувати законодавчу від прийняття поспішних, популістських або таких, що суперечать конституції чи державним інтересам, нормативних актів. Вето не є абсолютним скасуванням закону, а лише призупиняє процес його введення в дію, змушуючи парламент ще раз оцінити зміст документа. Прикладом застосування вето є практика в Україні, де згідно з Конституцією Президент має 15 днів на розгляд прийнятого закону. Якщо він повертає закон до Верховної Ради, парламент може або погодитися з пропозиціями Президента, або подолати вето, проголосувавши за закон у попередній редакції не менш як двома третинами голосів від свого конституційного складу. Аналогічна модель діє і в США, де для подолання вето президента також потрібна більшість у дві третини голосів в обох палатах Конгресу.

Основними ознаками президентського вето є його офіційний характер та процедурна визначеність. У світовій практиці розрізняють два основні види вето: абсолютне (яке парламент не може подолати, що зустрічається вкрай рідко в сучасних республіках) та відносне або суспензивне (яке може бути подолане парламентом шляхом повторного голосування кваліфікованою більшістю голосів). Також існує розподіл на загальне вето (щодо всього тексту закону) та вибіркоче або постатейне, яке дозволяє президенту відхилити лише окремі положення документа, не зачіпаючи закон у цілому. Повернення закону зазвичай

супроводжується «вмотивованими пропозиціями», де глава держави детально роз'яснює причини своєї незгоди.

У теоретичному вимірі вето є важливим інститутом у межах розділу про форму правління та структуру апарату держави, безпосередньо розкриваючи взаємодію між законодавчою та виконавчою гілками влади. Воно тісно пов'язане з поняттям законодавчого процесу, оскільки є однією з його обов'язкових стадій у країнах із президентською або змішаною формою правління. Також цей термін корелює з категорією законності, виступаючи механізмом запобігання появі дефектних або неконституційних норм. Ефективне використання права вето свідчить про реальний поділ влад і здатність державних інститутів до взаємного контролю.

Виконавча влада

Виконавча влада – це одна з трьох самостійних гілок державної влади, головним призначенням якої є безпосередня реалізація законів та інших нормативно-правових актів, а також управління державними справами. Її діяльність має підзаконний характер, що означає обов'язок діяти виключно в межах та у спосіб, передбачений законодавством. Виконавча влада функціонує безперервно, охоплюючи всі сфери суспільного життя – від забезпечення національної безпеки та правопорядку до управління економікою, освітою та охороною здоров'я. Прикладом системи органів виконавчої влади в Україні є Кабінет Міністрів України (вищий орган), міністерства, центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом, а також місцеві державні адміністрації. Кожен із цих суб'єктів у межах своєї компетенції приймає рішення, спрямовані на повсякденне забезпечення життєдіяльності суспільства, наприклад, через видання постанов про порядок виплати субсидій або наказів про затвердження освітніх стандартів.

Основними ознаками виконавчої влади є її виконавчо-розпорядчий характер. Вона не лише виконує волю законодавця, а й видає власні розпорядчі акти для втілення цієї волі в життя. Ця гілка влади має чітку ієрархічну структуру (вертикаль), де нижчі органи підпорядковуються вищим, що забезпечує єдність управління на всій території країни. Важливою рисою є наявність у розпорядженні виконавчої влади «силового блоку» та матеріальних ресурсів (бюджетних коштів, державного майна), необхідних для здійснення владних функцій та примусу у разі порушення закону.

У теорії держави та права, цей термін є фундаментальною частиною вчення про поділ влад. Виконавча влада взаємодіє з законодавчою владою через механізми підзвітності та контролю, а її акти можуть бути об'єктом судового розгляду з боку судової влади. Вона безпосередньо формує апарат держави та реалізує більшість функцій держави. Розуміння природи виконавчої влади є ключовим для аналізу форми правління. Наприклад, у президентських республіках її очолює президент, а в парламентських – прем'єр-міністр, що визначає ступінь політичної відповідальності уряду перед парламентом.

Виконання норм права

Виконання норм права – це форма безпосередньої реалізації права, яка полягає в активній діяльності суб'єктів щодо здійснення покладених на них юридичних обов'язків. На відміну від дотримання норм права, яке вимагає пасивного утримання від заборонених дій, виконання завжди передбачає здійснення конкретних позитивних вчинків, чітко прописаних у нормі закону. Це вольовий акт поведінки, спрямований на задоволення суспільних або державних інтересів через точне дотримання приписів, що містять зобов'язання. Прикладом виконання норм права є сплата податків громадянином у визначений законодавством строк, проходження строкової військової служби, подання державним службовцем декларації про доходи або виконання умов господарського договору підприємством.

Основними ознаками виконання є його активний характер та обов'язковість. Суб'єкт не має вибору – він повинен діяти так, як того вимагає закон, у встановлені терміни та в належному місці. Виконання вважається належним лише тоді, коли обов'язок реалізовано повністю і відповідно до змісту правової норми. Ця форма реалізації є універсальною, оскільки стосується як пересічних громадян, так і посадових осіб чи юридичних осіб. Невиконання зобов'язання є правопорушенням у формі бездіяльності, що тягне за собою застосування заходів державного примусу або юридичної відповідальності.

У теорії держави та права, виконання норм права розглядається як одна з чотирьох основних форм реалізації права, поряд із дотриманням, використанням та застосуванням. Воно безпосередньо пов'язане з поняттям юридичного обов'язку, який виступає змістом цієї форми. Виконання є критично важливим для функціонування механізму правового регулювання, оскільки саме через активні дії суб'єктів досягаються цілі, поставлені законодавцем. Крім того,

рівень сумлінності виконання норм є показником стану законності та рівня правової культури в суспільстві.

Використання норм права

Використання норм права – це форма безпосередньої реалізації права, яка полягає в активному здійсненні суб'єктами наданих їм суб'єктивних прав (юридичних можливостей). На відміну від виконання чи дотримання, використання має добровільний характер, коли особа самостійно вирішує, чи реалізовувати своє право, коли і в якому обсязі це робити. Це прояв правової автономії особи, де закон лише окреслює межі можливої поведінки, а ініціатива щодо її здійснення повністю належить учаснику правовідносин для задоволення його власних інтересів через дозвільні приписи законодавства. Прикладом використання норм права є подання заяви про вступ до вищого навчального закладу, укладення договору купівлі-продажу, участь громадян у мирному зібранні або вихід на пенсію за власним бажанням. Також прикладом може бути звернення особи до суду за захистом своїх порушених інтересів або реєстрація фізичної особи як підприємця тощо.

Основними ознаками використання є його диспозитивність та активна природа. Головною рисою виступає свобода волі суб'єкта – закон надає право, але не примушує до його реалізації під загрозою санкції. Використання вважається правомірним, якщо воно здійснюється в межах, визначених уповноважувальною нормою, та не порушує права і законні інтереси інших осіб. Ця форма реалізації забезпечує динаміку правових відносин у цивільній, трудовій та політичній сферах, де ініціатива громадянина є першочерговою. Відмова від використання свого права не є правопорушенням, що підкреслює специфіку регулювання, де держава виступає гарантом можливості, а не ініціатором дії.

У теорії держави та права, використання норм права розглядається як одна з чотирьох основних форм реалізації права, поряд із дотриманням, виконанням та застосуванням. Воно безпосередньо пов'язане з поняттям суб'єктивного права, яке виступає змістовним наповненням цієї форми. Використання є критично важливим показником рівня демократизму правової системи та стану прав людини, оскільки демонструє реальну міру свободи особи у державі. Крім того, активне використання прав громадянами свідчить про високий рівень правосвідомості та ефективність роботи механізмів правового захисту, що існують у суспільстві для реалізації приватних та публічних інтересів.

Вимоги законності

Вимоги законності – це конкретні настанови та правила поведінки, що впливають із принципу законності та спрямовані на його практичне втілення в життя суспільства і діяльність держави. Якщо сам принцип законності є загальною ідеєю панування права, то вимоги – це деталізований перелік обов'язків для всіх суб'єктів правовідносин. Вони слугують інструментом, за допомогою якого абстрактні правові ідеї перетворюються на реальний правопорядок, забезпечуючи передбачуваність та стабільність соціальних зв'язків. Прикладами вимоги законності може бути обов'язок поліцейського діяти виключно у спосіб, передбачений законом, під час затримання особи, або вимога до органу місцевого самоврядування не видавати рішення, що суперечать Конституції України. Також прикладом може бути ситуація, коли суд при винесенні вироку керується виключно чинною нормою права, ігноруючи будь-який політичний чи особистий тиск, що демонструє реалізацію вимоги верховенства закону та рівності всіх перед судом.

Основними ознаками вимог законності є їхня загальнообов'язковість, конкретність та системність. До найважливіших із них належать: єдність законності (однакове розуміння та застосування законів на всій території держави), верховенство закону (пріоритет закону над іншими актами), неминучість відповідальності за правопорушення та недопустимість протиставлення законності й доцільності. Ці вимоги мають об'єктивний характер і не залежать від суб'єктивного ставлення посадових осіб чи громадян, оскільки їхнє дотримання є обов'язковою умовою існування легітимної влади та захисту інтересів особи від свавілля.

У теорії держави та права, вимоги законності розглядаються в контексті вчення про правопорядок та дисципліну, що є необхідними умовами функціонування правової держави. Вони безпосередньо пов'язані з категорією законності як політико-правового режиму та виступають критеріями оцінки діяльності апарату держави. Крім того, ці вимоги корелюють із поняттям правосвідомості, оскільки їх ефективна реалізація неможлива без усвідомлення громадянами необхідності суворого дотримання юридичних норм. Рівень реалізації цих вимог визначає ступінь захищеності прав людини та стабільність функціонування всієї правової системи.

Вина

Вина – це внутрішнє психологічне ставлення особи до вчиненого нею суспільно небезпечного або шкідливого діяння та його наслідків, виражене у формі умислу або необережності. У праві вина виступає суб'єктивною стороною складу правопорушення і є обов'язковою підставою для притягнення особи до юридичної відповідальності. Вона відображає негативне або зневажливе ставлення суб'єкта до інтересів суспільства, держави чи окремих громадян, що дозволяє закону дати не лише правову, а й морально-політичну оцінку вчинку. Прикладом вини у формі прямого умислу може бути ситуація, коли особа заздальгідь планує та здійснює викрадення майна, усвідомлюючи його незаконність і бажаючи збагатитися. Прикладом необережності у формі недбалості може бути вчинення водієм ДТП через те, що він не розрахував безпечну дистанцію, хоча за умови належної уважності повинен був і міг це зробити.

Основними ознаками вини є її суб'єктивний характер та зв'язок із волею і свідомістю особи. Вона складається з двох елементів: інтелектуального (здатність особи усвідомлювати характер своїх дій та передбачати їхні наслідки) та вольового (спрямованість волі на вчинення дії або досягнення певного результату). Залежно від поєднання цих елементів вина поділяється на умисел (прямий або непрямий) та необережність (самовпевненість або недбалість). Принцип винної відповідальності означає, що особа не може бути покарана за шкоду, заподіяну без вини, тобто у стані казусу (випадку), коли вона не могла або не повинна була передбачати наслідки.

У теорії держави та права, вина розглядається як центральний елемент суб'єктивної сторони складу правопорушення в межах вчення про юридичну відповідальність. Вона також безпосередньо пов'язана з категорією деліктоздатності – тобто спроможності особи відповідати за свої вчинки. Вина крім того, корелює з принципами гуманізму та законності, оскільки індивідуалізація покарання залежить саме від форми та ступеня вини. Крім того, цей термін є фундаментальним для розмежування злочинів і проступків, а також для встановлення межі між правомірною та протиправною поведінкою в умовах крайньої необхідності чи необхідної оборони.

Відокремленість влади

Відокремленість влади – це фундаментальний політико-правовий принцип, згідно з яким державна влада не є монолітною, а розподіляється між різними гілками (законодавчою, виконавчою та судовою), що мають власну компетенцію та діють незалежно одна від одної. Ця концепція спрямована на запобігання узурпації влади в одних руках (однієї особи, групи чи органу) та забезпечення свободи громадян через систему взаємних обмежень. Вона базується на ідеї, що для захисту права влада повинна бути зупинена іншою владою, що створює умови для законності та правопорядку.

Основними ознаками відокремленості влади є автономність, спеціалізація та збалансованість. Кожна гілка влади створюється за окремими процедурами, має свій особливий кадровий склад і не може перебирати на себе повноваження іншої. Законодавча влада зосереджується на прийнятті законів, виконавча – на їх реалізації та управлінні державними справами, а судова – на розв'язанні правових спорів та контролі за дотриманням закону. Важливою умовою є наявність правових бар'єрів, які не дозволяють одній гілці диктувати волю іншій, що забезпечує стабільність державного апарату та неможливість встановлення диктатури.

У теорії держави та права, відокремленість влади розглядається як наріжний камінь вчення про правову державу та конституціоналізм. Вона безпосередньо пов'язана з системою стримувань і противаг, яка наповнює формальний поділ реальним змістом (наприклад, право вето президента або право суду визнати закон неконституційним). Цей принцип корелює з категоріями демократії та політичного плюралізму, оскільки створює простір для легальної політичної конкуренції та контролю з боку суспільства. В сучасній теорії також обговорюється виокремлення інших гілок влади, таких як контрольна-наглядова чи виборча, що розширює класичну тріаду Монтеस्क'є.

Влада державна

Влада державна – це специфічна форма публічної політичної влади, яка здійснюється державою через систему спеціальних органів та установ і має загальнообов'язковий характер для всього населення країни. Вона виступає головним інструментом управління суспільством, володіючи монопольним правом на видання законів та застосування легального примусу для забезпечення

правопорядку. Державна влада є вираженням суверенітету держави, що визначає її верховенство всередині країни та незалежність у міжнародних відносинах. Прикладом державної влади є діяльність парламенту щодо прийняття бюджету країни, який є обов'язковим для виконання всіма суб'єктами. Іншим прикладом може бути здійснення правосуддя судом, рішення якого мають силу закону для сторін спору і забезпечуються державною виконавчою службою.

Основними ознаками державної влади є її публічність, суверенність та територіальність. Публічність означає, що влада діє від імені всього суспільства, а не окремих груп, і відокремлена від нього спеціальним апаратом управління. Суверенність гарантує вищу волю держави на своїй території, яка не підпорядковується жодній іншій владі. Важливою ознакою є легітимність – визнання влади народом та міжнародною спільнотою, а також легальність – функціонування виключно в межах чинного законодавства. Крім того, державна влада володіє монополією на податки та збори, що забезпечує матеріальну базу для реалізації її функцій.

У теорії держави та права, державна влада розглядається як центральна категорія вчення про державу, що базується на принципі поділу влад на законодавчу, виконавчу та судову. Вона безпосередньо пов'язана з поняттям державного апарату як механізму її втілення та з формою правління, що визначає спосіб організації вищих владних структур. Державна влада корелює з категоріями демократії та політичного режиму, оскільки методи її здійснення визначають ступінь свободи особи в суспільстві. Вона виступає об'єктом правового регулювання, що обмежує владне свавілля рамками конституції та прав людини.

Внутрішні функції держави

Внутрішні функції держави – це основні напрями діяльності держави, що спрямовані на вирішення внутрішніх завдань суспільного розвитку та управління процесами всередині країни. Ці функції відображають сутність і соціальне призначення держави, забезпечуючи життєдіяльність суспільства як цілісної системи. На відміну від зовнішніх функцій, вони реалізуються виключно в межах державного кордону та зосереджені на задоволенні потреб громадян, підтриманні правопорядку та розвитку національної інфраструктури. Прикладом реалізації внутрішніх функцій держави є проведення податкової реформи для стимулювання малого бізнесу (економічна функція) або виплата субсидій та пенсій вразливим верствам населення (соціальна функція). Іншим прикладом

може бути діяльність патрульної поліції з охорони громадського порядку на вулицях міст (правоохоронна функція) або прийняття законів про захист лісів та контроль за викидами шкідливих речовин у повітря (екологічна функція) тощо.

Основними ознаками внутрішніх функцій є їхній постійний характер, різноплановість та нормативна закріпленість. До них традиційно відносять економічну (регулювання ринку, бюджетна політика), соціальну (забезпечення гідного рівня життя, медицина, освіта), правоохоронну (захист прав громадян та боротьба зі злочинністю) та екологічну функції. Також виділяють культурно-виховну функцію, спрямовану на підтримку науки та збереження духовної спадщини. Держава реалізує ці напрями через систему державних органів, використовуючи як методи переконання, так і легального примусу, що дозволяє досягати стабільності та соціальної злагоди.

У теорії держави та права, внутрішні функції держави розглядаються як динамічний елемент вчення про державу, який трансформується залежно від політичного режиму та форми правління. Вони безпосередньо пов'язані з категорією державного апарату, оскільки під кожен функцію створюються відповідні міністерства та відомства. Внутрішні функції корелюють із поняттям правової держави, де пріоритетом діяльності всіх структур стає захист інтересів особи. Крім того, ефективність виконання цих функцій є головним критерієм легітимності влади, оскільки демонструє здатність держави вирішувати повсякденні проблеми населення.

Вотум недовіри

Вотум недовіри – це офіційне рішення парламенту, що виражає негативну оцінку діяльності уряду або окремого міністра та зазвичай тягне за собою їхню відставку. Це один із найважливіших інструментів парламентського контролю за виконавчою владою, який забезпечує політичну відповідальність кабінету міністрів перед народними представниками. Через процедуру вотуму реалізується принцип підзвітності виконавчої структури законодавчому органу, що є характерною рисою демократичних форм правління. Прикладом вотуму недовіри є ситуація в парламентській республіці (наприклад, у Німеччині чи Італії), де Бундестаг або Палата депутатів приймає резолюцію про недовіру канцлеру чи прем'єру, що автоматично припиняє повноваження всього кабінету. В Україні Верховна Рада також має право розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів і прийняти резолюцію недовіри, що тягне за собою відставку уряду.

Основними ознаками вотуму недовіри є його ініціативний характер, колективність та юридичні наслідки. Процедура зазвичай розпочинається з ініціативи групи депутатів, після чого проводиться спеціальне обговорення та голосування. Вотум може бути висловлений усьому складу уряду (солідарна відповідальність) або конкретному посадовцю (індивідуальна відповідальність). Прийняття такого рішення більшістю голосів означає втрату політичної підтримки парламенту, що змушує уряд подати у відставку або, у деяких країнах, дає право главі держави розпустити парламент і призначити позачергові вибори для вирішення політичної кризи.

У теорії держави та права, вотум недовіри розглядається як один з ключових механізм системи стримувань і противаг у країнах із парламентською або змішаною формою правління. Він безпосередньо пов'язаний із категорією політичної відповідальності, яка відрізняється від юридичної відповідальності своєю природою – вона настає не за порушення закону, а за неефективність політичного курсу. Цей термін корелює з поняттям легітимності виконавчої влади, оскільки її право на управління базується на довірі обраного народом парламенту. Також у теорії виділяють «конструктивний вотум недовіри», коли парламент не може відставити чинний уряд, не обравши одночасно нового прем'єр-міністра.

Г

Галузь права

Галузь права – це найбільш масштабна, відносно самостійна та внутрішньо структурована сукупність правових норм, що регулюють певну якісно однорідну сферу суспільних відносин, як-от відносини власності, сімейні вузи або порядок притягнення до кримінальної відповідальності. У системі права галузь виступає основним підрозділом, який об'єднує правові інститути та норми на основі специфічного предмета та методу регулювання. Саме поділ права на галузі дозволяє зробити законодавство впорядкованим, доступним для розуміння та ефективним у застосуванні. Прикладом галузі права може бути цивільне право, яке регулює майнові та особисті немайнові відносини між рівними суб'єктами, наприклад, під час укладання договору купівлі-продажу. Іншим

прикладом може бути кримінальне право, де держава встановлює, які діяння є злочинами та які покарання за них передбачені.

Основними ознаками галузі права є наявність власного предмета, специфічного методу, а також високий рівень автономності та цілісності. Кожна галузь має власну ділянку суспільного життя, яку не регулюють інші підрозділи системи права. Важливою рисою є наявність фундаментального кодифікованого акта у формі кодексу, який виступає ядром галузі та закріплює її основні принципи. Крім того, галузь права характеризується особливим правовим режимом, що являє собою специфічне поєднання способів дозволу, зобов'язання та заборони, створюючи неповторний характер регулювання, наприклад, суворість у кримінальному праві або рівність у цивільному.

У теоретичному розрізі для виокремлення галузі права використовують два ключові критерії, де предметом правового регулювання є саме коло суспільних відносин, а методом – спосіб юридичного впливу на ці відносини. При цьому виділяють імперативний метод, що базується на владних приписах і притаманний публічному праву, та диспозитивний метод, заснований на рівності сторін та свободі вибору, що характерно для приватного права.

За своєю спеціалізацією галузі права поділяються на профільні, спеціальні та комплексні групи. До профільних або базових галузей відносять конституційне, цивільне, адміністративне та кримінальне право. Спеціальні галузі, такі як трудове, сімейне, земельне чи фінансове право, пристосовують загальні принципи до специфічних сфер діяльності. Комплексні галузі, зокрема екологічне, морське чи торговельне право, поєднують у собі елементи різних галузей для всебічного регулювання складних об'єктів.

Гарантії законності

Гарантії законності – це сукупність об'єктивних умов і суб'єктивних чинників, а також спеціальних юридичних засобів, за допомогою яких забезпечується стабільне дотримання норм права, захист прав людини та ефективне функціонування правопорядку в державі. У теорії держави і права гарантії розглядаються не просто як декларації, а як реальні механізми, що запобігають правопорушенням, усувають їхні наслідки та створюють умови для безперешкодної реалізації правових приписів. Без дієвої системи гарантій законність перетворюється на формальне гасло, яке не має практичного впливу на життя суспільства. Прикладом реалізації гарантій законності може бути діяльність Конституційного Суду, який перевіряє закони на відповідність

Основному Закону, запобігаючи прийняттю протиправних рішень вищими органами влади. Іншим прикладом може бути право на судовий захист, що дозволяє кожному громадянину оскаржити дії посадових осіб і отримати відшкодування за завдану шкоду.

Основними ознаками гарантій законності є їх системність, різноплановість та реальність дії. Системність означає, що лише комплексне поєднання економічних, політичних та юридичних заходів може забезпечити належний стан правопорядку. Різноплановість проявляється у впливі на різні сфери суспільного буття – від матеріального добробуту громадян до рівня їхньої правової освіти. Важливою рисою є реальність, яка передбачає наявність конкретних державних органів та процедур, здатних оперативно реагувати на будь-які прояви свавілля чи незаконності, відновлюючи порушений стан справ.

У теорії держави та права, гарантії законності поділяються на загальносоціальні та спеціально-юридичні. До загальносоціальних відносять економічні умови, такі як стабільність економіки та рівень добробуту, політичні умови, зокрема демократичний устрій та поділ влади, а також ідеологічні чинники, як-от рівень правової культури та моральний стан суспільства. Спеціально-юридичні гарантії включають внутрішньоорганізаційні засоби, наприклад, чітку ієрархію нормативних актів, та контрольно-наглядові засоби, що реалізуються через діяльність судів, прокуратури, поліції та омбудсмена. Окреме місце займає процесуальна форма, яка визначає суворий порядок прийняття та виконання юридичних рішень.

Генезис держави

Генезис держави – це складний історичний процес виникнення держави як особливої організації політичної влади, що приходить на зміну первіснообщинному ладу. У теорії держави і права під генезисом розуміють не просто момент появи перших державних структур, а тривалу трансформацію суспільства, спричинену розпадом родоплемінних зв'язків та появою соціальної нерівності. Цей процес знаменує собою перехід від «природного» стану суспільства, де панувало звичаєве право та кровна спорідненість, до цивілізованого устрою, де управління здійснюється спеціальним апаратом примусу на основі територіального поділу населення. Прикладом генезису держави за східним типом може бути Стародавній Єгипет, де централізована влада фараона виникла для управління розливами Нілу та координації праці тисяч людей. Іншим прикладом, що ілюструє західний шлях, можуть бути

Стародавні Афіни, де держава сформувалася внаслідок реформ, що зруйнували родовий поділ та запровадили територіальний принцип і майновий ценз. Генезис держави можна спостерігати також й в середньовічній Європі, де на уламках імперій виникали нові політичні утворення через військові завоювання та феодалні договори. У кожному випадку генезис держави є закономірною відповіддю суспільства на потребу в новій, більш ефективній формі організації життя в умовах соціальних конфліктів та економічного розвитку.

Основними ознаками генезису держави є перехід від привласнювального до відтворювального господарства, відомий як неолітична революція, що призвело до появи надлишкового продукту та приватної власності. Важливою рисою є також поступове відокремлення публічної влади від суспільства. При цьому, якщо в первісному ладі влада належала всім членам роду, то в процесі генезису вона зосереджується в руках професійних управлінців – чиновників та військових. Це супроводжується переходом від мононорм (неподільних звичаїв та релігійних заборон) до правових норм, які санкціонуються новоствореною державною владою для захисту інтересів панівних верств та підтримання загального порядку.

У теорії держави та права, існують різні моделі генезису держави, серед яких найчастіше виділяють східний та західний шляхи. Східний шлях (азійський) характеризувався збереженням сільської общини та виникненням держави через необхідність організації масштабних громадських робіт, наприклад, іригаційних систем, що вело до деспотичної влади монарха як єдиного власника землі. Західний шлях (європейський) базувався на інтенсивному розвитку приватної власності та класовому розшаруванні, де держава виникала як інструмент узгодження інтересів або придушення одних класів іншими. Наука також виділяє численні теорії походження держави: від теологічної та патріархальної до договірної, насильницької та марксистської, кожна з яких акцентує увагу на окремому аспекті цього багатогранного процесу.

Гіпотеза норми права

Гіпотеза норми права – це структурний елемент правової норми, який вказує на конкретні життєві умови, обставини або факти, за наявності яких ця норма вступає в дію, а суб'єкти стають носіями юридичних прав та обов'язків. У логічній структурі правового припису гіпотеза відповідає на запитання «коли?», «де?» або «за яких умов?», виступаючи своєрідним пусковим механізмом для правила поведінки. Без гіпотези правова норма була б абстрактним побажанням,

оскільки неможливо було б визначити реальну ситуацію, у якій держава вимагає від особи певної дії чи утримання від неї. Прикладом гіпотези може бути положення статті закону, яке вказує, що «у разі смерті громадянина (гіпотеза) виникає право на спадкування». Іншим прикладом може бути норма про досягнення певного віку: «якщо особі виповнилося 18 років (гіпотеза), вона набуває повної цивільної дієздатності».

Основними ознаками гіпотези є її юридична значущість, описовий характер та зв'язок із юридичними фактами. Юридична значущість полягає в тому, що описані в ній обставини мають прямі правові наслідки. Описовий характер проявляється у фіксації ознак суб'єктів, місця, часу або подій, що є передумовою застосування закону. Важливою рисою є те, що гіпотеза часто містить опис саме юридичних фактів – подій (наприклад, стихійне лихо) або дій (наприклад, укладання договору), які активують дію норми. У законодавчому тексті гіпотеза нерідко починається зі сполучників «якщо», «у разі», «при», що допомагає відокремити її від самого правила поведінки.

У теорії держави та права, гіпотези також прийнято класифікувати за рівнем складності та характером викладу обставин. Проста гіпотеза пов'язує дію норми з однією конкретною обставиною. Складна гіпотеза передбачає наявність сукупності кількох умов одночасно. Альтернативна гіпотеза вказує на кілька можливих варіантів обставин, настання будь-якої з яких є достатнім для активації норми. За формою вираження виділяють абстрактні гіпотези, що вказують на загальні ознаки ситуації, та казуїстичні, які детально описують конкретні випадки. Така класифікація дозволяє юристам точно визначати межі застосування закону та уникати помилок у правозастосовній практиці.

Глобалізація права

Глобалізація права – це процес формування єдиного світового правового простору, що характеризується зближенням національних правових систем, уніфікацією законодавства та зростанням ролі міжнародного права в регулюванні внутрішніх суспільних відносин. У теорії держави і права цей феномен розглядається як відповідь юридичної надбудови на глобальні економічні, технологічні та екологічні виклики. Глобалізація права призводить до того, що держава перестає бути єдиним і абсолютним джерелом правових норм, поступаючись частиною свого суверенітету на користь наднаціональних інститутів та загальноновизнаних міжнародних стандартів. Прикладом глобалізації права може бути імплементація регламентів Європейського Союзу в національне

законодавство країн-членів, що створює безшовне правове поле для руху капіталу та праці. Іншим прикладом може бути поширення стандартів захисту персональних даних, як-от GDPR, які фактично стали глобальним еталоном навіть для компаній за межами Європи.

Основними ознаками глобалізації права є уніфікація та гармонізація законодавства, розширення сфери дії міжнародних договорів та активна рецепція правових інститутів з одних правових сімей в інші. Уніфікація передбачає створення однакових норм для різних держав, що особливо помітно у сферах торговельного, транспортного та фінансового права. Гармонізація ж спрямована на узгодження загальних принципів і підходів, що дозволяє національним системам зберігати свою ідентичність, але діяти в єдиному векторі. Важливою рисою є також поява «глобального права» (*lex mercatoria*), яке формується транснаціональними корпораціями та професійними спільнотами незалежно від волі окремих держав.

У теорії держави та права, глобалізація права проявляється через кілька ключових тенденцій. По-перше, це конституціоналізація міжнародного права, коли норми про права людини стають обов'язковими для всіх держав незалежно від їхнього внутрішнього устрою. По-друге, це вестернізація права, що полягає у запозиченні західних (ліберально-демократичних) правових моделей країнами, що розвиваються. По-третє, спостерігається зростання впливу міжнародних судових інстанцій, таких як Європейський суд з прав людини чи Міжнародний кримінальний суд, чиї рішення мають прямий вплив на національну судову практику.

Громадянство

Громадянство – це сталий, юридично визначений та необмежений у просторі правовий зв'язок між фізичною особою та конкретною державою, що знаходить свій вияв у їхніх взаємних правах, обов'язках та відповідальності. У теорії держави і права громадянство розглядається як фундаментальний політико-правовий інститут, який визначає належність людини до політичної спільноти певної країни. Цей зв'язок не припиняється автоматично у разі виїзду особи за кордон або зміни її місцеперебування, оскільки держава продовжує здійснювати правовий захист своїх громадян незалежно від їхнього фактичного місцезнаходження.

Основними ознаками громадянства є його офіційне визнання державою, стабільність у часі та повнота правового статусу особи. Офіційне визнання

зазвичай фіксується у спеціальних документах, таких як паспорт або свідоцтво про народження. Стабільність означає, що відносини громадянства мають тривалий характер і не можуть бути припинені державою в односторонньому порядку без законних підстав. Важливою рисою є те, що лише громадяни володіють усім обсягом конституційних прав, включаючи право обирати та бути обраними до органів влади, обіймати державні посади та брати участь у референдумах.

У теорії держави та права, виділяють кілька основних способів набуття громадянства, серед яких найпоширенішими є філіація та натуралізація. Філіація – це набуття громадянства за фактом народження, яке може базуватися на «праві крові», коли дитина отримує громадянство батьків, або на «праві ґрунту», коли громадянство визначається місцем народження. Натуралізація – це процес прийняття до громадянства іноземців або осіб без громадянства за їхнім клопотанням за умови виконання певних вимог, таких як термін проживання, знання мови чи наявність законних джерел доходу. Також існують такі специфічні форми, як оптація, тобто вибір громадянства у разі зміни державної належності території, та репатріація – повернення на батьківщину з відновленням громадянства.

Громадянське суспільство

Громадянське суспільство – це сфера самовиявлення вільних громадян та їхніх добровільних об'єднань, яка функціонує незалежно від прямого втручання державної влади та політичних структур. У теорії держави і права цей феномен розглядається як сукупність недержавних суспільних відносин – економічних, релігійних, етнічних, професійних та сімейних, – що базуються на приватній власності, індивідуальній свободі та демократичних цінностях. Громадянське суспільство виступає необхідною протиположністю державному апарату, контролюючи його діяльність та запобігаючи монополізації влади. Прикладом діяльності громадянського суспільства може бути волонтерський рух, який здатен оперативно мобілізувати ресурси для допомоги армії чи постраждалим від стихійних лих. Іншим прикладом може бути діяльність правозахисних організацій, які здійснюють моніторинг дотримання свобод у тюрмах або під час мітингів. Характерним прикладом функціонування громадянського суспільства на побутовому рівні, також може бути діяльність ОСББ, де мешканці будинку самостійно керують спільним майном.

Основними ознаками громадянського суспільства є автономність суб'єктів, плюралізм думок та добровільність участі. Автономність означає, що індивіди та організації самостійно визначають свої цілі та методи діяльності в межах закону. Плюралізм передбачає існування широкого спектра ідеологій, інтересів та асоціацій, що конкурують між собою. Важливою рисою є також самоорганізація: здатність громадян об'єднуватися для вирішення спільних проблем – від благоустрою власного під'їзду до захисту екологічних прав у масштабах країни – без вказівок зверху.

У теорії держави та права обґрунтовується точка зору, що розвинене громадянське суспільство можливе лише за наявності правової держави, яка гарантує захист прав людини та приватну власність. Структура такого суспільства охоплює різноманітні інститути, як-от громадські організації, професійні спілки, вільні медіа, релігійні громади, благодійні фонди та незалежні аналітичні центри. Взаємодія між державою та громадянським суспільством має характер партнерства або конструктивної критики. При цьому суспільство формулює запити та потреби, а держава через правові механізми забезпечує умови для їх реалізації.

Гуманізм права

Гуманізм права – це фундаментальний ідейно-правовий принцип, згідно з яким людина, її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю, а правова система спрямовується на максимальне забезпечення інтересів та потреб особистості. У теорії держави і права гуманізм виступає не просто як моральна категорія, а як юридичний імператив, що визначає зміст усієї законотворчої та правозастосовної діяльності. Це означає, що держава існує для людини, а не навпаки, і будь-яке обмеження прав особи має бути винятковим, пропорційним та законним. Прикладом реалізації принципу гуманізму права є скасування смертної кари в більшості демократичних країн, що базується на визнанні абсолютного права на життя. Іншим прикладом може бути впровадження інститутів відновного правосуддя, де головною метою є не покарання винного, а відшкодування шкоди потерпілому та примирення сторін. Також принцип гуманізму проявляється й у презумпції невинуватості, згідно з якою, людина вважається невинною, доки її провини не буде доведено у встановленому порядку, що оберігає її від свавільного звинувачення.

Основними ознаками гуманізму права є антропоцентризм, визнання невідчужуваності прав людини та спрямованість на захист слабкої сторони у правовідносинах. Антропоцентризм ставить людину в центр правового регулювання, роблячи її добробут мірилом якості законів. Важливою рисою є також гуманізація юридичної відповідальності, яка передбачає відмову від жорстоких покарань, пріоритет перевиховання над карою та забезпечення гідних умов тримання під вартою. Гуманізм права вимагає від правоохоронних органів поваги до людської гідності навіть у ситуаціях конфлікту особи із законом.

На практиці, гуманізм права проявляється через систему гарантій, що забезпечують самореалізацію особи. Це включає право на свободу та особисту недоторканність, право на справедливий суд, заборону катувань та нелюдського поводження. У сучасному праві концепція гуманізму тісно пов'язана з ідеєю соціальної справедливості. Вона виходить з того, що держава зобов'язана не лише не втручатися у приватну сферу, а й створювати активні умови для гідного життя – забезпечувати доступ до освіти, медицини та соціального захисту. Правовий гуманізм також передбачає інклюзивність, тобто врахування потреб вразливих груп населення, таких як діти, люди з інвалідністю або люди похилого віку.

Д

Далекосхідна правова сім'я

Далекосхідна правова сім'я – це самобутня правова спільність, яка охоплює правові системи Китаю, Японії, Кореї та В'єтнаму. Її ключовою особливістю є те, що вона формувалася не на базі формального закону чи судового прецеденту, а на основі глибоких етико-філософських вчень, насамперед конфуціанства. У цій правовій традиції право розглядається не як вища цінність, а як допоміжний, часто небажаний інструмент регулювання. Головний акцент робиться на соціальній гармонії, обов'язках перед колективом та моральних нормах, що робить цю систему кардинально відмінною від західного юридичного індивідуалізму. Прикладом дії далекосхідного права є розвинена культура медіації в Японії, де більшість цивільних спорів вирішується через переговори, а не через судовий вирок, що дозволяє зберегти стабільні відносини між сторонами. Іншим прикладом може бути специфіка трудового

права в країнах регіону, де корпоративна лояльність та ієрархія часто важать більше, ніж буква трудового договору.

Основними ознаками далекосхідного права є пріоритет виховних заходів над покаранням, негативне ставлення до судових спорів та домінування соціальних обов'язків над суб'єктивними правами. У традиційній свідомості звернення до суду вважається визнанням власної неспроможності домовитися мирним шляхом і сприймається як «втрата обличчя». Важливою рисою є концепція «Лі» – системи етичних правил і ритуалів, які вважаються природним способом впорядкування життя, тоді як «Фа» (позитивний закон) розглядається як засіб примусу, необхідний лише для тих, хто не дотримується моральних настанов.

У теоретичному розрізі розвиток далекосхідної правової сім'ї у ХХ–ХХІ століттях характеризується масштабною рецепцією західного права. Японія наприкінці ХІХ століття та Китай наприкінці ХХ століття запозичили значну кількість інститутів з романо-германської правової системи, створивши сучасні кодекси. Проте навіть за наявності розвиненого законодавства реальна правова практика в цих країнах залишається під впливом традиційних цінностей: перевага надається позасудовому врегулюванню конфліктів, медіації та авторитету старших за статусом осіб. Це створює унікальний синтез сучасних юридичних технологій та давніх соціальних ритуалів.

Делегована правотворчість

Делегована правотворчість – це передача вищим представницьким органом держави (парламентом) частини своїх повноважень щодо прийняття нормативно-правових актів органам виконавчої влади або іншим структурам. У теорії держави і права цей інститут розглядається як виняток із класичного принципу поділу влади, зумовлений потребою в оперативному регулюванні складних або специфічних суспільних відносин, які потребують вузькоспеціалізованих знань. При такій формі діяльності акти, що приймаються урядом чи міністерствами, мають силу закону, але залишаються підконтрольними законодавчому органу, який делегував ці повноваження. Прикладом делегованої правотворчості може бути надання Кабінету Міністрів України права приймати декрети, що мають силу закону, як це було на початку 1990-х років для швидкого реформування економіки. Іншим прикладом може бути повноваження міністерств охорони здоров'я під час пандемій самостійно встановлювати правила карантину, які мають обов'язковий характер для всього

населення. Також цей механізм активно використовується в праві Європейського Союзу, де Європейська Комісія приймає технічні регламенти на основі рамкових директив Ради ЄС.

Основними ознаками делегованої правотворчості є її похідний характер, тимчасовість та суворе обмеження предмета регулювання. Похідний характер означає, що право на видання таких актів не належить виконавчій владі за природою, а надається їй парламентом через спеціальний закон або постанову. Тимчасовість передбачає, що повноваження надаються на певний строк або до вирішення конкретної ситуації. Важливою рисою є також підзвітність, при якій парламент зберігає за собою право скасувати делеговану норму або припинити повноваження органу-виконавця, якщо той виходить за межі встановленого «коридору» повноважень.

У теорії держави та права, делегована правотворчість класифікується за обсягом та джерелом ініціативи. Вона може бути прямою, коли парламент чітко вказує, який акт і з якого питання має прийняти уряд, або непрямою, коли виконавча влада отримує широкі повноваження для реалізації певної реформи. Існує також поділ на законодавче делегування (на основі закону) та фактичне делегування, коли уряд видає акти через мовчазну згоду законодавця. Цей інструмент є особливо популярним у країнах англо-американської та романо-германської правових сімей як засіб боротьби з неповороткістю парламентських процедур в умовах криз або швидкого технологічного прогресу.

Деліктоздатність

Деліктоздатність – це елемент правосуб'єктності особи, який полягає в її здатності нести юридичну відповідальність за вчинені правопорушення (делікти). У теорії держави і права цей інститут є критично важливим для забезпечення правопорядку, оскільки він визначає межу, за якою держава визнає дії індивіда свідомими та вольовими, а отже, такими, що заслуговують на юридичне покарання чи обов'язок відшкодувати завдану шкоду. Деліктоздатність не є природженою властивістю людини, а надається їй державою залежно від рівня психічного розвитку та соціальної зрілості.

Основними ознаками деліктоздатності є віковий критерій та стан психічного здоров'я (осудність). Віковий ценз встановлюється законодавством окремо для кожного виду відповідальності. Наприклад, повна деліктоздатність у цивільному праві зазвичай настає з вісімнадцяти років, тоді як кримінальна відповідальність за тяжкі злочини може виникати вже з чотирнадцяти або навіть

раніше. Психічний критерій передбачає здатність особи в момент вчинення діяння усвідомлювати свої дії та керувати ними. Якщо особа через психічне захворювання або тимчасовий розлад не розуміла наслідків свого вчинку, вона визнається неделіктоздатною, що унеможливорює застосування до неї заходів юридичного покарання.

У теоретичному розрізі деліктоздатність тісно пов'язана з дієздатністю, проте вони не завжди збігаються. Наприклад, неповнолітні у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років мають обмежену дієздатність щодо укладання угод, але вже володіють самостійною деліктоздатністю за заподіяну ними шкоду або вчинені злочини. У публічному праві деліктоздатність є абсолютною умовою для притягнення до відповідальності, тоді як у приватному праві (цивільному) за шкоду, заподіяну неделіктоздатною особою (наприклад, малою дитиною), відповідальність несуть її законні представники – батьки або опікуни.

Демократичний режим

Демократичний режим – це спосіб організації політичної влади, що ґрунтується на визнанні народу єдиним джерелом суверенітету, забезпеченні широкого спектра прав і свобод людини та громадянина, а також на принципах виборності органів влади та політичного плюралізму. У теорії держави і права такий режим розглядається як найбільш гуманний та ефективний тип державного ладу, оскільки він створює механізми для мирного врегулювання соціальних конфліктів через діалог, компроміс та врахування думки меншості. Головним завданням демократії є не просто виконання волі більшості, а захист гідності кожної окремої особистості від свавілля держави. Прикладом функціонування демократичного режиму є проведення парламентських виборів, де різні політичні партії змагаються за голоси виборців на основі своїх програм. Іншим прикладом може бути діяльність громадських організацій, які через адвокацію та публічні обговорення впливають на зміст нових законопроектів тощо.

Основними ознаками демократичного режиму є поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки, наявність вільних і чесних виборів, а також гарантований захист прав людини. Важливою рисою є принцип верховенства права, згідно з яким діяльність усіх державних органів обмежена законом. Демократія передбачає ідеологічне та політичне багатоманіття, де опозиція має законне право критикувати владу та пропонувати альтернативні

шляхи розвитку суспільства. Крім того, невід'ємною частиною режиму є гласність, вільна діяльність засобів масової інформації та відсутність цензури.

Демократичний режим реалізується через дві основні форми – безпосередню (пряму) та представницьку демократію. Безпосередня демократія передбачає пряму участь громадян у прийнятті рішень через референдуми, загальні збори або народні ініціативи. Представницька демократія здійснюється через обраних народом депутатів та посадових осіб, які діють від імені виборців у парламенті та місцевих радах. У сучасних умовах ці форми зазвичай комбінуються, що дозволяє поєднувати фахове управління державою з активним залученням населення до контролю за владою.

Деонтологія юридична

Деонтологія юридична – це галузь юридичної науки та навчальна дисципліна, що вивчає систему етичних норм, моральних заповідей та професійних обов'язків, які визначають поведінку юриста у його професійній діяльності та повсякденному житті. У теорії права вона розглядається як вчення про належне – про те, яким має бути фахівець, щоб його діяльність відповідала високим стандартам справедливості, гуманізму та законності. Деонтологія формує внутрішній «моральний кодекс» правника, який допомагає йому приймати правильні рішення в умовах ціннісних конфліктів або правової невизначеності.

Основними ознаками юридичної деонтології є її нормативність, професійна спрямованість та поєднання внутрішнього переконання із зовнішнім регулюванням. Нормативність проявляється у закріпленні етичних правил у спеціальних документах, таких як кодекси професійної етики адвокатів, суддів чи прокурорів. Професійна спрямованість означає, що деонтологія враховує специфіку кожної юридичної спеціальності. Наприклад, для судді пріоритетом є безсторонність, а для адвоката – конфіденційність та лояльність до клієнта. Важливою рисою є те, що деонтологічні норми базуються на совісті та професійній честі, які є внутрішніми регуляторами поведінки навіть за відсутності прямого контролю з боку держави.

Зміст юридичної деонтології охоплює кілька рівнів стандартів. По-перше, це загальнолюдські моральні принципи, такі як чесність, порядність та милосердя. По-друге, це професійно-юридичні вимоги, зокрема верховенство права, незалежність та дотримання професійної таємниці. По-третє, це психологічні аспекти, що стосуються вміння юриста спілкуватися з людьми,

зберігати емоційну стійкість та проявляти емпатію. Також деонтологія вивчає питання юридичного етикету – зовнішньої культури поведінки, стилю одягу та мовлення правника, що формує авторитет всієї правової системи в очах суспільства.

Держава

Держава – це суверенна політико-територіальна організація публічної влади, що володіє спеціальним апаратом управління та примусу, а також виключним правом видавати закони, обов'язкові для всього населення. У теорії держави і права вона розглядається як універсальна форма організації суспільства, покликана забезпечувати його цілісність, правопорядок та захист спільних інтересів. Держава є центральним інститутом політичної системи, який виступає офіційним представником усього суспільства як усередині країни, так і на міжнародній арені.

Основними ознаками держави є територіальна організація населення, наявність публічної влади, суверенітет, монополія на легальне застосування сили та податкова система. Територія визначає межі юрисдикції держави, у межах яких діють її закони. Публічна влада відокремлена від суспільства і здійснюється професійним прошарком управлінців (бюрократією). Суверенітет означає повноту та незалежність влади всередині країни та її рівність у міжнародних відносинах. Лише держава має право встановлювати та збирати податки, які необхідні для утримання апарату та реалізації соціальних програм.

Сутність держави проявляється через її функції – основні напрями діяльності щодо вирішення завдань, які перед нею стоять. Держава виконує як внутрішні функції (охорона правопорядку, економічне регулювання, соціальний захист, культурний розвиток), так і зовнішні (оборона країни, забезпечення миру та міжнародне співробітництво). З точки зору форми, кожна держава характеризується певною формою правління (монархія чи республіка), формою державного устрою (унітарна, федерація) та політичним режимом (демократичний, авторитарний, тоталітарний).

Державна таємниця

Державна таємниця – це вид секретної інформації, що охоплює відомості у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної

безпеки та охорони правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди національним інтересам держави. У теорії права вона розглядається як об'єкт спеціального правового режиму, що передбачає обмеження доступу до певних даних та встановлення особливого порядку їх зберігання і використання. Державна таємниця є власністю держави, а захист цих відомостей є однією з найважливіших функцій органів безпеки та спеціалізованих установ. Прикладом державної таємниці можуть бути відомості про дислокацію військових частин, характеристики новітніх систем озброєння або стратегічні плани оборони країни.

Основними ознаками державної таємниці є її нормативна визначеність, наявність спеціального грифа секретності та кримінальна відповідальність за її розголошення. Відомості стають державною таємницею лише після їх включення до спеціального зводу (переліку) та присвоєння відповідного ступеня секретності, як-от «особливої важливості», «цілком таємно» або «таємно». Важливою рисою є також суб'єктний склад, який передбачає що доступ до таких даних мають лише особи, які пройшли спеціальну перевірку та отримали допуск. Охорона державної таємниці передбачає комплекс технічних, організаційних та правових заходів, спрямованих на запобігання витоку інформації до іноземних розвідок чи приватних осіб.

Інститут державної таємниці базується на балансі між правом громадян на інформацію та потребами національної безпеки. Законодавство чітко визначає перелік відомостей, які не можуть бути засекречені, наприклад, дані про стан довкілля, якість харчових продуктів, факти порушення прав людини або збитки від стихійних лих. Процес віднесення інформації до таємної здійснюється державними експертами, які оцінюють потенційну шкоду від її оприлюднення. Важливим аспектом є також термін дії секретності, після завершення якого інформація має бути розсекречена та передана до архівів для загального доступу.

Державний лад

Державний лад – це цілісна система організації та здійснення державної влади, яка відображає особливості внутрішньої структури держави, способи формування її органів, територіальний поділ та методи управління суспільством. У теорії держави і права цей термін є узагальнювальним поняттям, що дає повну характеристику політико-правової природи конкретної країни. Державний лад дозволяє зрозуміти, хто володіє владою, як вона розподілена між центром і регіонами та якими засобами держава взаємодіє зі своїми громадянами.

Основними ознаками державного ладу є його комплексність та нормативна закріпленість у конституції. Він не є випадковим набором характеристик, а становить логічну єдність трьох ключових елементів: форми правління, форми державного устрою та політичного режиму. Важливою рисою є те, що державний лад обумовлений історичними традиціями, рівнем економічного розвитку, національним складом населення та розстановкою політичних сил у країні. Зміна хоча б одного з елементів державного ладу часто свідчить про глибоку трансформацію самої держави.

У теоретичному розрізі структуру державного ладу розглядають через його складові частини. Форма правління визначає порядок організації вищих органів влади (монархія або республіка). Форма державного устрою характеризує територіальну організацію держави та взаємовідносини між центральною владою і складовими частинами (унітарна держава, федерація чи конфедерація). Політичний режим відображає методи та способи здійснення влади (демократичний, авторитарний або тоталітарний). Тільки поєднання цих трьох характеристик дає вичерпне уявлення про те, як функціонує держава.

Деспотія

Деспотія – це форма державного правління, за якої вся повнота влади в державі належить одному правителю (деспоту), чия воля вважається вищим законом і не обмежена жодними правовими нормами чи інститутами. У теорії держави і права деспотія розглядається як крайня форма абсолютизму, характерна переважно для давніх цивілізацій Сходу. Вона базується на повному підпорядкуванні підданих, відсутності особистих свобод та сприйнятті правителя не лише як політичного лідера, а часто і як сакральної фігури або намісника Бога на землі. Прикладом класичної деспотії є Стародавній Єгипет часів фараонів, де правитель вважався сином Сонця і мав абсолютну владу над життям мільйонів підданих. Іншим прикладом може бути імперія Цинь у Стародавньому Китаї, де панував легізм – вчення про пріоритет суворих законів і покарань над моральними нормами, що забезпечувало тотальний контроль над суспільством. Також деспотичні риси проявлялися в середньовічних східних монархіях, де воля султана чи падишаха була єдиним джерелом правопорядку.

Основними ознаками деспотії є необмеженість влади правителя, розгалужений бюрократичний апарат примусу та державна власність на основні ресурси, насамперед на землю. У деспотичній державі немає поділу влади, а судова, законодавча та виконавча функції зосереджені в одних руках. Важливою

ресою є безправ'я підданих: життя, майно та статус будь-якої особи цілком залежать від примхи деспота. Такий устрій тримається на жорсткій централізації управління та системі тотального страху, де будь-який прояв самостійності чи непокори суворо карається.

У теорії держави та права, деспотію часто називають «східною деспотією», оскільки вона виникла в умовах іригаційного землеробства, що потребувало жорсткої координації зусиль великих мас людей для будівництва каналів та дамб. Це породило особливий тип суспільних відносин, де держава ставала головним власником і роботодавцем. Соціальна структура деспотії нагадує піраміду, на вершині якої перебуває правитель, нижче – шар чиновників і жерців, а в основі – безправні селяни та раби. Право в такій системі замінюється наказами та розпорядженнями адміністрації, які мають на меті лише збереження стабільності режиму.

Джерело права

Джерело права – це спосіб зовнішнього закріплення та вираження правових норм, який надає їм загальнообов'язкового характеру та офіційного статусу. У теорії держави і права цей термін вживається у двох аспектах: матеріальному (соціально-економічні умови життя суспільства, що зумовлюють появу норм) та формальному (юридичному). Саме формальні джерела права є тими резервуарами, з яких ми дізнаємося про зміст чинних правил поведінки, що підтримуються силою державного примусу. Прикладом джерела права може бути Конституція, яка має найвищу юридичну силу та визначає основи державного ладу. Іншим прикладом може бути міжнародний договір, ратифікований парламентом, який стає частиною національного законодавства або наказ міністерства, що регулює специфічні питання у певній галузі тощо.

Основними ознаками джерела права є його офіційність, загальнообов'язковість та визначеність форми. Це означає, що джерело права має бути видане або санкціоноване компетентним державним органом у чітко встановленому порядку. Важливою рисою є ієрархічність, за якою джерела права мають різну юридичну силу, де конституція посідає найвище місце, а всі інші акти повинні їй відповідати. Сукупність джерел права утворює нормативну основу правової системи країни.

У теорії держави та права, виділяють кілька основних видів джерел права. Найпоширенішим є нормативно-правовий акт – офіційний письмовий документ (закон, указ), що приймається органом влади. У країнах англо-американської

сім'ї ключову роль відіграє правовий прецедент – рішення суду у конкретній справі, яке стає обов'язковим для аналогічних випадків у майбутньому. Також існують нормативно-правові договори (угоди між суб'єктами), правові звичаї (історичні правила, санкціоновані державою) та релігійно-правові тексти, яким держава надає силу закону.

Диспозитивність

Диспозитивність – це фундаментальний принцип правового регулювання, який полягає у наданні суб'єктам права можливості самостійно, на власний розсуд визначати свою поведінку, реалізовувати свої права та використовувати правові засоби для досягнення власних цілей у межах, встановлених законом. У теорії держави і права цей принцип є антиподом імперативності (суворой обов'язковості). Диспозитивність базується на ідеї автономії волі особи, де держава не диктує кожен крок, а лише окреслює загальні рамки, дозволяючи учасникам відносин домовлятися про умови їхньої взаємодії. Прикладом диспозитивності може бути право сторін укласти договір оренди та самостійно визначити розмір плати, строки та умови користування майном, які можуть відрізнятися від типових зразків, або право позивача у судовому засіданні відмовитися від позову чи укласти мирову угоду з відповідачем на будь-якій стадії процесу.

Основними ознаками диспозитивності є право вибору, ініціативність та свобода волевиявлення. Це означає, що особа сама вирішує, чи користуватися їй наданим правом (наприклад, правом на позов), у якому обсязі та в який спосіб. Важливою рисою є наявність диспозитивних норм, які діють за схемою: «сторони можуть домовитися про інше, а якщо не домовилися – діє правило, встановлене в законі». Такий підхід стимулює соціальну активність та відповідальність суб'єктів за наслідки своїх рішень.

На практиці диспозитивність найбільш яскраво проявляється у галузях приватного права – цивільному, сімейному, трудовому. У цивільному процесі вона означає, що розгляд справи починається, змінюється або припиняється за ініціативою сторін, а не суду. Проте диспозитивність не є абсолютною свободою, адже вона завжди обмежена законом, моральними засадами суспільства та правами інших осіб. Вона дозволяє правовій системі бути гнучкою, адаптуючись до конкретних інтересів кожного індивіда.

Диспозиція норми права

Диспозиція норми права – це центральний структурний елемент норми права, який містить безпосереднє правило поведінки, що йому повинні слідувати суб'єкти за наявності умов, передбачених гіпотезою. У теорії держави і права диспозиція розглядається як «ядро» правової норми, оскільки саме вона визначає права, обов'язки та заборони, встановлюючи модель належної або дозволеної поведінки. Якщо гіпотеза вказує на «коли», то диспозиція відповідає на питання «як саме» мають діяти учасники правовідносин. Прикладом диспозиції може бути текст статті закону, який стверджує: «Покупець зобов'язаний оплатити товар за ціною, встановленою в договорі купівлі-продажу». У цій нормі саме обов'язок оплати є диспозицією. Іншим прикладом може бути норма, що забороняє переходити дорогу на червоне світло – тут заборона є правилом поведінки.

Основними ознаками диспозиції є її нормативність, спрямованість на регулювання вольової поведінки та юридична обов'язковість. Вона формулює конкретні рамки, у яких діє суб'єкт, забезпечуючи впорядкованість суспільних відносин. Залежно від способу викладу, диспозиція може бути прямою (повністю викладеною в статті закону), відсилною (посилатися на іншу статтю того ж закону) або бланкетною (посилатися на норми іншого нормативно-правового акта, наприклад, на правила техніки безпеки чи інструкції).

У теоретичному розрізі диспозиції класифікують за характером припису на кілька видів. Уповноважувальні диспозиції надають право на здійснення певних дій (наприклад, право власника розпоряджатися майном). Зобов'язальні диспозиції вимагають від особи вчинення активних позитивних дій (наприклад, обов'язок сплатити податки). Заборонні диспозиції вказують на неприпустимість певних вчинків під загрозою відповідальності. Також за ступенем визначеності вони поділяються на абсолютно визначені (не дають вибору) та відносно визначені (дозволяють суб'єкту діяти в певних межах).

Дисциплінарна відповідальність

Дисциплінарна відповідальність – це вид юридичної відповідальності, що полягає в обов'язку працівника або іншої особи, яка перебуває у стані службової чи навчальної підпорядкованості, нести відповідальність за вчинений дисциплінарний проступок. У теорії держави і права цей інститут розглядається

як засіб забезпечення внутрішнього трудового чи службового розпорядку. Вона реалізується шляхом застосування до правопорушника дисциплінарних стягнень суб'єктом, який має право на прийняття на роботу або призначення на посаду. Прикладом дисциплінарної відповідальності може бути оголошення догани працівнику за систематичне запізнення на роботу без поважних причин. Іншим прикладом може бути звільнення державного службовця за порушення присяги або етичних норм поведінки, що дискредитують орган влади тощо.

Основними ознаками дисциплінарної відповідальності є її специфічний суб'єктний склад та особливий характер правопорушення. Суб'єктом завжди є особа, яка перебуває у правових відносинах з конкретною організацією (працівник, студент, військовослужбовець). Підставою є дисциплінарний проступок – невиконання або неналежне виконання професійних чи навчальних обов'язків. Важливою рисою є позасудовий порядок застосування стягнень, при якому рішення приймається керівником підприємства або установи у формі наказу чи розпорядження.

У теорії держави та права розрізняють загальну та спеціальну дисциплінарну відповідальність. Загальна поширюється на всіх працівників і регулюється Кодексом законів про працю (передбачає лише два види стягнень: догану та звільнення). Спеціальна відповідальність встановлюється для окремих категорій працівників (державних службовців, суддів, поліцейських, військових) спеціальними статутами чи законами про дисципліну. Вона може передбачати ширший перелік стягнень, як-от пониження у званні, позбавлення кваліфікаційного класу або сувору догану.

Дієздатність

Дієздатність – це елемент правосуб'єктності особи, який полягає в її здатності своїми діями набувати для себе прав і самостійно їх здійснювати, а також здатності створювати для себе обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання. У теорії держави і права дієздатність розглядається як динамічна характеристика, яка, на відміну від правоздатності, залежить від віку, психічного стану та рівня соціальної зрілості людини. Вона дозволяє особі бути активним учасником правового життя та самостійно розпоряджатися своїми благами. Прикладом дієздатності є право 16-річного підлітка самостійно відкрити банківський рахунок для зарахування власної стипендії. Іншим прикладом може бути укладання повнолітньою особою

договору оренди квартири, де вона самостійно підписує документи та несе фінансову відповідальність.

Основними ознаками дієздатності є її невідчужуваність та поступове зростання її обсягу в міру дорослішання особи. Це відображає готовність людини розуміти значення своїх дій та керувати ними. Важливою рисою є те, що обмежити дієздатність або визнати особу недієздатною можна лише на підставі закону та виключно за рішенням суду, якщо особа внаслідок хронічного психічного розладу не здатна усвідомлювати свої дії або керувати ними.

У теорії держави та права виділяють кілька рівнів дієздатності. Часткова дієздатність (до 14 років) дозволяє дитині вчиняти лише дрібні побутові правочини. Неповна дієздатність (від 14 до 18 років) дає право самостійно розпоряджатися заробітком, стипендією та здійснювати авторські права, проте для великих угод необхідна згода батьків. Повна дієздатність настає з 18 років, хоча в окремих випадках (наприклад, реєстрація шлюбу або емансипація) вона може бути надана раніше. Окремо виділяють обмежену дієздатність, яку суд може встановити для осіб, що зловживають азартними іграми чи алкоголем, чим ставлять свою сім'ю у скрутне становище тощо.

Дотримання норм права

Дотримання норм права – це форма реалізації права, яка полягає у пасивному утриманні суб'єктів від вчинення дій, що заборонені правовими нормами. У теорії держави і права дотримання розглядається як найпростіша та найпоширеніша форма втілення права в життя, оскільки вона не вимагає від особи активної діяльності чи звернення до державних органів. Сутність дотримання полягає у відповідності поведінки особи правовим заборонам, що є фундаментом правопорядку та законності в суспільстві. Прикладом дотримання норм права є поведінка водія, який зупиняється на червоне світло світлофора, утримуючись від проїзду на заборонний сигнал. Іншим прикладом може бути збереження лікарської або державної таємниці, коли особа, яка володіє інформацією, не розголошує її стороннім особам.

Основними ознаками дотримання є його пасивний характер та універсальність. Пасивність означає, що суб'єкт реалізує норму права шляхом невиконання забороненої дії (наприклад, не вчиняє крадіжку, не порушує правила пожежної безпеки). Універсальність виражається в тому, що обов'язок дотримуватися норм права поширюється на всіх без винятку суб'єктів – громадян, іноземців, посадових осіб та організації. Важливою рисою є те, що

дотримання часто відбувається на підсвідомому рівні, коли правові заборони збігаються з моральними переконаннями особи.

На практиці дотримання права пов'язане із заборонними нормами. На відміну від виконання (яке вимагає активних дій щодо зобов'язальних норм) або використання (яке стосується реалізації суб'єктивних прав), дотримання вимагає лише законслухняності. Ця форма реалізації забезпечує недоторканність прав і свобод інших осіб, стабільність суспільних відносин та безпеку. Ефективність дотримання залежить як від рівня правосвідомості громадян, так і від невідворотності юридичної відповідальності за порушення заборон.

Дуалістична монархія

Дуалістична монархія – це перехідний різновид конституційної монархії, за якого державна влада має подвійний (дуалістичний) характер: вона поділена між монархом і парламентом. У теорії держави і права ця форма правління характеризується тим, що монарх зберігає за собою реальні важелі виконавчої влади та значний вплив на законодавчий процес, тоді як парламент володіє лише частиною законодавчих повноважень, переважно у сфері бюджету. Це своєрідний компроміс між абсолютною владою корони та демократичним представництвом народу. Прикладом дуалістичної монархії в історії була Німецька імперія за конституцією 1871 року, де Кайзер мав величезні повноваження, а уряд на чолі з канцлером не залежав від парламенту (Рейхстагу). У сучасному світі елементи дуалізму зберігаються в деяких країнах Близького Сходу та Азії, наприклад, у Марокко, Йорданії або Кувейті, де монарх відіграє ключову роль у політичному житті, попри наявність виборних законодавчих органів.

Основними ознаками дуалістичної монархії є юридична та фактична перевага монарха над парламентом. Хоча законодавча влада формально належить парламенту, монарх володіє правом абсолютного вето на закони та правом розпуску представницького органу. Виконавча влада повністю зосереджена в руках глави держави, який особисто призначає уряд. Міністри в такій системі відповідальні лише перед монархом, а не перед парламентом, що робить виконавчу вертикаль незалежною від депутатської більшості.

Фактично дуалізм влади проявляється у відсутності механізму парламентської відповідальності уряду. Монарх може видавати укази, що мають силу закону в період між сесіями парламенту, і часто очолює збройні сили. Судова влада також діє від імені монарха. Така модель була поширена в період буржуазних революцій, коли монархи були змушені поступитися частиною

влади, але намагалися зберегти контроль над ключовими державними інститутами.

Е

Еволюція держави

Еволюція держави – це тривалий історичний процес кількісних та якісних змін у формах, функціях та інститутах державної влади, що відбувається під впливом економічних, соціальних, культурних та геополітичних чинників. У теорії держави і права еволюція розглядається як перехід від примітивних форм організації влади до складних сучасних правових систем. Цей процес не є лінійним. Він знав періоди стрімкого прогресу, затяжної стагнації та навіть регресу, проте загальним вектором розвитку залишається поступове обмеження свавілля влади правом та посилення ролі індивіда у відносинах із державою. Прикладом еволюції держави є трансформація монархії у Великій Британії, де абсолютна влада короля протягом століть поступово обмежувалася парламентом і конституційними актами, перетворившись на сучасну демократичну систему.

Основними ознаками процесу еволюції держави є ускладнення структури державного апарату, розширення соціальної бази влади та зміна методів управління від насильницьких до правових. На ранніх етапах держава трималася виключно на особистому авторитеті правителя та військовій силі, тоді як на сучасному етапі її легітимність базується на демократичних процедурах та дотриманні прав людини. Важливою рисою еволюції є також спеціалізація державних функцій. Якщо раніше держава зосереджувалася лише на війні та зборі податків, то сьогодні вона виконує складні соціальні, екологічні та регулятивні завдання, стаючи сервісною організацією для суспільства.

У теорії держави та права еволюцію держави часто аналізують через зміну історичних типів держав, що відповідають певним цивілізаційним етапам. Починаючи від давньосхідних деспотій та античних полісів, держава пройшла шлях через феодальні монархії з їхньою роздробленістю до абсолютистських держав Нового часу, де відбулася централізація влади. Ключовим моментом еволюції стала поява буржуазної держави, яка закріпила принципи поділу влади та рівності перед законом. Сучасною вершиною цієї еволюції вважається правова соціальна держава, яка поєднує ефективне управління із захистом гідності кожної особи та забезпеченням загального добробуту.

Екстериторіальність

Екстериторіальність – це особливий правовий статус фізичних осіб, установ або транспортних засобів, за якого вони вважаються такими, що перебувають поза межами території держави перебування і підпорядковуються виключно законам своєї власної держави. У сучасній теорії права та міжнародних відносинах екстериторіальність розглядається як юридична фікція, що дозволяє забезпечити незалежність дипломатичних представників та міжнародних організацій від політичного чи правового тиску країни перебування. Це один із найдавніших інститутів права, який еволюціонував від повного імунітету іноземних правителів до чітко регламентованих функціональних привілеїв. Прикладом екстериторіальності може бути територія Посольства України в будь-якій іноземній державі. Місцеві органи влади не можуть здійснювати там обшуки чи арешти, а прапор і символіка України мають повний правовий захист. Іншим прикладом може бути перебування військового корабля у нейтральних водах або іноземному порту, де порядок на борту та правовий статус екіпажу визначаються виключно законами країни прапора.

Основними ознаками екстериторіальності є недоторканність приміщень, звільнення від місцевої юрисдикції (кримінальної, адміністративної та частково цивільної), а також податкові та митні пільги. Важливою рисою є те, що територія, на яку поширюється цей статус (наприклад, посольство), фактично залишається частиною території держави перебування, але на ній обмежується дія владних повноважень місцевих правоохоронних органів. Це означає, що поліція чи спецслужби не мають права заходити до приміщення з екстериторіальним статусом без офіційної згоди глави іноземної місії, що гарантує безпеку та конфіденційність міждержавної комунікації.

Об'єкти екстериторіальності поділяються на кілька категорій. По-перше, це дипломатичні та консульські представництва разом із їхнім персоналом, чий статус регулюється Віденськими конвенціями. По-друге, це військові кораблі та повітряні судна, які в міжнародному праві вважаються «плавучими» або «літаючими» територіями своєї держави незалежно від місця їхнього знаходження. По-третє, це штаб-квартири міжнародних організацій, як-от ООН чи НАТО, де екстериторіальність дозволяє організації діяти неупереджено. Важливо також розрізняти повну екстериторіальність (імунітет дипломатів) та обмежену (наприклад, у межах консульських округів або спеціальних економічних зон).

Економічна функція держави

Економічна функція держави – це основний напрям діяльності держави, який полягає в організації, регулюванні та стимулюванні економічних процесів у суспільстві з метою забезпечення стабільного зростання, підтримки добробуту громадян та захисту національних економічних інтересів. У сучасній теорії держави і права ця функція трансформувалася від прямого командного управління ресурсами до створення правових «правил гри», де держава виступає як арбітр та регулятор, що забезпечує баланс між інтересами приватного бізнесу та загальним суспільним благом. Вона є невід’ємною частиною внутрішньої діяльності держави, оскільки без міцного економічного фундаменту неможлива реалізація жодної іншої функції. Прикладом реалізації економічної функції є прийняття державного бюджету, де визначаються пріоритети фінансування різних галузей на рік. Іншим прикладом може бути діяльність антимонопольних органів, які запобігають змові великих корпорацій і захищають право малого бізнесу на чесну конкуренцію тощо.

Основними ознаками економічної функції є її комплексний характер, поєднання методів прямого та непрямого впливу, а також соціальна спрямованість. Комплексність проявляється у взаємозв’язку бюджетної, податкової, митної та грошово-кредитної політик. Держава може діяти безпосередньо через управління державним сектором економіки або опосередковано – через встановлення податкових пільг, антимонопольні обмеження та інвестиційні стимули. Важливою рисою є також те, що в умовах ринкової економіки економічна функція держави спрямована не на підміну ринкових механізмів, а на подолання їхніх «провалів», таких як монополізація, інфляція або кризові явища.

Зміст економічної функції охоплює кілька ключових напрямів. По-перше, це правове забезпечення економіки – створення законів про власність, підприємництво та конкуренцію. По-друге, це макроекономічне регулювання, що включає боротьбу з безробіттям, стримування інфляції та підтримку національної валюти. По-третє, держава виконує роль власника, керуючи стратегічними об’єктами (енергетика, транспорт), які забезпечують національну безпеку. По-четверте, це зовнішньоекономічна діяльність, спрямована на захист вітчизняного виробника на світових ринках та залучення іноземних інвестицій.

Елементи норми права

Елементи норми права – це внутрішня структура загальнообов’язкового правила поведінки, яка відображає логічний зв’язок між умовами реалізації норми, безпосереднім правилом дії та юридичними наслідками за його недотримання. У теорії держави і права класична структура норми будується за тричленною схемою, яка дозволяє праву ефективно виконувати свою регулятивну та охоронну функції. Розуміння цих елементів є критично важливим для правильного тлумачення законодавства, оскільки відсутність або нечіткість хоча б однієї ланки робить правову норму недієздатною або перетворює її на просту декларацію.

Основними ознаками структури норми права є її логічна цілісність, взаємозалежність частин та універсальність. Логіка побудови норми відповідає формулі «якщо – то – інакше», де кожен елемент відповідає на конкретне питання юридичної практики. Взаємозалежність проявляється у тому, що правило поведінки набуває юридичного сенсу лише у поєднанні з умовами його застосування та заходами державного захисту. Важливою особливістю є також те, що в тексті закону всі три елементи рідко зустрічаються в одній статті. Найчастіше вони розкидані по різних частинах нормативного акта, але існують як єдина інтелектуальна конструкція.

У науці теорії держави та права традиційна структура норми права включає гіпотезу, диспозицію та санкцію. Гіпотеза визначає життєві обставини (час, місце, коло осіб), за яких дана норма починає діяти. Диспозиція є серцем норми, оскільки вона формулює саме правило поведінки – права та обов’язки сторін, що виникають за умов, описаних у гіпотезі. Санкція передбачає заходи державного впливу (покарання, штраф, відшкодування), які застосовуються до порушника у разі невиконання ним припису диспозиції. Така триланкова побудова забезпечує повний цикл правового регулювання, починаючи від визначення ситуації й закінчуючи гарантуванням результату.

Етатизм

Етатизм – це політико-правова концепція та напрям суспільної думки, що обґрунтовує пріоритетну роль держави в усіх сферах життя суспільства – від економіки та політики до культури й особистого життя громадян. У теорії держави і права етатизм розглядає державу як вищу цінність, головний

інструмент соціального прогресу та єдине джерело правопорядку. На відміну від ліберальних теорій, які прагнуть обмежити втручання влади, етатизм виходить з того, що саме держава має бути центральним організатором суспільних процесів, оскільки лише вона здатна забезпечити загальне благо, порядок та національну єдність. Прикладом етатизму в історії є політика меркантилізму в Європі або радянська модель управління, де держава була єдиним власником ресурсів та роботодавцем. У сучасному світі прояви етатизму можна спостерігати в країнах, де державні корпорації домінують на ринку, а влада активно втручається в інформаційний простір та релігійне життя.

Основними ознаками етатизму є розширення державних функцій, гіпертрофована роль бюрократичного апарату та підпорядкування індивідуальних інтересів державним цілям. В етатистських системах державний контроль проникає навіть у ті сфери, які зазвичай вважаються приватними, а право сприймається переважно як інструмент державного управління, а не як засіб захисту прав особи. Важливою рисою є також віра в те, що державне регулювання є більш ефективним за ринкові механізми чи громадську самоорганізацію, що призводить до одержавлення економіки та посилення виконавчої влади за рахунок законодавчої та судової.

На практиці етатизм може проявлятися в різних формах – від «м'якого» державного патерналізму до жорсткого тоталітаризму. У демократичних суспільствах етатистські тенденції часто посилюються під час криз, воєн або великих соціальних реформ (наприклад, політика «держави загального добробуту»). У недемократичних режимах етатизм перетворюється на ідеологію всевладдя держави, де людина стає лише «гвинтиком» у державному механізмі. Право при такому підході часто втрачає свій гуманістичний зміст, стаючи сукупністю наказів, які виходять від влади і є обов'язковими для виконання без будь-яких дискусій.

Ефективність права

Ефективність права – це співвідношення між фактично досягнутим результатом дії правових норм та тими соціально значущими цілями, які ставив перед собою законодавець під час їх прийняття. Це одна з найважливіших якісних характеристик правової системи, яка показує, наскільки успішно юридичні інструменти справляються із завданням впорядкування суспільних відносин. Правова норма вважається ефективною не тоді, коли вона просто існує на папері, а коли вона реально змінює поведінку людей у бажаному напрямі,

мінімізує кількість правопорушень та сприяє розвитку суспільства. Прикладом ефективності права може бути податкова реформа, яка через спрощення процедур призводить до виходу бізнесу з «тіні» та збільшення надходжень до бюджету. Навпаки, неефективним є закон, який масово ігнорується населенням через його відірваність від реальних потреб чи надмірну складність виконання.

Основними ознаками ефективності права є дієвість, корисність та економічність. Дієвість вказує на реальну реалізацію прав і обов'язків суб'єктами, а не їх формальну декларацію. Корисність відображає позитивний соціальний ефект від впровадження норми (наприклад, зниження рівня злочинності чи зростання інвестицій). Важливою рисою є також економічність – досягнення мети за найменших витрат ресурсів держави та суспільства. Якщо виконання закону вимагає надмірних коштів або зусиль, які перевищують отриману вигоду, ефективність такого права ставиться під сумнів навіть за умови його формального виконання.

У теоретичному розрізі ефективність права залежить від трьох груп чинників. По-перше, це якість самого законодавства: логічність, зрозумілість норм та відсутність суперечностей між ними. По-друге, це стан правозастосовної діяльності: рівень корупції, професіоналізм суддів та поліції, а також невідворотність відповідальності за порушення. По-третє, це рівень правосвідомості та правової культури населення: готовність громадян добровільно дотримуватися закону, сприймаючи його як справедливий і необхідний. Для вимірювання ефективності юристи використовують соціологічні опитування, статистичний аналіз та моніторинг судової практики.

Є

Єдність законності

Єдність законності – це фундаментальний принцип правової держави, який полягає в одностайному розумінні, тлумаченні та застосуванні норм права на всій території країни, незалежно від місцевих особливостей чи регіональних інтересів. Цей принцип вимагає, щоб закони та інші нормативні акти мали однакову силу для всіх суб'єктів права, а правозастосовна практика була стабільною та передбачуваною від столиці до найвіддаленішого населеного пункту. Єдність законності є запобіжником проти правового сепаратизму та свавілля місцевих еліт, забезпечуючи цілісність правового простору держави.

Основними ознаками єдності законності є територіальна спільність правового режиму, ієрархічна підпорядкованість актів та уніфікований контроль за їхнім виконанням. Це означає, що жоден орган місцевого самоврядування чи регіональна влада не мають права встановлювати власні правила, які суперечать загальнодержавній Конституції чи законам під приводом «місцевої доцільності». Важливою рисою є також те, що єдність законності не заперечує різноманіття життєвих ситуацій, але вимагає, щоб за однакових обставин закон застосовувався однаково до будь-якої особи, незалежно від її статусу чи місця перебування.

На практиці єдність законності забезпечується через кілька взаємопов'язаних механізмів. По-перше, це жорстка ієрархія нормативно-правових актів, де акти нижчого рівня повинні суворо відповідати актам вищого рівня. По-друге, це діяльність органів прокуратури та судової системи, особливо верховних судів, які формують єдину практику тлумачення правових норм. По-третє, це централізований нагляд за дотриманням законності з боку держави. Важливим аспектом є неприпустимість протиставлення законності та доцільності: не можна порушувати закон лише тому, що в конкретний момент це здається кориснішим або зручнішим для вирішення певної проблеми.

Європейське право

Європейське право – це унікальне правове явище, що охоплює сукупність норм, які регулюють відносини на європейському континенті, насамперед у межах діяльності Європейського Союзу (право ЄС) та Ради Європи. Це не просто сума національних законів окремих держав, а самостійна правова система, яка інтегрована в національні системи країн-членів і має пріоритет над ними у визначених сферах. Європейське право виступає фундаментом економічної, політичної та юридичної інтеграції, створюючи спільний простір безпеки, правосуддя та економічного добробуту. Прикладом дії європейського права є функціонування єдиного внутрішнього ринку, де завдяки спільним регламентам забезпечується вільний рух товарів, послуг, капіталу та людей без митних перешкод. Іншим прикладом може бути практика Європейського суду з прав людини, рішення якого зобов'язують держави змінювати своє законодавство або виплачувати компенсації за порушення прав громадян. Також європейське право проявляється у запровадженні єдиних стандартів захисту персональних даних (GDPR), що діють на території всього ЄС.

Основними ознаками європейського права є його автономність, верховенство та пряма дія. Автономність означає, що воно має власні джерела,

процедури прийняття рішень та механізми судового контролю, незалежні від міжнародного чи національного права. Принцип верховенства гарантує, що у разі конфлікту між нормою європейського права та національним законом пріоритет надається європейській нормі. Пряма дія дозволяє громадянам і юридичним особам посилаючись на норми європейського права безпосередньо в національних судах для захисту своїх прав.

Структуру європейського права (зокрема права ЄС) прийнято поділяти на первинне та вторинне право. Первинне право включає установчі договори (наприклад, Маастрихтський чи Лісабонський договори), які визначають цілі Союзу та повноваження його інституцій. Вторинне право складається з актів, що видаються органами ЄС: регламентів, які мають загальну силу та є обов'язковими в повному обсязі; директив, що встановлюють мету, але залишають державам вибір засобів її досягнення; а також рішень, рекомендацій та висновків. Окрему важливу частину становить право Ради Європи, ключовим елементом якого є Європейська конвенція з прав людини.

Єдиний орган законодавчої влади

Єдиний орган законодавчої влади – це вища державна установа, яка в межах системи поділу влади володіє виключним правом приймати закони, що мають найвищу юридичну силу після Конституції. У демократичній державі цей статус підкреслює монополію парламенту на законотворчість, що унеможливорює видання законів іншими гілками влади – виконавчою чи судовою. Такий орган є представницьким за своєю природою, оскільки його склад формується безпосередньо народом шляхом загальних виборів, що забезпечує легітимність прийнятих ним рішень. Прикладом єдиного органу законодавчої влади в Україні є Верховна Рада України, статус якої чітко закріплений у Конституції. Лише вона має повноваження приймати закони, вносити зміни до Основного Закону та визначати засади внутрішньої і зовнішньої політики.

Основними ознаками єдиного органу законодавчої влади є його виборність, колегіальність та особлива компетенція. Виборність гарантує, що парламент діє від імені народу та представляє інтереси різних соціальних груп. Колегіальність означає, що рішення приймаються шляхом обговорення та голосування, що мінімізує ризик узурпації влади. Важливою рисою є також те, що парламент не лише створює закони, а й здійснює фінансовий контроль через затвердження державного бюджету, а також парламентський контроль за діяльністю уряду, що робить його ключовим елементом системи стримувань і противаг.

У теоретичному розрізі структура цього органу може бути однопалатною (монокамералізм) або двопалатною (бікамералізм). Однопалатні парламенти зазвичай притаманні невеликим унітарним державам, де немає потреби в представництві окремих територій. Двопалатна структура частіше зустрічається у федераціях або великих унітарних країнах, де нижня палата представляє все населення, а верхня – інтереси регіонів або суб'єктів федерації. Однак незважаючи на внутрішню структуру, парламент розглядається як єдиний суб'єкт законодавчої ініціативи та прийняття нормативних актів найвищого рівня.

Ж

Жорстка конституція

Жорстка конституція – це основний закон держави, для прийняття або зміни якого встановлено особливий, значно складніший порядок порівняно зі звичайними законами. Така властивість конституції спрямована на забезпечення стабільності політичної системи, захист фундаментальних прав громадян та недопущення поспішних чи кон'юнктурних змін у державному устрої. Жорсткість конституції підкреслює її найвищу юридичну силу та особливе місце в ієрархії нормативно-правових актів, роблячи її фундаментом, який важко похитнути без широкого суспільного консенсусу. Прикладом жорсткої конституції є Конституція України, де для внесення змін до більшості розділів потрібно не менше двох третин голосів від конституційного складу Верховної Ради, а зміни до розділів про засади конституційного ладу чи вибори потребують ще й затвердження на всеукраїнському референдумі. Іншим класичним прикладом є Конституція США, процедура зміни якої є надзвичайно складною і вимагає участі трьох чвертей штатів, через що за понад 200 років до неї було внесено лише 27 поправок.

Основними ознаками жорсткої конституції є необхідність кваліфікованої більшості голосів у парламенті для внесення правок, проведення обов'язкових референдумів або тривалі часові процедури очікування між етапами голосування. Важливою рисою є також залучення до процесу змін інших суб'єктів, окрім центрального законодавчого органу, наприклад, суб'єктів федерації або спеціальних конституційних зборів. Це створює систему юридичних бар'єрів, які гарантують, що жодна політична сила, отримавши

тимчасову перевагу в парламенті, не зможе одноосібно переписати «правила гри» у власних інтересах.

У теорії держави та права конституції прийнято поділяти на жорсткі та гнучкі залежно від способу їх зміни. Гнучкі конституції змінюються у тому ж порядку, що й звичайні закони (простою більшістю), що робить їх динамічними, але менш захищеними. Жорсткі конституції, навпаки, можуть містити так звані «антиконституційні фільтри» або навіть «вічні статті» – положення, які взагалі не підлягають зміні (наприклад, щодо форми правління чи територіальної цілісності). Такий підхід забезпечує правову спадкоємність та прогнозованість розвитку держави протягом десятиліть.

ЖИТТЄВИЙ ІНТЕРЕС

Життєвий інтерес – це фундаментальна категорія правової теорії, що позначає об'єктивно існуючу потребу особи, суспільства чи держави у забезпеченні умов свого існування, безпеки та гармонійного розвитку. У контексті об'єктів права життєвий інтерес виступає тією змістовною основою, заради якої створюються правові норми та виникають правовідносини. Це не просто суб'єктивне бажання, а соціально визнана цінність, яка потребує юридичного захисту та визнання з боку держави, оскільки її порушення загрожує самій суті людського буття або стабільності суспільного устрою. Прикладом життєвого інтересу як об'єкта права може бути право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, де інтерес кожного дихати чистим повітрям захищається екологічним законодавством та судовими позовами. Іншим прикладом може бути таємниця приватного життя, де інтерес особи у збереженні особистого простору трансформується у юридичну заборону на незаконне збирання персональних даних.

Основними ознаками життєвого інтересу є його об'єктивність, соціальна значущість та правова захищеність. Об'єктивність означає, що ці інтереси впливають із самої природи людини та суспільства (наприклад, потреба у житлі, безпеці, праці) і не залежать від волі законодавця, який лише фіксує їх у нормах права. Соціальна значущість підкреслює, що лише ті інтереси, які є важливими для загального блага, стають об'єктами правового регулювання. Слід розуміти що право не просто декларує ці інтереси, а створює конкретні механізми їх реалізації та відновлення у разі порушення, перетворюючи інтерес на захищене законом право.

У теорії держави та права життєві інтереси класифікують за суб'єктами на особисті, суспільні та державні. Особисті інтереси зосереджені навколо фізичного та духовного існування людини: життя, здоров'я, честі, гідності та недоторканності. Суспільні інтереси відображають потреби великих груп людей у стабільності, екологічній безпеці та збереженні культури. Державні інтереси (національні інтереси) полягають у захисті суверенітету, територіальної цілісності та правопорядку. Часто життєвий інтерес також розглядається як «передісторія» суб'єктивного права: спочатку виникає потреба (інтерес), а потім держава надає їй юридичної форми.

3

Загальне право

Загальне право (Common Law) – це правова система, у якій основним джерелом права визнається судове рішення (прецедент), а не норми, прийняті законодавчим органом. У теорії держави і права ця система розглядається як результат багатовікового розвитку судової практики в Англії, де норми права формувалися «знизу вгору» шляхом вирішення конкретних спорів. Загальне право базується на принципі *stare decisis* (стояти на вирішеному), згідно з яким суди зобов'язані дотримуватися висновків, зроблених вищими судами у подібних справах раніше. Прикладом загального права може бути судова справа, у якій суд вперше встановив відповідальність виробника за шкоду, завдану споживачеві дефектним товаром (наприклад, відома справа *Донах'ю проти Стівенсона*). Відтоді всі подібні справи вирішуються на основі цього стандарту. Іншим яскравим прикладом є те, що у Великій Британії чи США багато аспектів договірного або деліктного права досі регулюються прецедентами, а не законами.

Основними ознаками загального права є домінуюча роль судді, відсутність повної кодифікації та казуїстичний характер норм. На відміну від країн континентальної Європи, де юристи шукають відповіді у кодексах, юристи загального права шукають аналогічні випадки в судових архівах. Суддя в цій системі не просто застосовує закон, а фактично творить право, формулюючи нові правила для унікальних життєвих ситуацій. Важливою рисою є також специфічна структура права, яка історично поділялася на власне «загальне право» та «право справедливості» (*Equity*).

Наразі загальне право утворює основу англо-американської правової сім'ї. Його гнучкість дозволяє правовій системі швидко адаптуватися до змін у суспільстві без очікування довгих процедур прийняття законів парламентом. Правові норми тут менш абстрактні та більш прив'язані до фактів конкретної справи. Це створює систему «права юристів», де величезне значення має майстерність аргументації, тлумачення попередніх рішень та пошук правових паралелей.

Загальнообов'язковість права

Загальнообов'язковість права – це фундаментальна ознака права, яка полягає в тому, що правові норми є обов'язковими для виконання всіма суб'єктами, які перебувають у сфері дії законодавства певної держави. У теорії держави і права ця категорія означає, що вимоги закону поширюються на всіх осіб (громадян, іноземців, посадових осіб), організації та саму державу, незалежно від їхнього особистого ставлення до цих норм, соціального статусу чи політичних поглядів. Саме загальнообов'язковість є тим чинником, який перетворює право на універсальний регулятор суспільних відносин. Прикладом загальнообов'язковості права може бути обов'язок кожного громадянина та резидента України сплачувати податки у порядку, встановленому законом або необхідність дотримання правил дорожнього руху, які діють однаково як для власників бюджетних авто, так і для дорогих автомобілів.

Основними ознаками загальнообов'язковості є її безособовий характер та державна гарантованість. Правові приписи адресовані не конкретній особі, а невизначеному колу суб'єктів, що опинилися в умовах, передбачених нормою. Важливою рисою є те, що обов'язковість права підкріплюється можливістю застосування державного примусу. Якщо суб'єкт ігнорує правову норму, держава вживає заходів впливу для відновлення правопорядку або покарання порушника. Це відрізняє право від норм моралі чи релігії, дотримання яких є переважно добровільним.

У теорії держави та права загальноприйнятною вважається точка зору стосовно того, що загальнообов'язковість базується на суверенітеті держави. Оскільки держава є єдиною організацією, що офіційно представляє все суспільство, її воля, втілена в законі, набуває вищої сили. Це забезпечує єдність правового простору та рівність усіх перед законом. Завдяки цій властивості право здатне вносити стабільність у суспільне життя, створюючи єдині та

передбачувані «правила гри» для мільйонів людей, що дозволяє уникати хаосу та свавілля.

Закон

Закон – це прийнятий у особливому порядку нормативно-правовий акт вищої юридичної сили, що видається законодавчим органом держави (або безпосередньо народом через референдум) і регулює найважливіші суспільні відносини. У теорії держави і права закон посідає головне місце в ієрархії джерел права, оскільки він є безпосереднім вираженням волі народу або державної волі, якій повинні відповідати всі інші правові акти. Прикладом закону є Кримінальний кодекс України, який визначає, які діяння є злочинами та які покарання за них передбачені, або Закон «Про державний бюджет», що визначає фінансовий план країни на рік. Також прикладом закону буде й акт, прийнятий на всенародному референдумі, що має найвищу легітимність.

Основними ознаками закону є його вища юридична сила, особливий порядок прийняття та загальний характер. Вища юридична сила означає, що жоден інший акт не може суперечити закону, а у разі розбіжностей пріоритет завжди надається закону. Особлива процедура (законодавчий процес) включає кілька етапів: законодавчу ініціативу, обговорення, прийняття та офіційне оприлюднення. Важливим аспектом також є й стабільність закону, адже він розрахований на тривалу дію і змінюється значно складніше, ніж підзаконні акти.

У теорії держави та права закони прийнято поділяти на види за їхньою значущістю та місцем у системі. Найвище місце посідає Конституція (Основний Закон), що визначає засади державного ладу. Далі йдуть конституційні закони, які розвивають положення конституції, та звичайні (поточні) закони, що регулюють окремі сфери життя (цивільні, кримінальні, бюджетні тощо). Також окремо виділяють кодифіковані закони (кодекси), які систематизують норми цілої галузі права в одному документі.

Законність

Законність – це фундаментальний принцип функціонування правової держави, який полягає у суворому та неухильному дотриманні та виконанні норм права всіма суб'єктами: державними органами, посадовими особами, громадськими організаціями та громадянами. У теорії держави і права законність

розглядається не просто як обов'язок, а як особливий режим суспільно-політичного життя, за якого панує право, забезпечується захист інтересів особистості та виключається будь-яке свавілля з боку влади.

Основними ознаками законності є її єдність, загальність та нерозривний зв'язок із правопорядком. Єдність означає, що закони мають розумітися та застосовуватися однаково на всій території країни, незалежно від місцевих особливостей. Загальність передбачає, що перед законом усі рівні, і ніхто не може мати привілеїв щодо обов'язку його дотримуватися. Важливою рисою є також гарантованість – наявність реальних механізмів, які дозволяють запобігати правопорушенням та ефективно відновлювати порушені права.

У теоретичному розрізі законність базується на кількох ключових засадах. По-перше, це верховенство закону, де акти вищої юридичної сили мають пріоритет над усіма іншими документами. По-друге, це рівність усіх перед законом без жодної дискримінації. По-третє, невідворотність відповідальності за кожне правопорушення. Окремо виділяють принцип недопустимості протиставлення законності та доцільності, за яким не можна порушувати закон, навіть якщо здається, що в конкретній ситуації інше рішення було б «кориснішим» або «швидшим».

Законодавство

Законодавство – це ієрархічно побудована система нормативно-правових актів, що приймаються уповноваженими органами держави для регулювання суспільних відносин. У вузькому розумінні законодавство включає лише закони, прийняті парламентом, а в широкому – охоплює також підзаконні акти (постанови уряду, укази президента, накази міністерств). У теорії держави і права законодавство розглядається як форма зовнішнього вираження права, за допомогою якої державна воля стає загальнообов'язковою та офіційно зафіксованою. Прикладом законодавства може бути сукупність нормативних актів, що регулюють фінансову сферу: від Бюджетного кодексу до постанов Національного банку, або трудове законодавство, яке визначає правила взаємодії між роботодавцями та працівниками на рівні всієї країни.

Основними ознаками законодавства є його системність, цілеспрямованість та державна вольова природа. Системність означає, що всі нормативні акти перебувають у логічному зв'язку та суворій підпорядкованості один одному залежно від їхньої юридичної сили. Цілеспрямованість виражається у здатності

законодавства оперативно реагувати на потреби суспільства, впорядковуючи економічні, політичні та соціальні процеси.

У теорії держави та права структуру законодавства аналізують за двома напрямками: горизонтальним та вертикальним. Горизонтальна (галузева) структура відображає поділ законодавства за предметом регулювання на галузі (цивільне, кримінальне, екологічне законодавство тощо). Вертикальна (ієрархічна) структура базується на ступені юридичної сили актів: від Конституції як фундаменту до локальних нормативних актів підприємств. Ефективність законодавства залежить від його несуперечливості, відсутності прогалин та відповідності реальним запитам правосвідомості громадян.

Законодавча влада

Законодавча влада – це одна з трьох гілок державної влади, основним призначенням якої є представництво інтересів громадян та розробка, обговорення і прийняття загальнообов'язкових законів. У теорії держави і права законодавча влада розглядається як первинна стосовно інших гілок, оскільки саме вона створює правову основу, у межах якої діють виконавча та судова влади. Вона є втіленням народного суверенітету, оскільки формується переважно шляхом загальних виборів. Прикладом законодавчої влади є Верховна Рада України, яка згідно з Конституцією є єдиним органом законодавчої влади в державі. Іншими прикладами можуть бути Конгрес США, що складається з Палати представників і Сенату, або Бундестаг у Німеччині тощо.

Основними ознаками законодавчої влади є її колегіальність, представницький характер та виключне право на законотворчість. Колегіальність означає, що рішення приймаються більшістю голосів після публічних дискусій. Представницька природа виражається в тому, що депутати виступають від імені народу, забезпечуючи баланс інтересів різних соціальних груп. Слід враховувати, що законодавчий орган не лише приймає закони, а й наглядає за діяльністю уряду, затверджує державний бюджет та здійснює парламентський контроль за дотриманням прав людини.

На практиці структуру законодавчої влади визначає парламент, який може бути однопалатним (монокамеральним) або двопалатним (бікамеральним). Двопалатна система часто притаманна федеративним державам, де одна палата представляє все населення, а інша – суб'єктів федерації чи регіони. До повноважень законодавчої влади також належить ратифікація міжнародних договорів, оголошення війни чи миру та участь у процедурі імпічменту глави

держави. Взаємодія з іншими гілками влади будується на принципі стримувань і противаг, що запобігає узурпації влади.

Законодавча ініціатива

Законодавча ініціатива – це перша стадія законодавчого процесу, яка полягає в офіційному внесенні законопроекту до законодавчого органу (парламенту) суб'єктами, що мають на це юридично закріплене право. У теорії держави і права цей інститут є ключовим механізмом запуску державної машини зі створення нових норм. Подання проекту у порядку законодавчої ініціативи породжує у парламенту юридичний обов'язок розглянути цей документ, обговорити його та прийняти щодо нього відповідне рішення. Прикладом законодавчої ініціативи є внесення Президентом України до Верховної Ради законопроекту, який визначено як невідкладний, або розробка Кабінетом Міністрів проекту закону про державний бюджет на наступний рік та його офіційне подання до парламенту.

Основними ознаками законодавчої ініціативи є її суб'єктна визначеність та процесуальна форма. Слід розуміти що правом ініціативи наділене не все населення безпосередньо, а лише чітко обмежене коло осіб та органів, визначених Конституцією (наприклад, президент, депутати, уряд). Крім того важливе значення має належне оформлення. За загальним правилом законопроект має супроводжуватися пояснювальною запискою, порівняльною таблицею (якщо вносяться зміни до чинних актів) та обґрунтуванням фінансових витрат. Тільки за дотримання цих умов документ набуває статусу об'єкта законодавчого розгляду. Ця стадія забезпечує зв'язок між реальними потребами суспільства та формальними текстами майбутніх законів.

У теорії держави та права виділяють кілька моделей визначення суб'єктів цього права. У більшості демократичних країн пріоритетне право ініціативи належить уряду, оскільки він володіє найбільшим обсягом інформації про стан справ у державі (так звана «урядова ініціатива»). Окремо розглядається народна законодавча ініціатива, коли певна кількість громадян (наприклад, через петицію) може змусити парламент розглянути важливе питання.

Законодавчий процес

Законодавчий процес – це встановлена законом послідовність дій та процедур щодо розробки, розгляду, прийняття та офіційного оприлюднення законів. У теорії держави і права він розглядається як складна юридична технологія, що забезпечує перетворення політичної волі у загальнообов'язкову правову норму. Законодавчий процес має суворо регламентований характер, що гарантує якість майбутнього закону та його відповідність принципам демократії та верховенства права. Прикладом законодавчого процесу є розгляд Верховною Радою України проекту нового Податкового кодексу, що супроводжується тривалими дискусіями та внесенням численних коректив між читаннями. Іншим прикладом може бути застосування президентом права вето, що повертає закон на повторний цикл розгляду з урахуванням наданих зауважень.

Основними ознаками законодавчого процесу є його стадійність, офіційність та публічність. Кожна стадія є завершеним етапом, без проходження якого закон не може вважатися легітимним. В демократичній державі важливим аспектом є колегіальність обговорення, оскільки законопроект проходить через професійні комітети та відкриті дебати у сесійній залі, що дозволяє врахувати позиції різних політичних сил та експертних груп. Кінцевою метою процесу є створення акта вищої юридичної сили, який має беззаперечний пріоритет у системі права.

У теорії держави та права загальноприйнятною є точка зору, за якою законодавчий процес складається з кількох логічно пов'язаних стадій. Усе починається із законодавчої ініціативи, коли уповноважений суб'єкт офіційно вносить проєкт до парламенту. Далі слідує стадія попереднього розгляду в профільних комітетах, де текст аналізується експертами. Після цього починається обговорення на пленарних засіданнях, яке часто проходить у кількох читаннях для детального опрацювання кожної правки. Завершується процедура прийняттям закону шляхом голосування, його підписанням главою держави та обов'язковим офіційним оприлюдненням, що є моментом набуття документом чинності.

Законотворчість

Законотворчість – це головна складова частина правотворчості, яка полягає у діяльності уповноважених державних органів (насамперед

парламенту) щодо встановлення, зміни або скасування законів. У теорії держави і права законотворчість розглядається як вища форма правотворчої діяльності, оскільки її результатом є створення актів найвищої юридичної сили. Це інтелектуально-вольовий процес, що поєднує в собі науковий аналіз суспільних потреб, політичне узгодження інтересів та юридичне оформлення державної волі. Прикладом законотворчості може бути діяльність Верховної Ради України зі створення та прийняття нового Земельного кодексу, що докорінно змінює правила володіння землею в державі. Іншим прикладом може бути процес внесення змін до Конституції, який вимагає особливої складної процедури та високого рівня політичного консенсусу. Також законотворчість може проявлятися у скасуванні застарілих норм, які більше не відповідають реаліям ринкової економіки чи міжнародним зобов'язанням країни.

Основними ознаками законотворчості є її виключно державний характер, особливий предмет регулювання та суворона процедурність. Вона здійснюється від імені народу або держави та спрямована на впорядкування найважливіших, фундаментальних сфер життя суспільства. Важливою рисою законотворчості є її наукова обґрунтованість, адже прийняття закону потребує прогнозування його соціальних, економічних та правових наслідків. На відміну від підзаконної правотворчості, законотворчість має первинний характер, створюючи базу для всієї подальшої нормативної діяльності.

На практиці законотворчість охоплює не лише технічний процес голосування за текст, а й глибоку підготовчу роботу. Вона включає виявлення прогалин у праві, розробку концепції майбутнього закону та проведення експертиз (правової, антикорупційної, гендерної тощо). Законотворчість базується на принципах демократизму, гласності та професіоналізму. Важливим аспектом є також законотворча техніка – сукупність правил і прийомів підготовки тексту закону, що забезпечують його зрозумілість, несуперечливість та логічну завершеність.

Заповнення прогалин у праві

Заповнення прогалин у праві – це діяльність уповноважених державних органів (судових або адміністративних) щодо вирішення конкретної справи за умови відсутності або неповноти правової норми, яка мала б регулювати ці відносини. У теорії держави і права прогалина розглядається як стан, коли певне суспільне відношення входить до сфери правового регулювання, проте законодавство не містить чіткого правила поведінки для такої ситуації. Важливо

розрізняти заповнення прогалин, яке має правозастосовний характер і стосується одиничного випадку, від усунення прогалин, яке відбувається шляхом прийняття нового закону. Прикладом заповнення прогалин у праві може бути рішення цивільного суду щодо спору про використання новітніх цифрових активів у договорі, якщо спеціальне законодавство про такі активи ще не прийняте. У такому разі суддя може застосувати норми про інтелектуальну власність або цінні папери за аналогією.

Основними ознаками процесу заповнення прогалин є його вимушений характер та опора на логіку права. Ця діяльність здійснюється тоді, коли суддя не може відмовити у правосудді, посилаючись на відсутність закону. Важливою рисою є використання спеціальних юридичних інструментів – аналогії закону та аналогії права. При цьому органи, що заповнюють прогалини, не створюють нову загальнообов'язкову норму, а лише знаходять правове рішення для конкретного конфлікту, спираючись на існуючі принципи справедливості та загальний дух законодавства.

У теорії держави та права загальноприйнятним є підхід, за яким основними способами заповнення прогалин визнаються аналогія закону та аналогія права. Аналогія закону застосовується, коли суд використовує норму, що регулює найбільш подібні за змістом суспільні відносини. Якщо ж подібної норми не існує взагалі, застосовується аналогія права, яка передбачає вирішення справи на основі загальних засад права, таких як верховенство права, законність, справедливість, гуманізм та розумність. У кримінальному та адміністративному праві, де діє принцип суворості законності, застосування аналогії для встановлення відповідальності категорично заборонено.

Застосування права

Застосування права – це особлива форма реалізації права, яка полягає у державній владній діяльності компетентних органів та посадових осіб щодо вирішення конкретної юридичної справи. У теорії держави і права застосування розглядається як активна роль держави, яка втручається в суспільні відносини, коли суб'єкти не можуть самостійно реалізувати свої права та обов'язки або коли виникає потреба в офіційному встановленні юридичних фактів чи застосуванні санкцій. Це завжди індивідуалізований процес, результатом якого є видання акта застосування права, обов'язкового для конкретних адресатів. Прикладом застосування права може бути винесення судом вироку у кримінальній справі, де на основі встановлених фактів визначається покарання для підсудного. Іншим

прикладом може бути наказ ректора університету про зарахування абітурієнта до складу студентів на підставі результатів іспитів.

Основними ознаками застосування права є його владний характер, суворота процедурність та юридична результативність. Владність означає, що рішення приймається від імені держави та підкріплюється її авторитетом і силою примусу. Процедурність вимагає дотримання чіткої послідовності дій, визначеної законом, щоб уникнути суб'єктивізму та помилок. Застосування права завжди спрямоване на конкретний випадок і стосується персонально визначених осіб, на відміну від правотворчості, яка створює загальні правила.

На практиці процес застосування права проходить через кілька логічних стадій. Усе починається зі встановлення фактичних обставин справи, тобто збору та аналізу доказів того, що відбулося в реальності. Друга стадія – вибір та аналіз норми права, яку слід застосувати (правова кваліфікація), де перевіряється чинність норми та її зміст. Завершальною стадією є прийняття рішення та видання акта застосування права, який фіксує права, обов'язки або міру відповідальності сторін. Ефективність цього процесу залежить від дотримання принципів законності, обґрунтованості, справедливості та доцільності.

Звичай правовий

Звичай правовий – це історично перше джерело права, що являє собою правило поведінки, яке склалося стихійно внаслідок багаторазового повторення протягом тривалого часу і санкціоноване державою як загальнообов'язкове. У теорії держави і права правовий звичай розглядається як форма трансформації соціальної звички у юридичну норму. Головною умовою перетворення звичайного правила на правове є його визнання державою, після чого за порушення такого звичаю можуть бути застосовані заходи державного примусу. Прикладом правового звичаю є використання «звичаїв ділового обороту» у цивільному праві, коли при укладанні угоди сторони дотримуються правил, які не прописані в законі, але є загальноприйнятими у конкретній сфері бізнесу. Іншим прикладом може бути морські звичаї, що регулюють порядок заходження суден у порти або надання допомоги при аваріях, які визнаються міжнародними судами.

Основними ознаками правового звичаю є його консервативність, локальність та усний характер походження. Консервативність виражається в тому, що звичай фіксує найбільш стійкі та перевірені часом форми суспільних відносин. Локальність означає, що такі норми часто діють у межах певної

території, етнічної групи чи професійної спільноти. Важливою рисою є те, що звичай зазвичай не має письмової форми фіксації в офіційних державних актах (хоча може бути записаний у збірках звичаєвого права), а його зміст зберігається у правосвідомості суб'єктів.

Історично правовий звичай відігравав домінуючу роль у стародавніх правових системах («Закони XII таблиць», «Руська правда»), де державна влада була ще слабкою і лише закріплювала існуючі традиції. У сучасних правових системах сфера застосування звичаю значно звузилася, поступившись місцем закону. Проте він зберігає своє значення у міжнародному праві, торговому мореплавстві та конституційному праві деяких країн (наприклад, Великобританії), де певні процедури тримаються виключно на політичних традиціях.

Зворотна дія закону

Зворотна дія закону – це юридичний принцип, згідно з яким норми нового закону або іншого нормативно-правового акта поширюються на правовідносини, що виникли, тривали або були припинені до моменту набрання цим актом чинності. У теорії держави і права загальним правилом є те, що закон не має зворотної дії в часі (*lex ad praeteritum non valet*). Це означає, що за загальним стандартом правові акти регулюють лише ті відносини, які виникають після їхнього офіційного оприлюднення, що забезпечує стабільність правопорядку та впевненість громадян у завтрашньому дні. Прикладом зворотної дії закону є ситуація, коли після вчинення особою правопорушення парламент приймає закон, який зменшує штраф за цей проступок. У такому разі до особи має бути застосовано новий, менший штраф. Іншим прикладом може бути повне скасування кримінальної відповідальності за певну дію, що призводить до негайного звільнення всіх осіб, засуджених за неї раніше.

Основними ознаками зворотної дії є її винятковий характер та гуманістична спрямованість. У демократичних державах зворотна дія допускається лише у випадках, коли новий закон скасовує або пом'якшує юридичну відповідальність особи. Загальноприйнятною у теорії держави та права є точка зору, згідно з якою існує категорична заборона на надання зворотної дії законам, які встановлюють нові податки, обтяжують становище суб'єктів або вводять нові види покарань. Це захищає людину від ситуації, коли дія, що була законною сьогодні, раптово стає караною завтра через зміну законодавства.

На практиці концепція зворотної дії базується на принципі правової визначеності. Якщо закон пом'якшує відповідальність (наприклад, декриміналізує певне діяння або зменшує термін ув'язнення), він автоматично набуває зворотної сили, що є проявом милосердя держави. Якщо ж закон погіршує становище особи, він діє виключно «на майбутнє». Винятки з цього правила можуть існувати лише в особливих випадках, чітко прописаних у Конституції, проте вони ніколи не повинні стосуватися кримінального переслідування чи обмеження базових прав людини.

Зміст правовідносин

Зміст правовідносин – це внутрішня структура правового зв'язку між суб'єктами, яка визначає їхню конкретну поведінку через систему взаємопов'язаних прав та обов'язків. У теорії держави і права зміст правовідносин розглядається у двох аспектах: юридичному та матеріальному. Юридичний зміст становлять суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників, тоді як матеріальний зміст – це сама фактична поведінка, яку суб'єкти здійснюють для реалізації цих прав і обов'язків. Саме зміст перетворює абстрактну норму права на реальну соціальну взаємодію. Прикладом змісту правовідносин у договорі купівлі-продажу є право покупця отримати товар належної якості та обов'язок продавця його передати, а також обов'язок покупця сплатити кошти та право продавця їх отримати. Іншим прикладом може бути зміст трудових правовідносин, де право працівника на відпочинок кореспондує з обов'язком роботодавця забезпечити встановлену законом тривалість робочого дня.

Основними ознаками змісту правовідносин є його корелятивність, визначеність та вольовий характер. Корелятивність означає нерозривний зв'язок, де суб'єктивному праву однієї сторони завжди відповідає юридичний обов'язок іншої сторони (наприклад, право кредитора вимагати борг відповідає обов'язку боржника його повернути). Визначеність змісту полягає у чіткій фіксації меж можливої та належної поведінки, вихід за які вважається правопорушенням. Важливою рисою є те, що зміст завжди спрямований на досягнення певного об'єкта правовідносин – того блага, заради якого суб'єкти вступили у взаємодію.

Юридичний зміст правовідносин складається з двох ключових елементів. Перший – це суб'єктивне право, яке включає можливість певної поведінки самого володільця права, можливість вимагати відповідної поведінки від зобов'язаної особи та можливість звернутися до держави за захистом у разі порушення права.

Другий – це юридичний обов’язок, що виступає як приписана особі міра належної поведінки, яка полягає у необхідності вчинити певні дії або утриматися від них. Поєднання цих елементів створює правовий вузол, який забезпечує впорядкованість суспільних відносин.

Злочин

Злочин – це передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне, винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб’єктом злочину, за яке передбачено кримінальне покарання. У теорії держави і права злочин визначається як найбільш тяжка форма правопорушення, що посягає на найважливіші суспільні відносини: життя та здоров’я людини, її права і свободи, власність, громадський порядок, державну безпеку, довкілля тощо. На відміну від проступків, злочин характеризується вищим ступенем шкідливості для суспільства та тягне за собою найбільш суворі заходи державного примусу. Прикладом злочину є таємне викрадення чужого майна (крадіжка), де об’єктом виступає право власності, а суб’єктивна сторона виражається у прямому умислі та корисливому мотиві. Іншим прикладом може бути розголошення державної таємниці особою, якій вона була довірена, що посягає на національну безпеку держави. Вичерпний перелік злочинів у правовій державі встановлюється як правило Кримінальним кодексом.

Основними ознаками злочину є суспільна небезпека, протиправність, винність та караність. Суспільна небезпека означає, що діяння завдає або створює реальну загрозу завдання істотної шкоди об’єктам кримінально-правової охорони. Кримінальна протиправність вказує на те, що лише те діяння є злочином, яке чітко описане в Кримінальному кодексі. Винність передбачає наявність особливого психічного ставлення особи до свого вчинку у формі умислу або необережності. Караність означає, що за вчинення такого діяння обов’язково має слідувати покарання, визначене законом.

У теоретичному розрізі кожен злочин має свою внутрішню структуру, яка називається складом злочину. Склад злочину включає чотири обов’язкові елементи. Об’єкт злочину – це ті суспільні відносини, на які спрямоване посягання. Об’єктивна сторона – це зовнішній прояв злочину (саме діяння, його наслідки та причинний зв’язок між ними). Суб’єкт злочину – це фізична осудна особа, яка досягла віку кримінальної відповідальності. Суб’єктивна сторона – це внутрішній зміст злочину, який характеризується вищою, мотивом та метою вчиненого.

Зовнішні функції держави

Зовнішні функції держави – це основні напрями діяльності держави на міжнародній арені, спрямовані на встановлення та розвиток відносин з іншими державами, міжнародними організаціями та іншими суб'єктами міжнародного права. У теорії держави і права ці функції розглядаються як продовження внутрішньої політики країни, оскільки вони мають на меті створення сприятливих зовнішніх умов для стабільного розвитку суспільства, захисту національних інтересів та гарантування безпеки. Зовнішня діяльність держави відображає її роль у світовому співтоваристві та рівень її суверенітету. Прикладом зовнішніх функцій держави може бути участь України в роботі Генеральної Асамблеї ООН для залучення підтримки міжнародної спільноти у захисті свого суверенітету. Іншим прикладом може бути укладання двосторонніх торговельних угод про створення зон вільної торгівлі, що дозволяє вітчизняним товарам виходити на нові ринки. Також зовнішня функція може проявлятися в екологічному співробітництві, наприклад, через участь у Паризькій кліматичній угоді для спільної боротьби з глобальним потеплінням тощо.

Основними ознаками зовнішніх функцій є їхня глобальність, стратегічний характер та залежність від геополітичної ситуації. Ці функції охоплюють питання війни та миру, міжнародної торгівлі, захисту довкілля та інтеграції у світові структури. Реалізація зовнішніх функцій здійснюється через спеціальні органи (міністерства закордонних справ, дипломатичні представництва) та базується на нормах міжнародного права. У сучасному світі межа між внутрішніми та зовнішніми функціями стає дедалі прозорішою через процеси глобалізації, коли внутрішні проблеми (наприклад, екологічні) набувають міжнародного значення.

У теорії держави та права виділяють кілька ключових зовнішніх функцій держави. Функція оборони країни полягає у забезпеченні територіальної цілісності та захисті від зовнішньої агресії за допомогою збройних сил. Функція дипломатичного співробітництва спрямована на підтримання мирних відносин та розвиток політичного діалогу між народами. Зовнішньоекономічна функція передбачає участь у міжнародному поділі праці, підтримку національних експортерів та залучення іноземних інвестицій. Окремо також іноді виділяють функцію підтримки світового правопорядку, яка полягає у боротьбі з тероризмом, організованою злочинністю та врегулюванні збройних конфліктів під егідою міжнародних організацій.

Ідеологія правова

Ідеологія правова – це сукупність ідей, концепцій, принципів та переконань, які відображають ставлення суспільства, окремих груп або індивідів до права та правових явищ. У теорії держави і права вона розглядається як концептуально оформлений, раціональний рівень правосвідомості. На відміну від правової психології, яка базується на емоціях і почуттях, правова ідеологія пропонує систематизоване теоретичне обґрунтування того, яким має бути право, які цінності воно повинно захищати та яку роль відігравати у житті держави та людини. Прикладом правової ідеології є концепція природного права, яка стверджує, що певні права людини належать їй від народження і держава не може їх відібрати. Іншим прикладом може бути ідеологія правового позитивізму, де основою правопорядку вважається виключно наказ держави, закріплений у законі. Також правова ідеологія може проявлятися в конституційних принципах демократичної держави, де, наприклад, закріплено пріоритет прав людини над інтересами державного апарату тощо.

Основними ознаками правової ідеології є її системність, раціональність та нормативно-прогностичний характер. Вона не просто описує існуючі норми, а формує ідеали правового розвитку, визначаючи вектори вдосконалення законодавства. Правова ідеологія здатна виступати орієнтиром для законотворчої та правозастосовної діяльності. Вона є продуктом професійного мислення юристів, політиків та науковців, тому завжди має логічно завершену форму та спирається на філософські засади розуміння справедливості, рівності та свободи.

Правова ідеологія виконує низку критично важливих функцій. Когнітивна функція забезпечує пізнання природи права через призму певних ідеологічних установок. Оціночна функція дозволяє критично аналізувати чинне законодавство з позицій його відповідності обраним ідеалам (наприклад, ліберальним, соціал-демократичним чи консервативним). Регулятивна функція проявляється у формуванні ціннісних бар'єрів для свавілля влади, а правотворча функція безпосередньо впливає на зміст нових законів, закладаючи в них певні світоглядні моделі.

Ієрархія нормативно-правових актів

Ієрархія нормативно-правових актів – це система впорядкування юридичних документів за ступенем їхньої юридичної сили, де кожен акт посідає чітко визначене місце залежно від статусу органу, що його видав. У теорії держави і права ієрархія побудована за принципом вертикальної підпорядкованості, що означає пріоритет актів вищої сили над актами нижчої сили. Така структура забезпечує системність, внутрішню несуперечливість та цілісність усього правового простору держави, дозволяючи ефективно вирішувати юридичні колізії. Прикладом ієрархії є ситуація, коли наказ міністерства скасовується або не застосовується, якщо він суперечить положенням закону чи Конституції. Іншим прикладом може бути обов'язковість відповідності всіх нових законопроектів нормам Основного Закону, що перевіряється Конституційним Судом.

Основними ознаками ієрархії є сувора субординація, формальна визначеність та принцип верховенства закону. Субординація вимагає, щоб кожен підзаконний акт відповідав вимогам акта вищого рівня і не суперечив йому. Юридична сила акта безпосередньо залежить від конституційних повноважень органу влади: чим вище місце органу в системі державного апарату, тим вищу силу має його нормативний акт. У разі суперечності між нормами різного рівня завжди застосовується та, що має вищу позицію в ієрархічній піраміді.

Ієрархічна структура включає дві великі групи актів. На вершині перебувають закони, серед яких абсолютний пріоритет має Конституція як Основний Закон держави, що має найвищу юридичну силу. Далі слідує міжнародні договори, ратифіковані парламентом, та конституційні і звичайні закони. Другу групу складають підзаконні нормативно-правові акти: укази президента, постанови уряду, накази міністерств, рішення місцевих органів влади та локальні акти підприємств. Така побудова гарантує, що виконавча влада діятиме виключно у межах, встановлених законодавцем.

Імперативність

Імперативність – це метод правового регулювання, який базується на використанні владних приписів, що не допускають відхилень від встановленого правила поведінки. У теорії держави і права імперативність розглядається як спосіб прямого впливу на суспільні відносини, де держава чітко визначає права

та обов'язки суб'єктів, залишаючи їм мінімальний простір для особистої ініціативи або зовсім виключаючи його. Це метод «вертикальної» взаємодії, де один учасник (держава в особі компетентного органу) наказує, а інший зобов'язаний підкоритися. Прикладом імперативності можуть бути норми кримінального права, які безапеляційно забороняють вчинення суспільно небезпечних діянь. Іншим прикладом може бути податкове законодавство, де обов'язок сплатити податок у встановлений строк та розмір є обов'язковим і не може бути предметом переговорів між платником та податковою службою.

Основними ознаками імперативності є категоричність, однозначність та державний примус. Категоричність означає, що норма права виражена у формі суворої вимоги або заборони, яка не може бути змінена угодою сторін. Однозначність приписів виключає подвійне тлумачення і вимагає від суб'єкта конкретної дії або утримання від неї. Імперативність є характерною для публічного права, де захищаються загальнодержавні та суспільні інтереси, що потребують стабільності та суворої дисципліни.

Імперативність реалізується через два основні типи правових норм: зобов'язуючі та заборонні. Зобов'язуючі норми приписують суб'єкту вчинити певні активні дії, тоді як заборонні – вказують на неприпустимість певної поведінки під загрозою санкцій. Імперативний метод протиставляється диспозитивному, який дозволяє сторонам самостійно домовлятися про умови взаємодії. Вибір імперативного способу регулювання свідчить про високу соціальну значущість відносин, які не можуть бути залишені на розсуд приватних осіб.

Імунітет юридичний

Імунітет юридичний – це особливий правовий статус певних категорій осіб, який полягає у повному або частковому звільненні від юридичної відповідальності або від застосування певних процесуальних дій. У теорії держави і права юридичний імунітет розглядається як законний виняток із принципу загальної рівності перед законом, що встановлюється не для створення особистих привілеїв, а для забезпечення безперешкодного та ефективного виконання професійних чи державних функцій. Це правова гарантія захисту особи від зовнішнього тиску, необґрунтованого переслідування або втручання в її діяльність. Прикладом юридичного імунітету є неможливість затримання дипломата поліцією країни перебування за порушення правил дорожнього руху без офіційного дозволу його держави. Іншим прикладом може бути процедура

імпичменту або спеціальний порядок притягнення до відповідальності судді, що потребує рішення вищого органу суддівського самоврядування.

Основними ознаками юридичного імунітету є його винятковий характер, цільове призначення та нормативна закріпленість. Винятковість означає, що коло суб'єктів імунітету є суворо обмеженим і не може розширюватися на власний розсуд. Цільове призначення імунітету полягає у забезпеченні стабільності державної влади та міжнародних відносин, оскільки він дозволяє посадовим особам приймати рішення без страху перед миттєвими судовими позовами. Водночас імунітет не є абсолютною безкарністю, оскільки існують чітко визначені процедури його обмеження або зняття у разі вчинення тяжких правопорушень.

У теорії держави та права виділяють різні види юридичного імунітету залежно від сфери діяльності суб'єкта. Дипломатичний імунітет надається представникам іноземних держав для забезпечення їхньої недоторканності та безпеки під час перебування за кордоном. Депутатський (парламентський) імунітет гарантує народним обранцям свободу висловлювань та голосувань, захищаючи їх від кримінального переслідування без згоди парламенту. Суддівський імунітет є запорукою незалежності правосуддя, унеможливаючи тиск на суддю через загрозу арешту за прийняті ним рішення. Також виділяють імунітет свідка – право особи не давати свідчення проти себе чи своїх близьких родичів.

Інкорпорація

Інкорпорація – це вид систематизації нормативно-правових актів, який полягає у зовнішньому впорядкуванні чинних документів у певному порядку без зміни їхнього внутрішнього змісту. У теорії держави і права інкорпорація розглядається як найпростіша форма впорядкування законодавства, де нормативний матеріал об'єднується у збірники за хронологічним, алфавітним або предметним принципом. Головною метою інкорпорації є полегшення пошуку необхідних норм та забезпечення зручного користування правовою інформацією як для професійних юристів, так і для пересічних громадян. Прикладом інкорпорації може бути щорічне видання «Відомостей Верховної Ради України», де всі прийняті акти публікуються у хронологічному порядку. Іншими прикладами можуть бути збірники діючого законодавства з питань праці чи соціального захисту, які випускаються приватними юридичними видавництвами для адвокатів та бухгалтерів тощо.

Основними ознаками інкорпорації є збереження юридичної цілісності актів та відсутність правотворчого характеру. На відміну від кодифікації, під час інкорпорації до тексту законів не вносяться змістовні правки, не усуваються суперечності та не створюються нові норми. Здійснюється лише технічна обробка: вилучення положень, що втратили чинність, та врахування офіційних змін. Інкорпоровані збірники мають довідковий характер, хоча офіційна інкорпорація надає таким виданням високого рівня достовірності.

У теорії держави та права виділяють кілька видів інкорпорації залежно від суб'єкта та юридичних наслідків. Офіційна інкорпорація здійснюється компетентними державними органами (наприклад, Міністерством юстиції) і призводить до видання збірників, на які можна посилалися при вирішенні справ. Напівофіційна інкорпорація проводиться державними органами або установами без спеціального доручення законодавця для внутрішніх потреб. Неофіційна інкорпорація здійснюється приватними особами, видавництвами чи науковими інститутами в навчальних або комерційних цілях. За формою викладу матеріалу інкорпорація може бути хронологічною (за датою прийняття актів) або систематичною (за галузями права чи предметом регулювання).

Інститут права

Інститут права – це відокремлена всередині певної галузі права сукупність взаємопов'язаних правових норм, які регулюють конкретний вид або групу однорідних суспільних відносин. У теорії держави і права інститут розглядається як проміжна ланка між нормою права та галуззю права. Якщо галузь права регулює цілу сферу суспільного життя (наприклад, майнові відносини в цілому), то інститут концентрується на детальному впорядкуванні лише одного вузького аспекту в межах цієї сфери. Саме через інститути права забезпечується чітка спеціалізація та внутрішня впорядкованість правової системи. Прикладом інституту права є інститут громадянства в межах конституційного права, який містить усі норми щодо набуття, зміни та припинення належності особи до держави. Іншим прикладом може бути інститут необхідної оборони у кримінальному праві, що визначає умови, за яких заподіяння шкоди не вважається злочином.

Основними ознаками інституту права є його відносна самостійність, функціональна цілісність та нормативна однорідність. Самостійність виражається в тому, що норми інституту утворюють завершену логічну схему регулювання певного питання. Цілісність означає, що всі норми всередині

інституту працюють узгоджено для досягнення єдиної мети, а їх вилучення зробить регулювання даного виду відносин неможливим. Важливою рисою є те, що інститут права завжди має свій специфічний об'єкт регулювання, який є частиною загального об'єкта галузі права.

У теорії держави та права інститути права класифікують за різними критеріями. За сферою дії виділяють галузеві інститути, норми яких належать до однієї галузі (наприклад, інститут дарування у цивільному праві), та міжгалузеві інститути, які об'єднують норми різних галузей (наприклад, інститут власності, що включає норми цивільного, конституційного та кримінального права). За функціональним призначенням інститути поділяють на регулятивні, що спрямовані на встановлення прав та обов'язків, та охоронні, які визначають заходи юридичної відповідальності. Кожен інститут має свою внутрішню логіку, що включає дефінітивні, зобов'язуючі та заборонні норми.

Інтегративна юриспруденція

Інтегративна юриспруденція – це сучасний теоретико-правовий напрям, який прагне подолати обмеженість класичних шкіл права шляхом синтезу їхніх ключових ідей у цілісне та багатовимірне вчення. У теорії держави і права інтегративна юриспруденція розглядається як відповідь на вікове протистояння між правовим позитивізмом, теорією природного права та соціологічною школою. Основна ідея полягає в тому, що право є занадто складним феноменом, щоб бути зведеним лише до наказів держави, абстрактних ідеалів справедливості або реальної поведінки людей. Право – це динамічна єдність норми, ідеї та соціального факту. Прикладами реалізації ідей інтегративної юриспруденції можуть бути сучасні концепції прав людини, де міжнародні стандарти (позитивне право) базуються на невідчужуваній гідності особи (природне право) та впроваджуються через механізми судового захисту (соціологічне право), або діяльність конституційних судів, які при розгляді справ часто апелюють не лише до тексту закону, а й до духу Конституції та соціальних наслідків свого рішення тощо.

Основними ознаками інтегративної юриспруденції є її синтетичний характер, методологічний плюралізм та орієнтація на цілісне розуміння правової реальності. Вона виходить з того, що право не може існувати без державної форми (позитивізм), але водночас воно втрачає сенс без морального змісту (юснатуралізм) і не має сили без практичної реалізації у житті суспільства (соціологізм). Важливою рисою є прагнення до діалогу між різними типами

праворозуміння, що дозволяє юридичній науці адекватніше реагувати на виклики глобалізації та цифровізації, де традиційні кордони правових інститутів розмиваються.

Фундатором інтегративного підходу вважається Джером Холл, який закликав об'єднати ціннісний, нормативний та фактичний аспекти права. В межах цього напряму право розглядається як процес, у якому нормативні приписи постійно взаємодіють із суспільними цінностями та трансформуються у правомірну поведінку. Це дозволяє уникнути «юридичного формалізму», коли закон виконується лише за буквою, і «правового нігілізму», коли ігноруються офіційні процедури. Інтегративна модель підкреслює, що закон є легітимним лише тоді, коли він одночасно є формально визначеним, соціально ефективним та морально виправданим.

Інформаційна функція держави

Інформаційна функція держави – це напрям діяльності держави, пов'язаний із розвитком інформаційного простору, забезпеченням конституційного права громадян на інформацію, а також організацією збору, обробки, зберігання та поширення відомостей, необхідних для управління суспільством. У теорії держави і права ця функція розглядається як одна з відносно нових, що набула особливої актуальності в епоху глобалізації та цифрової трансформації. Вона забезпечує прозорість державних процесів та створює умови для формування інтелектуального потенціалу нації. Прикладами інформаційної функції держави в Україні є функціонування порталу електронних послуг «Дія», який забезпечує швидкий доступ громадян до державних сервісів та власних документів, або діяльність національних регуляторів у сфері телебачення та радіомовлення, що стежать за дотриманням законодавства про мову та запобігають поширенню ворожої пропаганди.

Основними ознаками інформаційної функції є її наскрізний характер, стратегічна роль у національній безпеці та технологічність. Наскрізний характер означає, що інформаційна діяльність супроводжує реалізацію всіх інших функцій – від оборонної до екологічної. Держава виступає одночасно і як власник величезних масивів даних, і як гарант захисту приватної інформації громадян. У сучасних умовах інформаційна функція також спрямована на протидію дезінформації та маніпуляціям, що є критичним для збереження стабільності політичної системи.

На практиці інформаційна функція охоплює кілька ключових аспектів. Перший аспект – це створення та підтримка інформаційної інфраструктури, зокрема електронних реєстрів, систем документообігу та каналів зв'язку. Другий аспект полягає у правовому регулюванні інформаційних відносин, що включає встановлення правил доступу до публічної інформації та захист державної таємниці. Третій аспект – ідеологічно-просвітницький, спрямований на роз'яснення державної політики та формування високого рівня політичної і правової культури населення через медіа-ресурси.

Історична школа права

Історична школа права – це впливовий напрям у юридичній науці, що виник наприкінці XVIII – на початку XIX століття в Німеччині як реакція на ідеї Просвітництва та раціоналізм теорії природного права. У теорії держави і права цей напрям розглядає право не як продукт свавільної волі законодавця чи абстрактного розуму, а як органічний результат історичного розвитку конкретного народу. Головна ідея школи полягає в тому, що право подібне до мови чи звичаїв: воно не створюється штучно, а поступово «виростає» з надр національного духу протягом століть. Прикладом впливу історичної школи права є тривала дискусія в Німеччині XIX століття щодо необхідності прийняття загальнонімецького цивільного кодексу, де послідовники Савіньї доводили, що суспільство ще не «дозріло» до такої систематизації. Іншим прикладом може бути збереження англосаксонської правової системи, де прецеденти та багатовікові звичаї досі відіграють ключову роль, демонструючи тяглість правової традиції. Також ідеї цієї школи проявляються у вивченні національних правових систем через призму їхнього етнокультурного коріння.

Основними ознаками історичної школи є її консерватизм, органічний підхід та заперечення універсалізму. Консерватизм виражається у глибокій повазі до традицій та обережному ставленні до різких законодавчих реформ, які можуть порушити природний хід розвитку правової системи. Органічний підхід передбачає, що право проходить ті ж стадії, що й живий організм: народження, розквіт та згасання. Для даної школи характерним є заперечення можливості створення єдиного «ідеального» закону для всіх народів, оскільки кожна нація має свій унікальний правовий шлях, зумовлений її історією та культурою.

Фундатори школи, зокрема Фрідріх Карл фон Савіньї та Георг Фрідріх Пухта, ввели в обіг поняття «народний дух» (*Volksgeist*). Згідно з їхньою концепцією, право спершу існує у формі звичаїв і правосвідомості народу, а роль

юристів та законодавців полягає лише в тому, щоб виявити ці приховані норми, систематизувати їх та надати їм чіткої наукової форми. Таким чином, закон є лише зовнішньою оболонкою вже сформованого народного переконання. Це вчення стало потужним аргументом проти поспішної кодифікації права та заклало основи сучасної історико-правової методології.

К

Казуальне тлумачення

Казуальне тлумачення – це вид офіційного тлумачення правових норм, яке здійснюється компетентним органом під час розгляду конкретної юридичної справи і є обов’язковим лише для цієї справи. У теорії держави і права цей вид інтерпретації розглядається як інструмент подолання невизначеності при застосуванні загальної норми до специфічних життєвих обставин. Основна мета казуального тлумачення полягає у правильному вирішенні конкретного спору, де зміст норми роз’яснюється з урахуванням усіх особливостей даного випадку (казусу), що забезпечує справедливість та законність індивідуального рішення. Прикладом казуального тлумачення є рішення суду у справі про поділ майна подружжя, де суддя роз’яснює, чи є певний об’єкт спільною власністю, виходячи з конкретних доказів його придбання. Іншим прикладом такого тлумачення може бути роз’яснення податковим органом у відповідь на індивідуальний запит підприємця щодо того, як саме йому слід застосовувати норму закону в його специфічній господарській операції.

Основними ознаками казуального тлумачення є його обмежена сфера дії, обов’язковість для учасників процесу та правозастосовний характер. На відміну від нормативного тлумачення, яке має загальне значення і поширюється на всі аналогічні випадки, казуальне тлумачення не створює загальнообов’язкового правила поведінки для всього суспільства. Воно є частиною процесу застосування права, де орган влади (найчастіше суд) розкриває зміст закону для того, щоб винести обґрунтований акт індивідуальної дії. Результати такого тлумачення фіксуються безпосередньо у мотивувальній частині судового рішення або іншого акта застосування права.

У теоретичному розрізі казуальне тлумачення виконує роль сполучної ланки між абстрактною волею законодавця та конкретною життєвою ситуацією. Хоча формально таке роз’яснення не є обов’язковим для інших судів чи органів,

у правових системах воно часто набуває фактичного значення через інститут судового прецеденту або судової практики. Вищі судові інстанції, здійснюючи казуальне тлумачення у складних справах, задають певний стандарт розуміння норми, на який згодом орієнтуються нижчі суди. Це сприяє однаковому розумінню законодавства та передбачуваності правосуддя навіть без надання такому тлумаченню статусу нормативного акта.

Кваліфікація юридична

Кваліфікація юридична – це правова оцінка конкретної життєвої ситуації (фактичних обставин справи) шляхом встановлення її відповідності ознакам певної норми права. У теорії держави і права цей процес розглядається як ключовий етап застосування права, де відбувається перехід від реальної події до її юридичної інтерпретації. Суть кваліфікації полягає у логічному висновку про те, що дана подія або дія підпадає під дію конкретної статті закону, що тягне за собою відповідні правові наслідки. Це інтелектуальна процедура, яка вимагає від суб'єкта високого рівня професіоналізму та точності, оскільки помилка на цьому етапі призводить до неправосудних рішень. Прикладами юридичної кваліфікації можуть бути визначення правоохоронцями того, чи є таємне заволодіння майном крадіжкою (ст. 185 КК України) або грабежем (ст. 186 КК України), залежно від способу дії винної особи, або оцінка судом договору, укладеного між сторонами, як договору оренди, а не купівлі-продажу, на основі аналізу його істотних умов.

Основними ознаками юридичної кваліфікації є її офіційність, доказовість та нормативність. Офіційність означає, що остаточну кваліфікацію здійснює компетентний державний орган або посадова особа (суддя, слідчий, нотаріус) у межах своїх повноважень. Доказовість вимагає, щоб кожен елемент фактичної ситуації був підтверджений належними доказами, які співвідносяться з елементами складу правопорушення або правомірної дії. Кваліфікація завжди спирається на чинне законодавство. Не можна кваліфікувати діяння за нормою, яка втратила чинність або ще не набрала її, що забезпечує дотримання принципу законності.

Процес юридичної кваліфікації складається з декількох послідовних стадій. На першій стадії здійснюється детальний аналіз фактичних обставин справи (що, де, коли і як відбулося). На другій стадії відбувається вибір відповідної норми права, яка регулює подібні відносини, та перевірка її достойнства (автентичності тексту та просторової дії). На третій, вирішальній стадії, проводиться порівняння ознак реальної події з ознаками, закладеними в

гіпотезі та диспозиції норми (або у складі злочину). Результатом цього процесу є закріплення юридичного висновку в офіційному документі, наприклад, у постанові про притягнення як обвинуваченого або у рішенні суду.

Класифікація правових норм

Класифікація правових норм – це поділ усієї сукупності загальнообов’язкових правил поведінки на певні групи за допомогою логічних критеріїв для виявлення їхньої специфіки та ролі в системі права. У теорії держави і права класифікація дозволяє систематизувати нормативний матеріал, що є необхідним для ефективною законотворчої діяльності та правильного застосування законів. Кожна норма права має свої унікальні властивості, проте об’єднання їх у класи допомагає юристам швидше орієнтуватися в законодавстві та точніше визначати межі дозволеної чи належної поведінки.

Основними ознаками класифікації правових норм є її об’єктивність, наукова обґрунтованість та практична значущість. Об’єктивність означає, що поділ базується на реальних відмінностях у змісті та формі норм, а не на суб’єктивному бажанні дослідника. Наукова обґрунтованість вимагає використання чітких диференціюючих ознак, таких як предмет і метод регулювання. Класифікація допомагає усунути прогалини та колізії в праві, оскільки дозволяє побачити взаємозв’язки між нормами різних рівнів та галузей.

У теорії держави та права правові норми класифікують за безліччю підстав. За предметом правового регулювання (галузями права) виділяють конституційні, цивільні, кримінальні, адміністративні та інші норми. За характером правил поведінки (функціональною роллю) норми поділяють на зобов’язуючі, що вимагають активних дій; заборонні, що приписують утримання від дій; та дозволяючі, що надають право на вибір поведінки. За методом правового регулювання розрізняють імперативні норми, що мають суворий владний характер, та диспозитивні, які дозволяють учасникам відносин самим визначати умови взаємодії в межах закону. Окремо виділяють спеціалізовані норми: дефінітивні (дають визначення понять), декларативні (проголошують принципи) та колізійні (вирішують суперечності між актами).

Кодифікація

Кодифікація – це вид докорінної систематизації нормативно-правових актів, який полягає у змістовній переробці, узгодженні та об'єднанні чинного законодавства у цілісний, логічно завершений акт. У теорії держави і права кодифікація розглядається як вища форма впорядкування правових норм, оскільки вона спрямована на усунення суперечностей, заповнення прогалин та заміну застарілих правил новими. На відміну від простого збирання документів, кодифікація завжди має правотворчий характер, оскільки в результаті з'являється новий нормативний акт (кодекс, статут, положення), який скасовує або суттєво трансформує попередні норми. Прикладом кодифікації може бути прийняття Цивільного кодексу України, який в одному документі об'єднав тисячі норм, що регулюють майнові та особисті немайнові відносини. Іншим прикладом може бути створення Кримінального процесуального кодексу, що встановив єдиний порядок досудового розслідування та судового розгляду справ, замінивши собою розрізнені законодавчі положення тощо.

Основними ознаками кодифікації є її офіційність, системність та концептуальна єдність. Офіційність означає, що кодифікація здійснюється виключно компетентними законодавчими органами за чітко визначеною процедурою. Системність проявляється у глибокій внутрішній структурованості акта, який зазвичай поділяється на загальну частину (основоположні принципи та поняття) та особливу частину (конкретні правила поведінки та санкції). Кодифікований акт розрахований на тривалий період дії і стає стабільним фундаментом для цілої галузі або підгалузі права, забезпечуючи високу якість правового регулювання.

У теорії держави та права кодифікацію поділяють на кілька видів залежно від обсягу охоплення матеріалу. Загальна кодифікація передбачає створення системи кодифікованих актів для всіх основних галузей права (наприклад, у межах правової реформи держави). Галузева кодифікація охоплює норми лише однієї конкретної галузі права, результатом чого є створення відповідного кодексу. Міжгалузева або комплексна кодифікація об'єднує норми декількох галузей, що регулюють однорідні суспільні відносини у специфічній сфері. Кожен кодифікаційний процес проходить стадію критичного аналізу чинних норм, їхнього доктринального переосмислення та остаточного законодавчого закріплення у новій формі.

Колізія права

Колізія права – це розбіжність або суперечність між двома чи більше чинними нормами права, що регулюють одні й ті самі суспільні відносини. У теорії держави і права права колізія розглядається як дефект правової системи, який створює труднощі для правозастосовної практики, оскільки виникає ситуація вибору між взаємовиключними правилами поведінки. Наявність колізій свідчить про недосконалість законодавчої техніки, динамічність суспільного розвитку або відсутність належної координації між різними гілками влади та державними органами. Прикладом правової колізії може бути ситуація, коли один закон забороняє певну діяльність, а підзаконний акт іншого відомства надає дозвіл на її провадження. Іншим прикладом може бути розбіжність між нормами міжнародного договору та національного закону, де у більшості правових систем пріоритет надається міжнародним зобов'язанням. Також колізія може виникнути й при конкуренції норм Кримінального та Адміністративного кодексів щодо оцінки одного й того самого правопорушення тощо.

Основними ознаками правової колізії є об'єктивний характер, наявність формальної розбіжності та спільний предмет регулювання. Об'єктивність означає, що колізія існує в самій тканині законодавства незалежно від волі конкретного юриста. Розбіжність може проявлятися як у повному запереченні однієї норми іншою, так і в частковому неспівпадінні обсягу прав чи обов'язків. Для виникнення колізії норми мають бути чинними та стосуватися одного й того самого кола обставин, інакше мова йтиме не про колізію, а про зміну законодавства або прогалини в праві.

У теорії держави та права правові колізії класифікують на кілька типів, кожен з яких має свій алгоритм вирішення (колізійні правила). Темпоральні колізії виникають між актами, прийнятими в різний час: у такому разі пріоритет має пізніший закон. Ієрархічні колізії з'являються між актами різної юридичної сили: тут застосовується норма вищого рівня (наприклад, закон має перевагу над наказом). Просторові (змістовні) колізії виникають між загальною та спеціальною нормою: за загальним правилом перевага надається спеціальній нормі, оскільки вона точніше враховує специфіку відносин. Також виділяють просторові колізії, що виникають при дії актів на різних територіях.

Конвергенція права

Конвергенція права – це процес зближення, взаємопроникнення та уніфікації різних правових систем, що призводить до формування спільних правових стандартів, інститутів та принципів. У теорії держави і права конвергенція розглядається як об'єктивний наслідок глобалізації та інтеграційних процесів, у ході яких національні правові системи втрачають свою ізольованість. На відміну від простого запозичення окремих норм, конвергенція передбачає глибинну трансформацію правового поля, де різні правові сім'ї (наприклад, романо-германська та англосаксонська) починають запозичувати кращі елементи одна одної, зберігаючи при цьому свою самобутність. Прикладом конвергенції права може бути впровадження інституту суду присяжних у правові системи, де його раніше не існувало, як запозичення демократичної англосаксонської традиції, або уніфікація комерційного законодавства через прийняття міжнародних конвенцій, що дозволяє бізнесу працювати за однаковими правилами в різних юрисдикціях.

Основними ознаками правової конвергенції є її добровільність, поступовість та багатовекторність. Добровільність означає, що держави усвідомлено йдуть на зближення законодавства для полегшення міжнародної торгівлі, захисту прав людини або боротьби зі злочинністю. Поступовість проявляється в тому, що зміни відбуваються протягом десятиліть через гармонізацію нормативних актів та судової практики. Конвергенція є багатовекторною та відбувається не лише на рівні законів (позитивного права), а й на рівні правосвідомості, правової культури та юридичної освіти, що створює єдиний мовний простір для юристів різних країн.

Основними факторами конвергенції є діяльність міжнародних організацій та інтеграційних об'єднань. Одним із найяскравіших проявів цього процесу є формування права Європейського Союзу, де норми національного права держав-членів узгоджуються з загальноєвропейськими директивами. Іншим напрямом є зближення правових сімей. Так у країнах континентального права наразі зростає роль судового прецеденту, а в країнах загального права навпаки, посилюється роль статутного (законодавчого) регулювання. Таким чином, конвергенція стирає жорсткі кордони між правовими системами, створюючи більш універсальну модель правового регулювання.

Консолідація

Консолідація – це вид систематизації нормативно-правових актів, який полягає в об’єднанні декількох документів, що регулюють одну й ту саму сферу суспільних відносин, у єдиний новий укрупнений акт. У теорії держави і права консолідація розглядається як «технічна» реформа законодавства, оскільки її головна мета – подолати роздробленість нормативного матеріалу. На відміну від кодифікації, консолідація не передбачає зміни змісту правового регулювання: норми переносяться до нового акта в їхній первинній редакції, а самі вихідні документи втрачають юридичну силу з моменту набрання чинності новим зведеним законом. Прикладом консолідації може бути об’єднання численних положень про державну службу або соціальний захист певних категорій громадян у єдиний закон, що замінює десятки попередніх актів, або створення консолідованих актів у британському праві (Consolidation Acts), де парламент збирає розрізнені статuti з однієї теми в один документ без зміни їхньої суті.

Основними ознаками консолідації є її правотворчий характер, збереження змісту норм та логічна впорядкованість. Хоча консолідація не створює принципово нових правил поведінки, вона завершується виданням нового офіційного акта, що відрізняє її від інкорпорації. У процесі консолідації усуваються лише текстові повтори, виправляється застаріла термінологія та забезпечується єдина структура документа. Такий акт стає єдиним джерелом права з відповідного питання, що значно спрощує роботу суддів, адвокатів та державних службовців.

На практиці консолідація виконує роль проміжної ланки між простим збиранням актів та глибокою кодифікацією. Вона особливо ефективна в тих сферах, де накопичилася велика кількість дрібних, часто суперечливих або дублюючих постанов та інструкцій. Консолідація дозволяє «очистити» правове поле від нашарувань тимчасових актів, створюючи стабільний та зручний у використанні текст. При цьому законодавець не ставить за мету перегляд правової політики, а лише прагне зробити законодавство більш компактним та доступним для розуміння.

Конституціоналізм

Конституціоналізм – це складна політико-правова система, яка базується на ідеї обмеження державної влади правом, захисту фундаментальних прав

людини та панування конституції як вищого закону. У теорії держави і права конституціоналізм розглядається не просто як наявність у державі тексту конституції, а як особливий режим суспільного життя, де державні інститути діють виключно в межах своїх повноважень, а відносини між людиною і владою базуються на принципах свободи та законності. Це ідеологія і практика, що втілюють ідеал правової держави.

Основними ознаками конституціоналізму є верховенство права, розподіл влад та непорушність прав людини. Верховенство права означає, що всі акти держави та дії посадових осіб повинні відповідати конституційним нормам. Розподіл влад на законодавчу, виконавчу та судову забезпечує систему стримувань і противаг, яка запобігає узурпації влади однією особою чи органом. Важливою рисою є наявність дієвого судового контролю, зокрема конституційного правосуддя, яке здатне скасовувати неконституційні закони та захищати індивідуальні свободи громадян.

У теоретичному розрізі конституціоналізм охоплює три взаємопов'язані рівні. На ідеологічному рівні – це вчення про народний суверенітет та обмежене правління. На нормативному рівні – це сукупність конституційних норм та принципів, що закріплюють лад держави. На практичному рівні – це реальне функціонування демократичних інститутів, де конституція є актом прямої дії, а не формальною декларацією. Конституціоналізм виступає антитезою будь-яким формам авторитаризму, оскільки він робить владу передбачуваною та підконтрольною суспільству.

Конституція

Конституція – це основний закон держави, що володіє найвищою юридичною силою і закріплює основи суспільного та державного ладу, принципи організації влади, а також фундаментальні права і обов'язки людини та громадянина. У теорії держави і права конституція розглядається як соціально-правовий компроміс (суспільний договір), що визначає межі державного втручання в життя суспільства. Вона є фундаментом усієї правової системи: усі інші закони та підзаконні акти повинні прийматися на її основі і не можуть їй суперечити.

Основними ознаками конституції є її особливий суб'єкт прийняття, установчий характер, найвища юридична сила та підвищена стабільність. Особливий суб'єкт означає, що конституція приймається або безпосередньо народом на референдумі, або від його імені спеціально уповноваженим органом

(установчими зборами, парламентом). Установчий характер проявляється в тому, що вона «установлює» основи держави, які раніше не існували в такому вигляді. Найвища юридична сила гарантує пріоритет конституційних норм над усіма іншими, а підвищена стабільність забезпечується ускладненою процедурою внесення змін, що захищає основний закон від миттєвих політичних коливань.

У теорії держави та права, та конституційному праві конституції класифікують за різними підставами. За формою вираження виділяють писані (єдиний документ або сукупність актів) та неписані (базуються на звичаях та прецедентах, як у Великій Британії). За способом зміни конституції поділяються на жорсткі, що потребують складної процедури, та гнучкі, які змінюються в порядку звичайного закону. Також розрізняють юридичну конституцію (текст закону) та фактичну конституцію (реально сформовані суспільні відносини). Структура типової конституції зазвичай включає преамбулу, основну частину (розділи про права людини, органи влади, територіальний устрій) та перехідні положення.

Конфедерація

Конфедерація – це тимчасовий союз суверенних держав, створений для досягнення конкретних спільних цілей, зазвичай у сферах оборони, зовнішньої політики або економіки. У теорії держави і права конфедерація розглядається як перехідна форма державного устрою, яка не має ознак єдиної держави. На відміну від федерації, конфедерація не володіє власним суверенітетом; джерелом влади в ній залишаються держави-учасниці, які зберігають повну незалежність, власні системи законодавства, громадянство та право на вільний вихід зі складу союзу. Прикладом конфедерації в історії були Сполучені Штати Америки в період з 1781 по 1789 рік (згідно зі Статтями Конфедерації) до прийняття їх сучасної Конституції. Іншим прикладом може бути Швейцарський союз до 1848 року, який згодом перетворився на федеративну державу, хоча офіційна назва «Швейцарська Конфедерація» зберіглася як історична традиція. Також елементи конфедералізму вбачають у сучасних інтеграційних об'єднаннях, таких як Європейський Союз, де держави зберігають суверенітет, але делегують значну частину повноважень наддержавним органам.

Основними ознаками конфедерації є відсутність єдиної території, єдиного апарату примусу та обов'язковості спільних рішень для громадян держав-членів. Конфедеративні органи влади, як правило, формуються з представників урядів держав-учасниць і мають делеговані повноваження лише у вузько визначених

сферах. Рішення цих органів зазвичай потребують підтвердження (ратифікації) вищими органами влади кожної держави-члена. Важливою рисою є відсутність спільної податкової системи. При цьому бюджет конфедерації формується шляхом добровільних внесків її членів.

Конфедерація часто вважається нестабільною формою об'єднання, яка з часом або розпадається, або трансформується у федерацію. Це зумовлено тим, що держави-учасниці часто мають розбіжні національні інтереси, а відсутність централізованого механізму виконання спільних рішень послаблює ефективність союзу. Конфедерація створюється на основі міжнародного договору, а не конституції, що підкреслює її міжнародно-правову природу, хоча вона і має певні риси державного утворення.

Конформістська поведінка

Конформістська поведінка – це вид правомірної поведінки, яка полягає у пристосуванні особи до стандартів, вимог і думок оточення (соціальної групи або більшості) без внутрішнього прийняття цих цінностей. У теорії держави і права така поведінка розглядається як пасивне дотримання правових норм: людина діє правомірно не тому, що переконана у справедливості закону, а тому, що «так роблять усі» або щоб уникнути осуду чи конфліктів із середовищем. Це правомірність «за інерцією», де зовнішня дія повністю відповідає закону, але позбавлена особистої ініціативи чи глибокого правового переконання. Прикладом конформістської поведінки може бути дотримання водієм правил дорожнього руху на певній ділянці лише тому, що всі інші водії в потоці їх дотримуються, а не через глибоке усвідомлення безпеки. Іншим прикладом може бути голосування працівника на зборах колективу «як усі», щоб не виділятися і не створювати проблем із керівництвом, навіть якщо він не згоден із рішенням.

Основними ознаками конформістської поведінки є її пасивний характер, низький рівень правосвідомості та залежність від зовнішніх обставин. Пасивність проявляється у відсутності власної позиції щодо правових вимог – людина просто копіює модель поведінки більшості. Низький рівень правосвідомості означає, що суб'єкт не аналізує зміст норми, а лише сприймає її як неминучу даність. Характерною рисою є також нестійкість такої поведінки. Якщо соціальна група змінить свої орієнтири на протиправні, конформіст із високою ймовірністю також порушить закон, щоб не виділятися з натовпу.

На практиці конформістська поведінка є досить поширеною і забезпечує певну стабільність у суспільстві, проте вона не є ідеальною з погляду правової

держави. Держава зацікавлена в переході громадян від конформізму до соціально-активної поведінки, що базується на свідомому виборі. Хоча з формального боку конформіст є законослухняним, його лояльність є крихкою, оскільки тримається на груповому тиску, а не на внутрішніх етичних чи правових фільтрах. У кризових ситуаціях або при зміні політичного режиму саме конформістські верстви населення найшвидше адаптуються до нових, навіть несправедливих правил.

Корпоративні норми

Корпоративні норми – це встановлені органами управління об'єднання громадян (підприємств, організацій, партій, спілок) правила поведінки, що регулюють внутрішні відносини між членами цих об'єднань та спрямовані на досягнення їхніх статутних цілей. У теорії держави і права корпоративні норми розглядаються як вид соціальних норм, що мають локальний характер. Вони є продуктом саморегулювання громадянського суспільства, дозволяючи організаціям самостійно визначати порядок внутрішньої діяльності, розподіл обов'язків та заходи відповідальності для своїх учасників у межах, не заборонених законом. Прикладом корпоративних норм може бути Статут політичної партії, який визначає порядок обрання її лідера та права рядових членів. Іншим прикладом може бути Кодекс професійної етики адвоката, який встановлює стандарти спілкування з клієнтами та колегами, порушення яких може призвести до позбавлення права на професійну діяльність.

Основними ознаками корпоративних норм є їхня локальність, формальна визначеність та добровільність прийняття. Локальність означає, що дія цих норм обмежена рамками конкретної організації: вони не поширюються на осіб, які не є її членами чи працівниками. Формальна визначеність проявляється у фіксації цих правил у письмових документах – статутах, кодексах етики, положеннях або регламентах. Дотримання цих норм забезпечується не державним примусом, а заходами громадського чи організаційного впливу (догана, виключення з членів, позбавлення бонусів), хоча держава може делегувати організаціям право на створення певних юридично значущих правил.

У теорії держави та права корпоративні норми поділяють на власне правові (якщо вони санкціоновані державою) та суто соціальні. Взаємодія держави з корпоративними нормами проявляється через встановлення загальних рамок: наприклад, статут акціонерного товариства не може суперечити Господарському чи Цивільному кодексам. Корпоративні норми відіграють важливу роль у

професійній етиці та корпоративній культурі, оскільки вони деталізують абстрактні вимоги закону до специфіки конкретної діяльності, чи то юридична практика, чи то робота великої ІТ-компанії.

Л

Легальність

Легальність – це формально-юридична характеристика державної влади, політичного режиму або конкретної дії суб'єкта, яка означає їхню відповідність чинним нормам права. Це зовнішня ознака правомірності, що вказує на те, що певний інститут створений, а дія вчинена у суворій відповідності до встановленої законом процедури. На відміну від легітимності, яка базується на суспільному визнанні та довірі, легальність апелює виключно до «букви закону», фіксуючи юридичний факт існування влади або правомірність поведінки незалежно від її моральної оцінки населенням. Прикладом легальності може бути вступ президента на посаду лише після офіційного оголошення результатів виборів та складання присяги, що робить його владу юридично бездоганною. Іншим прикладом може бути діяльність підприємства, яке має всі необхідні дозволи та вчасно сплачує податки, діючи у правовому полі держави.

Основними ознаками легальності є нормативність, процедурність та офіційність. Нормативність передбачає наявність чіткого законодавчого підґрунтя для будь-якого владного рішення чи вчинку особи. Процедурність вимагає дотримання встановленого алгоритму дій, наприклад, порядку проведення виборів або реєстрації бізнесу, адже порушення процедури робить результат нелегальним. Важливою аспектом легальності є також документальне підтвердження, адже легальність часто матеріалізується у формі посвідчень, ліцензій, протоколів чи офіційно опублікованих законів, що дозволяє державі здійснювати контроль за дотриманням правопорядку.

У теорії держави та права легальність розглядається як інструмент стабільності правової системи, що забезпечує передбачуваність державних процесів. Вона є обов'язковим елементом принципу законності, оскільки вимагає від усіх суб'єктів діяти лише на підставі та в межах повноважень, передбачених Конституцією. Вчення про легальність також виділяє проблему «неправового закону», коли формально легальні акти можуть суперечити ідеям справедливості

чи правам людини, що підкреслює необхідність гармонійного поєднання легальності з етичними засадами суспільства.

Легітимація

Легітимація – це процес та результат здобуття державної влади, її інститутів або окремих рішень суспільного визнання та підтримки. Якщо легальність означає формальну законність («влада згідно із законом»), то легітимація вказує на морально-політичне виправдання влади в очах народу («влада згідно з вірою в її справедливість»). Це динамічний процес, через який влада переконує громадян у своїй правомірності, корисності та необхідності, перетворюючи силу примусу на авторитет, якому добровільно підкоряються. Прикладом легітимації може бути проведення демократичних виборів, де перемога кандидата з великим відривом дає йому мандат довіри від суспільства на проведення реформ. Іншим прикладом може бути добровільна сплата податків громадянами, які розуміють, що ці кошти підуть на якісну медицину та безпеку, тим самим підтверджуючи правомірність дій держави.

Основними ознаками легітимації є психологічне прийняття влади підданими, наявність довіри до державних органів та готовність громадян виконувати їхні розпорядження без постійної загрози санкцій. Легітимація може змінюватися. Вона зростає при успішних реформах і падає під час криз чи корупційних скандалів. Влада, що втратила легітимність, змушена спиратися лише на насильство, що робить її режим нестабільним, тоді як високий рівень легітимації дозволяє державі ефективно функціонувати навіть у складні часи.

Найвідомішу класифікацію типів легітимації запропонував Макс Вебер. Традиційна легітимація базується на звичаях та вірі в недоторканність давніх порядків (наприклад, влада монарха). Харизматична легітимація ґрунтується на виняткових особистих якостях лідера, його героїзмі чи святості. Рационально-легальна легітимація притаманна сучасним демократіям, де народ визнає владу, бо вона обрана за чіткими правилами та діє в межах закону. Також окремо виділяють ідеологічну легітимацію (через відданість певним цінностям) та функціональну (через ефективність у вирішенні соціальних проблем).

Легітимність

Легітимність – це соціально-психологічна характеристика державної влади, яка відображає ступінь її прийняття суспільством, визнання її правомірності та добровільну згоду громадян підкорятися її велінням. На відміну від легальності, яка фіксує суто юридичну відповідність закону, легітимність базується на переконанні людей у тому, що існуючий порядок є правильним, справедливим та найкращим для даного суспільства. Це нематеріальний ресурс влади: чим вищий рівень легітимності, тим менше державі потрібно використовувати апарат примусу для втілення своїх рішень, оскільки населення діє лояльно за внутрішнім переконанням.

Основними ознаками легітимності є наявність суспільної підтримки, авторитетність органів влади та стабільність політичної системи. Вона проявляється через довіру до державних інститутів, участь громадян у виборах та низький рівень соціальних конфліктів. Легітимність не є статичною – вона вимагає постійного підкріплення через ефективну діяльність держави. Якщо влада перестає виконувати свої обіцянки або порушує базові цінності народу, настає криза легітимності (делегітимація), що може призвести до зміни режиму навіть при формальному дотриманні всіх законів.

Концепція легітимності охоплює кілька рівнів сприйняття. Перший рівень – ідеологічний, коли влада виправдовується певними цінностями (наприклад, демократією, рівністю чи релігією). Другий рівень – структурний, де підтримка стосується самих інститутів (суду, парламенту), незалежно від того, хто саме їх очолює. Третій рівень – персональний, що базується на довірі до конкретних політичних лідерів. Критерієм істинної легітимності часто вважається здатність влади забезпечувати порядок і добробут, зберігаючи при цьому повагу до прав і свобод людини.

Лібералізм

Лібералізм – це ідеологічний та юридичний напрямок, що проголошує індивідуальну свободу, права людини та приватну власність найвищими цінностями, які держава зобов'язана захищати. В основі ліберального праворозуміння лежить концепція «негативної свободи» – захищеного від втручання простору, де кожна особа може самостійно обирати свій шлях розвитку. Право в межах цієї доктрини розглядається як інструмент обмеження

державної влади та встановлення чітких кордонів, за які чиновники не мають права переходити у своїх діях щодо громадянина. Прикладом реалізації лібералізму у праві може бути конституційне закріплення недоторканності житла та таємниці листування, що створює захищений бар'єр від безпідставного втручання силових структур. Іншим прикладом може бути свобода договору в цивільному праві, де сторони самі визначають умови своєї співпраці, а роль держави зводиться лише до забезпечення виконання цих домовленостей.

Основними ознаками лібералізму у праві є індивідуалізм, рівність можливостей та пріоритет прав особи над інтересами колективу чи держави. Правова система ліберального типу базується на принципі «дозволено все, що не заборонено законом», що стимулює приватну ініціативу та відповідальність. Лібералізму притаманна формальна рівність, яка означає що закон має бути однаковим для всіх, незалежно від соціального статусу чи походження. Ліберальне право прагне мінімізувати регуляторний тиск, залишаючи максимум простору для ринкових відносин та особистої автономії.

Історично ліберальна правова думка сформувалася завдяки працям Джона Локка, Шарля Монтеск'є та Іммануїла Канта. Вона нерозривно пов'язана з теорією природних прав, які належать людині від народження і не можуть бути відібрані державою. Ключовими елементами ліберальної юридичної конструкції є поділ влади, верховенство права та незалежність правосуддя. Сучасний правовий лібералізм також акцентує увагу на захисті меншин та процедурній справедливості, забезпечуючи кожному право на належний правовий процес.

Локальний нормативний акт

Локальний нормативний акт – це офіційний документ, що видається керівництвом підприємства, установи чи організації для врегулювання внутрішніх відносин у межах конкретного колективу. На відміну від законів, які діють на території всієї країни, локальні акти мають обмежену сферу застосування: їхні приписи поширюються лише на працівників або членів саме тієї організації, де цей документ було прийнято. Такі акти є необхідним інструментом самоорганізації, оскільки вони дозволяють адаптувати загальні норми законодавства до специфічних умов роботи конкретного бізнесу чи установи. Прикладами локальних актів можуть бути Положення про преміювання, яке визначає чіткі критерії виплати бонусів, забезпечуючи прозорість матеріального стимулювання, або Інструкція з техніки безпеки, яка

деталізує правила роботи зі специфічним обладнанням на конкретному заводі, доповнюючи загальнодержавні стандарти охорони праці.

Основними ознаками локального нормативного акта є його підзаконність, внутрішньоорганізаційний характер та обов'язковість для виконання всім персоналом. Оскільки ці документи стоять на найнижчому щаблі в ієрархії нормативних актів, вони не можуть суперечити законам чи колективним договорам. Локальний акт має багаторазове застосування, адже він установлює постійні правила (наприклад, графік роботи), а не виконує разове доручення. Прийняття таких документів дозволяє чітко розмежувати права та обов'язки сторін трудових відносин, мінімізуючи ризик конфліктів та забезпечуючи дисципліну.

На практиці локальні нормативні акти поділяються на обов'язкові, наявність яких вимагається законом, та факультативні, які приймаються за ініціативою роботодавця. До обов'язкових належать Правила внутрішнього трудового розпорядку чи Положення про оплату праці. Процедура їхнього прийняття часто передбачає узгодження з виборним органом первинної профспілкової організації або трудовим колективом. Також локальні акти класифікують за предметом регулювання. Одні акти стосуються безпеки праці, інші – охорони комерційної таємниці, а деякі – порядку використання корпоративних ресурсів тощо.

Лобізм

Лобізм – це законна діяльність представників недержавних організацій, груп інтересів або окремих осіб, спрямована на здійснення впливу на органи державної влади та місцевого самоврядування з метою прийняття або відхилення певних рішень. У правовій державі лобізм розглядається як інструмент комунікації між суспільством і владою, що дозволяє професійним спільнотам, бізнесу та громадським об'єднанням доносити свою аргументацію до законодавців. Це допомагає зробити процес прийняття рішень більш експертним та враховувати інтереси різних верств населення, хоча за відсутності належного регулювання лобізм може межувати з корупцією. Прикладом лобізму може бути діяльність асоціацій фермерів, які переконують профільний комітет парламенту в необхідності виділення дотацій на підтримку сільського господарства. Іншим прикладом може бути робота екологічних організацій, які через медіа та петиції домагаються прийняття суворіших законів щодо обмеження викидів шкідливих речовин у повітря.

Основними ознаками лобізму є цілеспрямованість, відкритість (у демократичних системах) та посередницький характер. Лобісти виступають сполучною ланкою між замовником впливу та посадовою особою, використовуючи для досягнення мети аналітичні дані, публічні виступи, зустрічі чи медійні кампанії. Важливою рисою легального лобізму є його публічність: багато країн впроваджують спеціальні реєстри лобістів, де зазначається, чиї інтереси представляє особа та які ресурси на це витрачаються. Це відмежовує цивілізоване просування інтересів від кулуарних домовленостей та хабарництва.

Лобізм класифікують за об'єктом впливу на законодавчий (робота з парламентом) та виконавчий (робота з урядом та міністерствами). Також виділяють прямий лобізм, що передбачає безпосередні контакти з посадовцями, та непрямий (*grassroots lobbying*), який полягає в організації масових звернень громадян чи формуванні відповідної громадської думки для тиску на владу. Вчення про лобізм розглядає його як прояв плюралістичної демократії, де конкуренція різних груп інтересів сприяє пошуку суспільного компромісу.

М

Маргінальна поведінка

Маргінальна поведінка – це особливий вид правомірної поведінки особи, що базується на низькому рівні правосвідомості та перебуває на межі між правомірним і протиправним. Суб'єкт такої поведінки дотримується норм права не через внутрішнє переконання в їхній справедливості чи цінності, а через страх перед юридичною відповідальністю, острах громадського осуду або через власні прагматичні розрахунки. Сама назва походить від латинського *margo* (край, межа), що вказує на граничне становище індивіда, який внутрішньо вже готовий порушити закон, але зовнішньо ще зберігає лояльність до правопорядку. Прикладом маргінальної поведінки може бути ситуація, коли водій дотримується швидкісного режиму лише на тих ділянках дороги, де встановлені камери фіксації або стоять патрулі, але готовий значно перевищити швидкість за їхньої відсутності. Також прикладом може бути поведінка особи, яка не вчиняє крадіжку в магазині тільки тому, що помітила охоронця, а не через повагу до чужої власності.

Основними ознаками маргінальної поведінки є відсутність стійких правових установок, конфлікт між особистими інтересами та суспільними

нормами, а також пасивність у правовій сфері. Особа з маргінальним типом поведінки не виявляє правової ініціативи й часто перебуває у стані соціальної дезадаптації або належить до груп, які втратили зв'язок зі своїм звичним середовищем. Характерною рисою маргінальної поведінки є її нестійкість, коли за певних умов, наприклад, при послабленні державного контролю чи виникненні ситуації безкарності, така поведінка легко трансформується у правопорушення.

У теорії держави та права маргінальна поведінка розглядається як один із чотирьох основних видів правомірної поведінки поряд із соціально-активною, звичною та конформістською. Вона відображає стан відчуження особи від правових цінностей суспільства. Причинами її виникнення можуть бути як особистісні фактори (соціальна невпорядкованість, безробіття), так і загальнодержавні проблеми, зокрема правовий нігілізм або неефективність правоохоронної системи. Хоча така поведінка формально не порушує закон, вона вважається соціально небажаною, оскільки не сприяє зміцненню правопорядку.

Матеріальна відповідальність

Матеріальна відповідальність – це вид юридичної відповідальності, що полягає в обов'язку працівника відшкодувати майнову шкоду, заподіяну підприємству, установі чи організації внаслідок порушення ним покладених на нього трудових обов'язків. На відміну від цивільно-правової відповідальності, що регулюється нормами цивільного кодексу, матеріальна відповідальність виникає виключно в межах трудових відносин і має на меті не лише компенсацію збитків, а й захист заробітної плати працівника від надмірних утримань. Вона настає лише за наявності вини працівника та прямої дійсної шкоди, що обмежує можливість роботодавця стягувати упущену вигоду.

Основними ознаками матеріальної відповідальності є її обмеженість, правомірна процедура стягнення та залежність від трудового статусу суб'єкта. Важливою рисою є те, що за загальним правилом розмір відшкодування обмежується середнім місячним заробітком працівника. Це слугує соціальною гарантією, яка запобігає повному фінансовому краху особи через випадкову помилку на робочому місці. Держава встановлює чіткі межі та умови, за яких роботодавець може звернутися за компенсацією, що робить цей механізм справедливим інструментом підтримання виробничої дисципліни.

Матеріальна відповідальність поділяється на обмежену та повну. Обмежена відповідальність поширюється на всіх працівників і не вимагає

укладання спеціальних договорів. Повна матеріальна відповідальність настає лише у випадках, чітко визначених законом, наприклад, при укладенні письмового договору про повну відповідальність, отриманні майна під звіт за разовою довіреністю або у разі вчинення шкоди у стані сп'яніння чи внаслідок кримінального злочину. Крім того, існує колективна (бригадна) відповідальність, коли шкода відшкодовується групою працівників за спільну ділянку роботи, де неможливо розмежувати відповідальність кожного окремо.

Прикладом обмеженої відповідальності може бути випадок, коли офісний працівник через необережність пошкодив службовий ноутбук, і з нього утримується сума, що не перевищує його середню місячну зарплату. Прикладом повної відповідальності може бути недостача коштів у касі магазину, де з касиром укладено відповідний договір, що зобов'язує його покрити збитки в повному обсязі.

Матеріальне право

Матеріальне право – це сукупність правових норм, які безпосередньо регулюють суспільні відносини, встановлюючи права та обов'язки суб'єктів, а також визначаючи види та міру юридичної відповідальності за їхнє порушення. На відміну від процесуального права, яке визначає «як» захищати права, матеріальне право дає відповідь на питання «що» саме належить особі та які дії є забороненими чи дозволеними. Воно складає основу правової системи, оскільки саме в його нормах закріплені життєві інтереси людей, держави та організацій щодо власності, праці, сім'ї, безпеки та інших фундаментальних благ. Прикладом норми матеріального права може бути положення Цивільного кодексу про те, що власник має право володіти, користуватися та розпоряджатися своїм майном, або стаття Кримінального кодексу, яка встановлює заборону на викрадення чужого майна та передбачає за це санкцію, визначаючи межу недозволеної поведінки.

Основними ознаками матеріального права є його первинність, предметність та регулятивний характер. Воно є первинним, оскільки процесуальні норми існують лише для того, щоб забезпечити реалізацію матеріальних норм. Предметність проявляється у чіткій орієнтації на конкретну сферу життя: майнові відносини, державне управління, злочин і покарання. Норми матеріального права фіксують статичний стан правопорядку, визначаючи правовий статус особи та межі її свободи ще до виникнення будь-якого конфлікту чи судового спору.

У теорії держави та права матеріальне право традиційно поділяється на галузі, кожна з яких має свій специфічний предмет і метод регулювання. До основних галузей належать конституційне право, яке закріплює основи державного ладу; цивільне право, що регулює майнові та особисті немайнові відносини; кримінальне право, яке визначає, які діяння є злочинами; а також трудове, сімейне та екологічне право. Вчення про матеріальне право також розмежовує його на приватне, що обслуговує інтереси окремих осіб, та публічне, де на першому місці стоїть загальнодержавний інтерес та відносини влади-підпорядкування.

Метод правового регулювання

Метод правового регулювання – це сукупність юридичних засобів, способів та прийомів, за допомогою яких держава здійснює вплив на суспільні відносини, спрямовуючи їх у потрібне русло. Якщо предмет права відповідає на питання, що саме регулюється (сфера відносин), то метод пояснює, як здійснюється цей вплив. Це своєрідний юридичний режим, який визначає ступінь свободи суб'єктів, характер їхнього взаємозв'язку та специфіку засобів забезпечення правових норм. Саме поєднання предмета та методу є головним критерієм поділу права на окремі галузі.

Основними ознаками методу правового регулювання є порядок встановлення прав та обов'язків, ступінь самостійності учасників відносин та характер санкцій. Метод визначає, чи можуть суб'єкти самостійно домовлятися про умови своєї поведінки, чи вони зобов'язані суворо дотримуватися приписів, встановлених державою. Важливою рисою є також специфіка правового статусу сторін, адже у деяких методах вони є рівноправними партнерами, а в інших – перебувають у стані влади та підпорядкування. Це створює особливий психологічний та юридичний клімат у кожній конкретній сфері правового життя.

У теорії держави та права виділяють два полярні методи, які формують каркас правової системи. Імперативний метод (авторитарний) базується на суворих заборонах та прямих обов'язках, не залишаючи суб'єктам вибору. Він є характерним для публічного права, наприклад, кримінального чи адміністративного. Диспозитивний метод (автономний), навпаки, надає учасникам можливість самостійно визначати свої права та обов'язки в межах закону, діючи за принципом «дозвіл на координацію». Крім того в контексті метода правового регулювання, виділяють допоміжні прийоми, такі як

заохочення (стимулювання позитивної дії) та рекомендація (пропозиція бажаного варіанта поведінки).

Методологія теорії держави і права

Методологія теорії держави і права – це цілісна система логічних прийомів, методів та принципів, за допомогою яких здійснюється пізнання загальних закономірностей виникнення, розвитку та функціонування держави і права. Це не просто набір інструментів, а вчення про саму структуру наукового дослідження, яке визначає шлях від отримання первинних даних до формування фундаментальних теоретичних висновків. Методологія забезпечує об'єктивність, наукову обґрунтованість та системність юридичного знання, дозволяючи досліднику уникати суб'єктивізму та однобічності у вивченні складних державно-правових явищ.

Основними ознаками методології є її багаторівневий характер, взаємозв'язок із філософією та практична спрямованість. Вона охоплює як загальні світоглядні підходи, так і специфічні технічні прийоми, що використовуються виключно в юриспруденції. Методологія є динамічною, адже зі зміною суспільних парадигм і появою нових викликів методологічний інструментарій оновлюється, інтегруючи здобутки соціології, психології та кібернетики. Це робить теорію держави і права живою наукою, здатною адекватно пояснювати сучасні трансформації владних інститутів через призму різних інтелектуальних традицій.

У теоретичному розрізі методологія має чітку ієрархічну структуру, де найвищий рівень займають загальнофілософські методи, такі як діалектика, що розглядає явища у розвитку, або метафізика. Далі йдуть загальнонаукові методи, до яких належать аналіз, синтез, індукція, дедукція та системно-структурний підхід, що застосовуються в усіх галузях знань. Спеціально-наукові методи запозичуються з інших дисциплін, наприклад, соціологічні опитування чи статистичні підрахунки. Найбільш специфічними є приватно-правові методи, серед яких ключове місце посідають формально-юридичний аналіз тексту норм та порівняльно-правове зіставлення різних правових систем світу.

Механізм держави

Механізм держави – це цілісна ієрархічна система державних органів, установ, організацій та посадових осіб, за допомогою яких здійснюється державна влада та реалізуються функції держави. Це матеріальне втілення державної влади, яке перетворює абстрактні правові норми та політичні програми на реальні суспільні дії. Механізм держави не є простою сукупністю відокремлених структур, а являє собою впорядкований організм, де кожен елемент взаємодіє з іншими на основі чіткого розподілу повноважень та спільної мети – забезпечення стабільного функціонування суспільства. Прикладом роботи механізму держави може бути функціонування системи соціального захисту, де Міністерство соціальної політики (орган влади) розробляє стратегію, а місцеві управління та центри надання послуг (установи) безпосередньо виплачують допомогу громадянам, або діяльність правоохоронної системи, де поліція, прокуратура та суди працюють у тісній зв'язці для забезпечення правопорядку та притягнення винних до відповідальності.

Основними ознаками механізму держави є його системність, цілеспрямованість та наявність особливого апарату примусу. Системність означає, що всі державні органи діють як єдине ціле, спираючись на принципи субординації та координації. Цілеспрямованість вказує на те, що діяльність кожного елемента підпорядкована виконанню завдань держави, таких як захист суверенітету, охорона правопорядку чи соціальне забезпечення. Механізм держави володіє монополією на легальне застосування сили через спеціальні структури, що гарантує виконання державних рішень у разі супротиву.

Структура механізму держави включає три основні рівні, кожен з яких відіграє свою роль у процесі управління. Перший рівень – це державні органи, які наділені владними повноваженнями, мають право видавати нормативні акти та приймати обов'язкові до виконання рішення. Другий рівень складають державні установи, які здійснюють практичну діяльність у сфері освіти, охорони здоров'я, науки чи культури, не маючи при цьому прямих владних повноважень щодо громадян. Третій рівень – це державні підприємства, які створюються державою для здійснення господарської діяльності та виробництва товарів чи послуг у стратегічно важливих галузях економіки.

Механізм правового регулювання

Механізм правового регулювання – це взята в єдності та системності сукупність юридичних засобів, за допомогою яких здійснюється правовий вплив на суспільні відносини з метою їх впорядкування, стабілізації та розвитку. Це динамічна категорія, яка показує право не у статиці (як збірник правил), а в дії, демонструючи весь шлях перетворення абстрактної норми закону на реальну поведінку суб'єктів. Механізм дозволяє простежити, як держава за допомогою специфічних інструментів спрямовує інтереси людей у правове русло, забезпечуючи досягнення соціально значущих результатів. Прикладом дії механізму правового регулювання є процес купівлі нерухомості, де спочатку існують норми Цивільного кодексу про договір купівлі-продажу, потім сторони укладають угоду (юридичний факт), після чого вони стають покупцем і продавцем з конкретними вимогами один до одного (правовідносини). Фіналом є реєстрація права власності та передача коштів (реалізація).

Основними ознаками механізму правового регулювання є його стадійність, результативність та системний характер. Кожен елемент цього механізму виконує свою специфічну роль на певному етапі правового впливу, починаючи від створення норми і закінчуючи фактичною реалізацією прав та обов'язків. Цей механізм завжди спирається на державний примус або можливість його застосування, що гарантує обов'язковість правових приписів. Це робить правове регулювання найбільш дієвим і визначеним порівняно з іншими видами соціального регулювання, такими як мораль чи звичаї.

Механізм правового регулювання складається з кількох ключових ланок, що послідовно змінюють одна одну. Першою ланкою є норми права, які встановлюють загальну модель поведінки та визначають межі дозволеного. На наступному етапі виникають юридичні факти, що слугують «пусковим гачком» для переходу від загальних правил до конкретних правовідносин. Саме у правовідносинах абстрактні права та обов'язки стають персоналізованими, закріплюючись за конкретними суб'єктами. Завершальним етапом є акти реалізації прав та обов'язків, де особи вчиняють реальні дії, а у разі виникнення перешкод до процесу долучаються акти застосування права, що видаються компетентними органами для вирішення справи.

Міжнародне право

Міжнародне право – це особлива система юридичних норм, що регулюють відносини між державами, а також іншими суб'єктами міжнародного спілкування, такими як міжнародні організації та нації, що борються за незалежність. На відміну від внутрішньодержавного права, яке базується на відносинах влади та підпорядкування, міжнародне право ґрунтується на принципі суверенної рівності сторін. Воно не має наддержавного апарату примусу, тому дотримання його норм забезпечується самими державами через механізми взаємного контролю, колективної безпеки та міжнародних санкцій. Прикладом дії міжнародного права є Статут ООН, який забороняє використання сили проти територіальної цілісності інших держав, створюючи правовий каркас для світового миру. Іншим прикладом можуть бути Женевські конвенції, що захищають жертв збройних конфліктів та встановлюють межі допустимих методів ведення війни.

Основними ознаками міжнародного права є його погоджувальний характер, специфічне коло суб'єктів та особливі джерела формування. Норми міжнародного права створюються не «зверху» законодавчим органом, а «горизонтально» шляхом узгодження волі суверенних держав. Міжнародне право виступає гарантом світового правопорядку, встановлюючи правила ведення дипломатії, торгівлі, захисту довкілля та ведення війни. Це універсальна мова спілкування між країнами, яка дозволяє уникати хаосу у глобальному масштабі та вирішувати конфлікти за столом переговорів або в міжнародних судах.

У теорії держави та права міжнародне право традиційно поділяється на два великі блоки: міжнародне публічне право та міжнародне приватне право. Публічне право регулює політичні відносини між державами, охоплюючи такі галузі, як право міжнародних договорів, космічне право, морське право та міжнародне гуманітарне право. Приватне право зосереджене на цивільних, трудових та сімейних відносинах, що мають іноземний елемент, наприклад, коли громадяни різних країн укладають шлюб або ведуть транскордонний бізнес. Окреме місце займає міжнародне право прав людини, яке встановлює стандарти захисту особистості, обов'язкові для кожної країни.

Монархія

Монархія – це форма державного правління, за якої найвища державна влада повністю або частково зосереджена в руках однієї особи – монарха (короля, царя, імператора, султана тощо). Ключовою особливістю цієї форми є те, що влада монарха зазвичай є пожиттєвою і передається у спадок, а сам правитель юридично вважається безвідповідальним – він не несе юридичної відповідальності перед будь-яким органом за свої політичні дії. У сучасному світі монархія еволюціонувала від абсолютної всевладності до символічного представництва, де монарх виступає символом єдності нації та стабільності державних інститутів. Прикладом абсолютної монархії в сучасному світі є Саудівська Аравія, де король очолює уряд і приймає ключові законодавчі акти. Прикладом класичної парламентської монархії є Велика Британія чи Японія, де роль монарха зведена до виконання церемоніальних функцій та підписання законів, прийнятих парламентом. Також існують специфічні форми, як-от виборна монархія в Малайзії чи Ватикані тощо.

Основними ознаками монархії є спадковість влади, її безстроковість та особливий статус глави держави, який уособлює державний суверенітет. На відміну від республіки, де влада є виборною та обмеженою у часі, монархія базується на принципі династичної наступності. Це забезпечує певну тяглість політичного курсу та традицій, проте створює ризик некомпетентності спадкоємця. Монарх зазвичай володіє значним авторитетом, який базується на історичній легітимності, що дозволяє йому виконувати роль верховного арбітра в конфліктних політичних ситуаціях.

У теорії держави та права монархії поділяються на дві великі групи: абсолютні та обмежені (конституційні). В абсолютній монархії вся повнота влади – законодавчої, виконавчої та судової – належить монарху, чия воля має силу закону. Обмежена монархія, своєю чергою, поділяється на дуалістичну, де монарх ще зберігає реальний вплив на виконавчу владу, та парламентську. В останній повноваження правителя суворо обмежені конституцією, а реальне управління країною здійснює уряд, відповідальний перед парламентом. У такій системі діє принцип «король царює, але не править».

Монокамералізм

Монокамералізм (однопалатність) – це структура законодавчого органу (парламенту), яка передбачає наявність лише однієї палати, що здійснює законодавчі функції, представляючи інтереси всього народу. На відміну від бікамералізму, у такій системі парламент діє як єдиний орган, а процес прийняття рішень є більш прямим, швидким та менш обтяженим складними погоджувальними процедурами. Історично монокамералізм утвердився як втілення принципу народного суверенітету, згідно з яким воля нації є єдиною і неподільною, а тому не потребує штучного розщеплення на різні рівні представництва.

Основними ознаками монокамералізму є єдність представницького мандата, висока швидкість законодавчого процесу та економічність утримання державного апарату. Однопалатний парламент зазвичай формується шляхом прямих загальних виборів, що робить його максимально чутливим до актуальних суспільних запитів та політичних змін. Відсутність «верхньої» палати з правом вето дозволяє уряду швидше реалізовувати реформи, проте це також вимагає наявності інших зовнішніх механізмів стримувань, таких як розвинений конституційний нагляд або сильна судова влада, щоб уникнути «диктатури більшості» та прийняття поспішних рішень.

У теорії держави і права монокамералізм розглядається як форма організації законодавчої влади, що найчастіше властива унітарним державам з етнічно та територіально однорідним населенням. Однопалатність характерна для країн, де немає потреби в окремому представництві інтересів суб'єктів федерації чи історично сформованих станів. Цей термін корелює з поняттям демократичного транзиту, оскільки багато молодих демократій обирають саме таку модель за її прозорість та ефективність. Прикладом монокамералізму є Верховна Рада України, де всі 450 народних депутатів працюють у межах єдиного органу, а також парламенти скандинавських країн (наприклад, Риксдаг у Швеції), Фінляндії або парламент Ізраїлю.

Мораль

Мораль – це система історично обумовлених поглядів, уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей на основі категорій добра і зла, честі, совісті та справедливості. На відміну від права, яке встановлюється та

гарантується державою, мораль формується у суспільній свідомості та підтримується силою громадської думки або внутрішнім переконанням особистості. Вона виступає фундаментальним соціальним регулятором, який визначає духовне обличчя суспільства та задає етичні орієнтири для людських вчинків у тих сферах життя, куди часто не проникає юридичне регулювання. Прикладом морального регулювання є обов'язок поважати старших або допомагати тим, хто потрапив у біду – ці дії не завжди детально прописані в законі, але їх невиконання викликає гострий осуд з боку оточуючих. Іншим прикладом може бути професійна етика, наприклад, медична чи юридична, де моральні стандарти щодо чесності та конфіденційності доповнюють формальні посадові інструкції.

Основними ознаками моралі є її всеохопний характер, добровільність виконання та відсутність інституційного примусу. Моральні норми не закріплюються в офіційних державних актах, а існують у вигляді неписаних правил, які засвоюються людиною в процесі соціалізації та виховання. За порушення моральних норм не настає тюремне ув'язнення чи штраф, проте діють санкції у вигляді громадського осуду, втрати репутації або докорів сумління. Мораль апелює до внутрішнього світу людини, роблячи акцент на мотивах та намірах, а не лише на зовнішньому результаті дії.

Історично взаємодія моралі та права є однією з ключових тем правознавства. Вони мають спільну мету – впорядкування суспільних відносин – але розрізняються за методами впливу. Право фіксує мінімально необхідний рівень поведінки, обов'язковий для виживання суспільства, тоді як мораль орієнтує особистість на ідеал та духовне вдосконалення. Існує концепція моральної основи права, згідно з якою закони мають відповідати базовим уявленням про справедливість, інакше вони втрачають свою легітимність у власних очах громадян.

Мусульманське право

Мусульманське право (шаріат) – це специфічна релігійно-правова система, яка базується на ісламському віровченні та регулює як релігійні обов'язки вірян перед Богом, так і світські відносини між людьми. На відміну від західних правових систем, де право відділене від релігії та моралі, мусульманське право розглядає ці сфери як єдине ціле. Воно охоплює всі аспекти життя: від державного управління та кримінальних покарань до правил особистої гігієни та етикету. Шаріат сприймається вірянами як «божественне право», що має вічний

і незмінний характер, хоча його практичне тлумачення може адаптуватися до вимог часу. Прикладом дії мусульманського права є регулювання сімейних відносин, де питання шлюбу, спадкування та опіки вирішуються спеціальними шариатськими судами на основі релігійних приписів. Іншим прикладом може бути ісламський банкінг, який забороняє стягнення відсотків за кредитом (риба), замінюючи це механізмами спільного розподілу прибутків та ризиків.

Основними ознаками мусульманського права є його релігійність, традиціоналізм та високий рівень доктринальності. Правові норми тут нерозривно пов'язані з вірою, а головним авторитетом є не воля законодавця, а божественне одкровення. Шаріат значною мірою розвивався через праці видатних юристів-богословів (факіхів), які формували правові висновки на основі священних текстів. Це робить мусульманську правову систему гнучкою у тлумаченні через механізм іджтихаду – творчого пошуку правового рішення у випадках, не врегульованих прямо в першоджерелах.

Система джерел мусульманського права має сувору ієрархію. Фундаментом є Коран – священна книга, що містить безпосередні божественні приписи. Другим за значенням джерелом є Сунна – збірник переказів (хадисів) про вчинки та висловлювання пророка Мухаммада. Якщо ці джерела не дають відповіді, юристи звертаються до Іджми – одностайної думки провідних правознавців з певної проблеми. Четвертим джерелом є Кійас – метод судження за аналогією, що дозволяє застосувати наявні норми до нових життєвих ситуацій. Така структура забезпечує поєднання консервативних основ із можливістю юридичного розвитку.

Н

Народний суверенітет

Народний суверенітет – це фундаментальний принцип конституціоналізму та демократії, згідно з яким єдиним джерелом влади та її носієм у державі є народ. У теорії держави і права цей принцип означає, що влада держави є легітимною лише тоді, коли вона походить від волі народу, здійснюється в його інтересах і під його контролем. На відміну від монархічного суверенітету минулих епох, де джерелом влади вважалася особа правителя або божественна воля, народний суверенітет проголошує право нації самостійно

визначати свою політичну долю, приймати конституцію та обирати форму державного правління.

Основними ознаками народного суверенітету є його невідчужуваність, неподільність та верховенство. Невідчужуваність означає, що народ не може назавжди передати своє право на владу жодному органу чи особі; делегуються лише повноваження щодо управління, але не саме право бути джерелом влади. Неподільність підкреслює, що суверенітет належить усьому народу в цілому, а не окремій його частині, класу чи політичній силі. Важливою рисою є верховенство волі народу над волею будь-яких державних інституцій, що втілюється через механізми прямої та представницької демократії.

Реалізація народного суверенітету здійснюється у двох основних формах. Перша – це безпосередня (пряма) демократія, де народ приймає рішення особисто через референдуми, вибори або народні ініціативи. Друга – представницька демократія, коли народ здійснює владу через обраних ним представників у парламенті та інших органах місцевого самоврядування. При цьому суверенітет народу є первинним стосовно державного суверенітету: держава володіє лише тією владою, яку їй довірив народ для забезпечення спільного блага, безпеки та захисту прав людини.

Насильства теорія

Насильства теорія – це концепція походження держави і права, згідно з якою держава виникає не в результаті природного розвитку суспільства чи суспільної угоди, а внаслідок актів зовнішнього або внутрішнього насильства. У теорії держави і права цей напрям стверджує, що підкорення однієї групи людей іншою (шляхом завоювання або внутрішнього придушення) є тим первинним фактором, який змушує переможців створювати спеціальний апарат управління – державу – для утримання своєї влади та експлуатації переможених. Прикладом теорії насильства в історії може бути утворення великих імперій, таких як Римська чи держава Чингісхана, де державні структури виникали безпосередньо в процесі розширення завойованих територій. Іншим прикладом може бути формування середньовічних королівств у Європі, де військові вожді та їхні дружини ставали панівною верствою, трансформуючи військову силу в політичну владу.

Основними ознаками теорії насильства є її матеріалістичний характер, акцент на конфлікті та заперечення добровільності формування влади. Матеріалістичний характер проявляється в тому, що виникнення держави

пов'язується з реальними історичними фактами – війнами та поневоленням. Акцент на конфлікті передбачає, що держава є інструментом панування, а не примирення інтересів. Право в цій концепції розглядається як воля переможця, нав'язана переможеному для легітимізації нових порядків та забезпечення стабільності після закінчення збройного протистояння.

У теорії держави та права теорію насильства поділяють на два основні напрями. Теорія зовнішнього насильства (Л. Гумплович) стверджує, що держава є результатом завоювання одного племені іншим: для управління підкореними народами завойовники створюють чиновницький апарат і закони. Теорія внутрішнього насильства (Є. Дюрінг) фокусується на насильстві однієї частини суспільства над іншою (наприклад, економічно сильнішою над слабшою), де держава виступає механізмом підтримки нерівності. Обидва напрями погоджуються, що насильство є «повитухою» держави, без якої перехід від первісного хаосу до організованого суспільства був би неможливим.

Національна правова система

Національна правова система – це цілісна, історично сформована сукупність правових явищ, що діють у межах конкретної держави. У теорії держави і права це поняття є ширшим за систему права, оскільки охоплює не лише норми, а й юридичну практику, правову культуру, ідеологію та механізми реалізації правових приписів. Кожна така система відображає унікальний шлях розвитку народу, його традиції та політичний устрій, що забезпечує її самобутність у глобальному просторі.

Основними ознаками національної правової системи є її територіальна обмеженість, суверенність та внутрішня узгодженість. Територіальна ознака вказує на поширення норм виключно в межах державних кордонів, тоді як суверенність підкреслює незалежність від зовнішнього впливу. Ієрархічність системи забезпечує логічний взаємозв'язок усіх її елементів, де будь-які суперечності розв'язуються на основі фундаментальних конституційних принципів.

У теоретичному розрізі національна правова система об'єднує кілька ключових компонентів. Нормативний склад охоплює чинні норми права, зафіксовані у законах та інших джерелах. Організаційний аспект включає діяльність державних органів, судів та правоохоронних структур, спрямовану на застосування цих норм. Духовно-ідеологічна складова визначається

правосвідомістю населення, рівнем юридичної освіти та сталими правовими традиціями, що формують ставлення суспільства до закону.

Національні правові системи прийнято групувати у правові сім'ї, такі як романо-германська, англосаксонська чи релігійна, залежно від подібності джерел права та особливостей юридичної техніки. Наприклад, правова система України належить до романо-германської сім'ї, що проявляється у пріоритеті писаного закону над судовим прецедентом, проте вона зберігає власну специфіку, зумовлену історичним досвідом та сучасними євроінтеграційними процесами.

Необережність

Необережність – це форма вини, при якій особа, що вчинила суспільно небезпечне діяння, передбачала можливість настання шкідливих наслідків, але легковажно розраховувала на їх відвернення, або не передбачала таких наслідків, хоча повинна була і могла їх передбачити. У теорії держави і права необережність розглядається як специфічний психологічний стан суб'єкта, що характеризується відсутністю належної уважності та відповідальності до своїх дій. На відміну від умислу, при необережності воля особи не спрямована на заподіяння шкоди, проте діяння все одно визнається протиправним через порушення встановлених стандартів безпечної поведінки.

Основними ознаками необережності є відсутність прямого бажання настання шкоди та порушення певних правил або обов'язків передбачливості. Юридична конструкція необережності базується на встановленні обов'язку особи діяти згідно з нормами (об'єктивний критерій) та її реальної можливості усвідомлювати ризики в конкретних умовах (суб'єктивний критерій). За необережні правопорушення закон зазвичай встановлює менш сувору відповідальність, ніж за умисні, проте це не звільняє особу від обов'язку відшкодувати завдані збитки чи понести покарання.

У теорії держави та права необережність поділяють на два види. Злочинна самовпевненість (лекковажність) проявляється тоді, коли особа передбачає ризик своєї поведінки, але безпідставно розраховує на власні сили, досвід чи випадкові обставини для уникнення негативного результату. Злочинна недбалість полягає у тому, що особа взагалі не усвідомлює небезпеки своїх дій, хоча за законом або професійними вимогами повинна була бути пильною. Якщо ж особа не могла і не зобов'язана була передбачити наслідки, виникає юридичний «казус» (випадок), який повністю виключає вину.

Прикладом злочинної самовпевненості є дії водія, який перевищує швидкість, розраховуючи на високий професіоналізм, але спричиняє аварію через раптову зміну умов. Прикладом злочинної недбалості є медична помилка, спричинена забудькуватістю чи неуважністю персоналу, що призвела до ускладнень у пацієнта.

Неофіційне тлумачення

Неофіційне тлумачення – це роз'яснення змісту правових норм, яке здійснюється суб'єктами, що не мають на те офіційних повноважень, наданих державою. У теорії держави і права таке тлумачення не має юридично обов'язкової сили та не тягне за собою прямих правових наслідків. Його головна цінність полягає в інтелектуальному та логічному обґрунтуванні справжнього смислу закону, що допомагає практикуючим юристам та громадянам краще орієнтуватися в правовому полі. На відміну від офіційного роз'яснення, результати неофіційного тлумачення не фіксуються в нормативних актах, а існують у формі наукових праць, консультацій чи усних порад. Прикладом неофіційного тлумачення може бути коментар до Цивільного кодексу України, підготовлений групою вчених, де роз'яснюється зміст кожної статті для студентів та практиків, або юридична консультація адвоката, який пояснює клієнту, як саме норма закону застосовуватиметься у його справі.

Основними ознаками неофіційного тлумачення є його рекомендаційний характер, відсутність формальних процедур здійснення та висока залежність від авторитету суб'єкта. Поради юрисконсульта чи стаття професора права не можуть бути покладені в основу судового рішення як джерело права, проте вони суттєво впливають на формування внутрішнього переконання судді чи правосвідомість сторін. Неофіційне тлумачення дозволяє використовувати різноманітні методи аналізу – від історичних паралелей до філологічного розбору – без обмежень, встановлених офіційними регламентами.

У теорії держави та права неофіційне тлумачення класифікують за рівнем професійності на три види. Доктринальне (наукове) тлумачення здійснюється вченими-правознавцями у монографіях чи статтях і вважається найбільш глибоким. Професійне тлумачення дають практикуючі фахівці – адвокати, прокурори, судді поза межами конкретного процесу. Буденне тлумачення базується на життєвому досвіді та побутових уявленнях громадян про право. Кожен із цих видів виконує важливу функцію: від розвитку юридичної науки до

правової просвіти населення, сприяючи правильному застосуванню закону в повсякденному житті.

Норма права

Норма права – це загальнообов’язкове, формально визначене правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою, що спрямоване на регулювання суспільних відносин шляхом надання їх учасникам юридичних прав та покладання на них юридичних обов’язків. У теорії держави і права норма права розглядається як «первинна клітина» права, з якої формуються інститути, галузі та вся правова система в цілому. На відміну від моральних чи релігійних норм, правова норма завжди підтримується можливістю державного примусу, що гарантує її виконання навіть у разі незгоди суб’єкта. Прикладом норми права є положення закону, яке зобов’язує власників транспортних засобів сплачувати податок у встановлений термін, або норма Конституції, що закріплює право кожного на освіту, де держава бере на себе обов’язок створити відповідні умови.

Основними ознаками норми права є її загальнообов’язковість, формальна визначеність та системність. Загальнообов’язковість означає, що правило поширюється на всіх суб’єктів, які опинилися в передбаченій нормою ситуації, незалежно від їхнього особистого ставлення до цього правила. Формальна визначеність проявляється у фіксації норми в офіційних письмових джерелах (законах, указах) чіткою та зрозумілою мовою. Системність вказує на те, що жодна норма не існує сама по собі: вона діє лише в сукупності з іншими нормами, доповнюючи або обмежуючи їх.

Класична структура норми права складається з трьох елементів: гіпотези, диспозиції та санкції. Гіпотеза вказує на умови або обставини, за яких норма вступає в дію. Диспозиція формулює саме правило поведінки – що саме суб’єкт повинен, може або не має права робити. Санкція визначає міру державної відповіді (покарання чи інший вплив) у разі порушення диспозиції. Хоча в текстах законів ці елементи часто рознесені по різних статтях, логічно вони завжди пов’язані формулою: «якщо – то – інакше».

Нормативно-правовий акт

Нормативно-правовий акт – це офіційний письмовий документ, виданий уповноваженим органом держави або прийнятий шляхом референдуму, який

містить, змінює чи скасовує норми права. У теорії держави і права він вважається основним джерелом права в країнах романо-германської правової сім'ї. На відміну від судового прецеденту чи правового звичаю, нормативно-правовий акт має чітко визначену структуру, приймається за суворою процедурою та спрямований на регулювання найбільш важливих і типових суспільних відносин. Прикладом нормативно-правового акта може бути Податковий кодекс України, який встановлює єдині правила оподаткування для всієї країни, або Постанова Кабінету Міністрів, що регулює порядок виплати соціальної допомоги, деталізуючи вимоги відповідного закону тощо.

Основними ознаками нормативно-правового акта є його владний характер, загальнообов'язковість та формальна визначеність. Владний характер означає, що документ видається від імені держави, а його виконання гарантується державним примусом. Загальнообов'язковість передбачає, що акт розрахований на невизначене коло осіб та багаторазове застосування. Всі акти утворюють чітку піраміду, де документи нижчого рівня не можуть суперечити документам вищої юридичної сили, на вершині якої завжди стоїть Конституція.

У теорії держави та права нормативно-правові акти поділяються на дві великі групи: закони та підзаконні акти. Закони мають вищу юридичну силу і приймаються парламентом або референдумом для регулювання ключових питань життя суспільства. Підзаконні акти (укази, постанови, розпорядження, інструкції) видаються на основі законів для їх деталізації та виконання. Крім того, кожен акт має визначені межі дії: у часі (з моменту набрання чинності до втрати сили), у просторі (на всій території держави або в регіоні) та за колом осіб (на всіх громадян або на окремі категорії).

Нормативний договір

Нормативний договір – це спільний акт-волевиявлення двох або більше суб'єктів правотворчості, який встановлює, змінює або скасовує загальнообов'язкові правила поведінки (норми права). У теорії держави і права нормативний договір розглядається як одне з основних джерел права, що базується на принципах рівності сторін, добровільності та взаємної згоди. На відміну від звичайних правочинів (наприклад, договору купівлі-продажу), які створюють права та обов'язки лише для конкретних осіб, нормативний договір має загальний характер і розрахований на багаторазове застосування невизначеним колом суб'єктів. Прикладом нормативного договору може бути Міжнародний пакт про цивільні і політичні права, який встановлює стандарти

захисту свобод для багатьох країн світу, або Генеральна угода між Кабінетом Міністрів України, об'єднаннями роботодавців та профспілками, що визначає загальні засади оплати та охорони праці в масштабах країни.

Основними ознаками нормативного договору є його двосторонній або багатосторонній характер, процедурність прийняття та спрямованість на регулювання суспільних відносин через компроміс. Юридична сила такого договору впливає з того, що сторони добровільно беруть на себе зобов'язання дотримуватися встановлених правил. Нормативні договори зазвичай фіксуються в письмовій формі та підлягають оприлюдненню, щоб усі зацікавлені особи могли ознайомитися зі своїми правами та обов'язками.

У теорії держави та права нормативні договори класифікують залежно від сфери дії та суб'єктного складу. Провідне місце посідають міжнародні договори, які укладаються між державами або міжнародними організаціями і стають частиною національного законодавства після їх ратифікації. В межах однієї держави важливу роль відіграють внутрідержавні договори, зокрема федеративні договори про розмежування повноважень або колективні договори між профспілками та роботодавцями. Такий інструмент дозволяє гнучко регулювати відносини там, де одностороннє державне втручання може бути менш ефективним, ніж домовленість сторін.

0

Об'єкт правовідносин

Об'єкт правовідносин – це матеріальні та нематеріальні блага, з приводу яких суб'єкти вступають у правовий зв'язок і на які спрямовані їхні суб'єктивні права та юридичні обов'язки. У теорії держави і права об'єкт є тим центральним елементом, який надає правовідносинам змісту та практичного сенсу: без об'єкта правовий зв'язок стає безпредметним. Об'єктом виступає саме те благо, заради отримання, використання або захисту якого сторони взаємодіють одна з одною в межах закону. Прикладом об'єкта правовідносин є автомобіль у договорі купівлі-продажу, де права та обов'язки сторін зосереджені навколо переходу права власності на цю річ. Іншим прикладом може бути послуга з навчання, де об'єктом виступають конкретні дії викладача та освітній результат, який отримує студент.

Основними ознаками об'єкта правовідносин є його здатність задовольняти потреби суб'єктів, правова регульованість та відокремленість. Благо має бути цінним для учасників відносин (матеріально або духовно) і водночас бути підконтрольним людській волі. У теорії держави та права традиційно вважається, що об'єктом правовідносин ніколи не може бути сама людина як особистість, оскільки це суперечило б принципам свободи та гідності. Натомість об'єктами можуть бути лише окремі дії людини, результати її праці або продукти творчості.

У теорії держави та права об'єкти правовідносин класифікують на кілька основних груп. До них належать предмети матеріального світу (речі, гроші, цінності), продукти духовної та інтелектуальної творчості (літературні твори, винаходи, комп'ютерні програми), а також дії суб'єктів (наприклад, виконання роботи за договором або надання послуг). Окрему групу складають особисті нематеріальні блага, такі як життя, здоров'я, честь, гідність та ділова репутація, які охороняються правом і стають об'єктами відносин у разі їх порушення або захисту.

Об'єктивна сторона правопорушення

Об'єктивна сторона правопорушення – це зовнішній прояв протиправного діяння, що характеризує його як акт конкретної поведінки суб'єкта в реальній дійсності. У теорії держави і права цей елемент складу правопорушення дозволяє відокремити внутрішні думки та наміри людини від їхнього практичного втілення, оскільки юридична відповідальність настає лише за конкретні дії або бездіяльність, що завдали шкоди. Об'єктивна сторона є найбільш видимою частиною правопорушення, яка підлягає безпосередньому спостереженню, фіксації та доказуванню в межах юридичного процесу. Прикладом об'єктивної сторони є перевищення швидкості водієм, що призвело до пошкодження іншого автомобіля за наявності чіткого зв'язку між маневром та зіткненням, або ненадання допомоги хворому медичним працівником, де протиправна бездіяльність спричиняє погіршення стану здоров'я пацієнта.

Основними ознаками об'єктивної сторони є її фактичний характер, соціальна небезпечність та наявність причинно-наслідкового зв'язку між вчинком і результатом. Вона охоплює не лише саме діяння, а й обставини, за яких воно було вчинено, зокрема час, місце, спосіб, засоби та обстановку. Без наявності шкідливого результату або реальної загрози його настання об'єктивна сторона у матеріальних складах вважається відсутньою, що унеможливорює законне притягнення особи до відповідальності.

Об'єктивна сторона правопорушення включає три обов'язкові елементи, що перебувають у нерозривній єдності. Першим елементом є саме діяння у формі активної дії або пасивної бездіяльності, що порушує норму права. Другим елементом виступають шкідливі наслідки, які виражаються у негативних змінах у суспільних відносинах, таких як матеріальна, фізична або моральна шкода. Третім обов'язковим компонентом є причинний зв'язок, який логічно доводить, що шкідливі наслідки настали саме внаслідок конкретного протиправного діяння, а не через інші сторонні чинники.

Об'єктивне право

Об'єктивне право – це система загальнообов'язкових, формально визначених норм, які встановлюються або санкціонуються державою для регулювання суспільних відносин. У теорії держави і права воно називається «об'єктивним», оскільки його існування та зміст не залежать від волі чи бажання конкретної особи. Це право у вигляді законів, кодексів та інших нормативних актів, які існують як зовнішня реальність для кожного громадянина. Об'єктивне право виступає як загальний масштаб поведінки, що встановлює межі дозволеного та забороненого для всіх суб'єктів у межах державної юрисдикції.

Основними ознаками об'єктивного права є його державна зумовленість, формальна визначеність та загальнообов'язковість. Воно завжди походить від держави, яка гарантує його виконання своєю авторитетною силою та апаратом примусу. Формальна визначеність означає, що норми об'єктивного права зафіксовані в офіційних письмових джерелах, що забезпечує їхню стабільність і доступність для ознайомлення. Усі норми об'єктивного права логічно пов'язані між собою, утворюючи галузі та інститути, що забезпечує впорядкованість усього суспільного життя.

Об'єктивне право необхідно чітко розрізняти із суб'єктивним правом. Якщо об'єктивне право – це загальні правила «для всіх», то суб'єктивне право – це конкретні можливості, що виникають у певної особи на основі цих загальних правил (наприклад, право на отримання пенсії чи право власності на будинок). Таким чином, об'єктивне право є первинним фундаментом, юридичною базою, яка визначає, які саме суб'єктивні права можуть виникнути у громадян. Без об'єктивного права суб'єктивні домагання особи не мали б законної сили та державного захисту.

Обмежена монархія

Обмежена монархія – це форма правління, при якій влада монарха не є абсолютною, а обмежена на підставі конституції або іншого вищого закону через діяльність представницького органу (парламенту). У теорії держави і права ця модель розглядається як результат еволюційного переходу від абсолютизму до демократії, де монарх зберігає статус символу державної єдності та спадкоємності, але втрачає реальні важелі одноосібного управління. Обмежена монархія дозволяє поєднати історичні традиції з принципом народного суверенітету, забезпечуючи стабільність політичної системи через поділ влад. Прикладом обмеженої монархії є Велика Британія, де повноваження суверена обмежені багатовіковими конституційними звичаями та актами парламенту. Іншим прикладом може бути Швеція, де після конституційної реформи монарх був позбавлений навіть формальних повноважень щодо призначення прем'єр-міністра, ставши виключно культурно-історичним символом нації.

Основними ознаками обмеженої монархії є наявність виборного законодавчого органу, підзвітність уряду перед парламентом (у більшості випадків) та формально-юридичне обмеження повноважень корони. У такій системі монарх зазвичай позбавлений права самостійно видавати закони або змінювати податкову систему. Акти монарха часто потребують контрасигнації – підпису голови уряду чи відповідного міністра, що перекладає політичну та юридичну відповідальність за ці рішення з монарха на виконавчу владу.

У теорії держави та права обмежену монархію поділяють на два основні типи: дуалістичну та парламентарну. В дуалістичній монархії влада фактично поділена між монархом, який очолює виконавчу гілку та призначає уряд, і парламентом, що має законодавчі повноваження. В парламентарній монархії, яка є більш поширеною в сучасному світі, монарх «царює, але не править». Його функції мають переважно представницький, церемоніальний та арбітражний характер, а реальне управління державою здійснюється кабінетом міністрів, що формується парламентською більшістю.

Ознаки держави

Ознаки держави – це сукупність специфічних рис та характеристик, які дозволяють відокремити державу як особливу організацію публічної влади від інших соціальних інститутів, зокрема від первісного суспільства або політичних

партій. У теорії держави і права ці ознаки є універсальними: вони притаманні будь-якій державі незалежно від її політичного режиму, форми правління чи історичного періоду. Саме наявність повного набору цих характеристик свідчить про те, що певне територіальне об'єднання людей трансформувалося у політико-правову організацію суверенного типу.

Основними ознаками держави є наявність публічної влади, територіальний поділ населення, державний суверенітет та податкова система. Публічна влада відрізняється від суспільної тим, що вона відокремлена від самого народу і здійснюється спеціальним апаратом управління та примусу (чиновники, армія, поліція), який має право на легітимне насильство. Територіальний поділ означає, що держава об'єднує людей не за кровною спорідненістю, а за місцем їхнього проживання, встановлюючи межі своєї влади державним кордоном. Однією з найважливіших ознак є суверенітет, який гарантує верховенство влади всередині країни та її незалежність у міжнародних відносинах.

Важливе місце серед ознак держави посідають правотворчий характер діяльності держави та обов'язковість оподаткування. Тільки держава має виключне право видавати загальнообов'язкові для всього населення норми права (закони). Для фінансування державного апарату та реалізації загальносуспільних функцій держава встановлює систему податків і зборів, що є її економічним підґрунтям. Окрім цього, держава характеризується наявністю державної символіки (герб, прапор, гімн), що виконує ідентифікаційну функцію та підкреслює її офіційний статус на світовій арені.

Оккупація

Окупація – це тимчасове захоплення території однієї держави збройними силами іншої держави та встановлення над нею фактичного військового управління. У теорії держави і права та міжнародному гуманітарному праві окупація розглядається як фактичний стан, що не призводить до переходу суверенітету над територією до держави-окупанта. Це означає, що з юридичної точки зору окупована територія продовжує належати тій державі, від якої вона була відчужена силою, а окупація вважається тимчасовим режимом, який має завершитися відновленням законної влади або політичним врегулюванням.

Основними ознаками окупації є наявність іноземної військової присутності, здійснення ефективного контролю над територією та спроможність окупаційної влади замінювати функції законного уряду. Відповідно до норм міжнародного права, окупант не стає власником території, а виступає лише як

тимчасовий адміністратор. На окупаційної державу покладається обов'язок забезпечувати громадський порядок, дотримуватися чинних на цій території законів (якщо вони не становлять загрози безпеці) та гарантувати захист цивільного населення відповідно до положень Четвертої Женевської конвенції.

Окупацію слід чітко відрізнити від анексії. Анексія – це спроба офіційного приєднання території в односторонньому порядку, що є грубим порушенням міжнародного права, тоді як окупація за своєю природою є ситуативною. Режим окупації передбачає особливий правовий статус населення: цивільні особи не можуть бути примушені до служби в армії окупанта або до присяги на вірність іноземній державі. Будь-які зміни адміністративного устрою чи демографічного складу окупованої території, що здійснюються окупаційною владою, визнаються юридично нікчемними з точки зору світового співтовариства.

Орган держави

Орган держави – це відносно самостійна, структурно відокремлена частина державного апарату, яка наділена відповідною компетенцією та владними повноваженнями для здійснення завдань і функцій держави. У теорії держави і права орган держави розглядається як основна ланка управління, через яку реалізується державна воля. Кожен такий орган діє від імені держави, а його рішення є обов'язковими для виконання всіма суб'єктами, яких вони стосуються. На відміну від недержавних організацій, органи держави мають право застосовувати заходи державного примусу у випадках, передбачених законом.

Основними ознаками органу держави є наявність владних повноважень, правової основи діяльності та фінансування з державного бюджету. Владні повноваження означають можливість органу видавати юридично значущі акти та контролювати їх виконання. Кожен орган створюється і діє виключно на основі закону, який чітко визначає його структуру, функції та межі відповідальності (компетенцію). Діяльність органу забезпечується державними службовцями, для яких ця робота є основним видом занять.

У теорії держави та права органи держави класифікують за різними критеріями, що забезпечує збалансованість усієї системи влади. За принципом поділу влади органи поділяють на законодавчі (парламент), виконавчі (уряд, міністерства) та судові. За територіальною сферою діяльності розрізняють центральні органи, влада яких поширюється на всю країну, та місцеві органи. Також органи можуть бути одноособовими (наприклад, Президент) або

колегіальними (Кабінет Міністрів), що визначає процедуру прийняття рішень та рівень персональної відповідальності керівництва.

Офіційне тлумачення

Офіційне тлумачення – це роз’яснення змісту правових норм, яке здійснюється компетентними державними органами або посадовими особами в межах їхніх повноважень. У теорії держави і права воно вважається юридично значущим актом, оскільки його результати мають обов’язковий характер для суб’єктів застосування права. На відміну від наукових чи професійних порад, офіційне тлумачення фіксується у спеціальних актах, які стають орієнтиром для судів, правоохоронних органів та громадян, забезпечуючи однаковість розуміння закону на всій території держави. Прикладом офіційного тлумачення є рішення Конституційного Суду України, у якому роз’яснюється зміст статті Основного Закону щодо повноважень органів державної влади. Іншим прикладом може бути роз’яснення Національного банку щодо порядку застосування валютного законодавства, яке є обов’язковим для всіх фінансових установ країни.

Основними ознаками офіційного тлумачення є його державна владність, формальна обов’язковість та процедурність. Воно здійснюється лише тими суб’єктами, яким закон надав право тлумачити норми, що гарантує легітимність роз’яснення. Результати такого тлумачення виражаються в офіційних документах (актах тлумачення), які мають чітку структуру та юридичну силу. Офіційне тлумачення не створює нових норм права, а лише розкриває справжню волю законодавця, усуваючи неоднозначності та неточності в тексті акта.

У теорії держави та права офіційне тлумачення поділяють на нормативне та казуальне. Нормативне тлумачення має загальний характер, поширюється на невизначене коло випадків і є обов’язковим для всіх, хто застосовує відповідну норму (наприклад, роз’яснення Конституційного Суду). Казуальне тлумачення дається під час розгляду конкретної справи і є обов’язковим лише для учасників цього процесу або для нижчих судів у межах конкретного спору. Такий розподіл дозволяє гнучко поєднувати загальну стабільність правової системи з індивідуальним підходом до вирішення складних юридичних конфліктів.

Охоронна функція права

Охоронна функція права – це напрям правового впливу, спрямований на захист суспільних відносин від посягань, витіснення шкідливих явищ та відновлення порушених прав суб'єктів. У теорії держави і права ця функція розглядається як реакція держави на протиправну поведінку, де право виступає інструментом збереження стабільності та правопорядку. На відміну від регулятивної функції, яка впорядковує нормальне життя суспільства, охоронна функція активується тоді, коли виникає загроза правовим цінностям або безпосереднє порушення норми, забезпечуючи недоторканність інтересів особи, суспільства та держави. Прикладом охоронної функції права є робота поліції та судів при розгляді справ про крадіжку, де право забезпечує покарання злочинця та захист права власності, або діяльність екологічної інспекції, яка накладає штрафи на підприємства за забруднення навколишнього середовища, охороняючи право громадян на безпечне довкілля тощо.

Основними ознаками охоронної функції є її правовідновлювальний, каральний та превентивний характер. Право охороняє суспільство шляхом встановлення заборон на вчинення соціально небезпечних дій та визначення мір юридичної відповідальності за їх порушення. Правоохоронна функція реалізується через спеціальні охоронні норми та діяльність правоохоронних органів, які мають право застосовувати державний примус. Вона не лише карає за скоєне, а й діє на випередження, стимулюючи суб'єктів до законослухняної поведінки через загрозу настання негативних наслідків.

Охоронна функція права реалізується через систему юридичних засобів, серед яких головну роль відіграють санкції. Вона включає встановлення правових обмежень, застосування заходів припинення правопорушень (наприклад, затримання) та безпосереднє притягнення винних до відповідальності (кримінальної, адміністративної тощо). Важливою складовою при цьому також є механізм відновлення прав, що дозволяє повернути потерпілій стороні втрачене майно, компенсувати шкоду або поновити людину на роботі після незаконного звільнення.

П

Парламент

Парламент – це вищий колегіальний представницький та законодавчий орган державної влади, який виражає волю народу та здійснює нормативне регулювання найбільш важливих суспільних відносин. У теорії держави і права парламент розглядається як ключовий інститут демократії, що втілює принцип народного суверенітету через виборність своїх членів. На відміну від органів виконавчої влади, парламент є майданчиком для політичного дискурсу, де різні соціальні групи та політичні сили узгоджують свої інтереси шляхом прийняття законів, обов'язкових для виконання на всій території держави.

Основними ознаками парламенту є його представницький характер, колегіальність та виключна законодавча компетенція. Представницька природа означає, що депутати отримують свій мандат безпосередньо від виборців, що надає органу легітимності виступати від імені всієї нації. Колегіальність передбачає прийняття рішень шляхом голосування після публічного обговорення, що мінімізує ризики одноосібного свавілля. Акти парламенту (закони) мають вищу юридичну силу щодо актів інших органів влади, за винятком конституції.

Внутрішня структура парламенту може бути однопалатною (монокамералізм) або двопалатною (бікамералізм). Однопалатні парламенти зазвичай характерні для унітарних держав із відносно гомогенним населенням, тоді як двопалатні структури часто застосовуються у федераціях для забезпечення представництва як усього населення (нижня палата), так і окремих територій чи суб'єктів федерації. Окрім законодавчої функції, парламент виконує установчу функцію (участь у формуванні уряду), контрольну функцію (нагляд за діяльністю виконавчої влади) та фінансову функцію, що полягає у прийнятті державного бюджету.

Парламентська республіка

Парламентська республіка – це форма правління, за якої вища роль у системі державних органів належить парламенту, перед яким уряд несе повну політичну відповідальність за свою діяльність. У теорії держави і права ця

модель характеризується тим, що виконавчу владу очолює прем'єр-міністр, а роль глави держави (президента) є переважно представницькою та церемоніальною. Основною ідеєю такої республіки є забезпечення верховенства представницького органу, який формується безпосередньо народом і наділяє уряд повноваженнями на управління країною. Прикладом парламентської республіки є Німеччина, де Федеральний канцлер володіє повнотою виконавчої влади, а Федеральний президент виконує символічні функції та підписує закони. Іншим прикладом може бути Італія, де часті зміни урядів демонструють пряму залежність виконавчої гілки від парламентських коаліцій. Крім того парламентська республіка також наразі реалізована в Австрії та Ізраїлі, де політичний курс держави визначається результатами переговорів між партіями у стінах законодавчого органу.

Основними ознаками парламентської республіки є парламентський спосіб формування уряду, наявність посади прем'єр-міністра як реального керівника держави та право парламенту висловлювати уряду вотум недовіри. Уряд формується з лідерів партії або коаліції партій, що перемогли на виборах, і залишається при владі лише доти, доки має підтримку парламентської більшості. Важливою рисою є те, що президент у такій республіці зазвичай обирається парламентом або спеціальною колегією, а не шляхом загальнонародного голосування, що підкреслює його арбітражну, а не управлінську функцію.

Ключовим механізмом парламентської республіки є система стримувань і противаг, зосереджена навколо відповідальності кабінету міністрів. Якщо уряд втрачає довіру депутатів, він зобов'язаний піти у відставку, проте глава держави зазвичай має право розпустити парламент і призначити дострокові вибори, щоб вирішити політичну кризу через волевиявлення громадян. Це створює динамічне середовище, де виконавча влада змушена постійно узгоджувати свої дії з представниками народу, що мінімізує ризики авторитаризму.

Патріархальна теорія

Патріархальна теорія – це одна з найдавніших концепцій походження держави, згідно з якою держава виникає внаслідок розростання сім'ї та поступового перетворення влади батька (патріарха) на владу монарха. У теорії держави і права цей підхід пояснює природу державної влади як природну, органічну та богодану, де стосунки між правителем і підданими ототожнюються зі стосунками між батьком та його дітьми. Основна ідея полягає в тому, що монарх є «батьком» нації, який зобов'язаний піклуватися про своїх «дітей», а

піддані мають виявляти йому покірність і повагу. Прикладом патріархальної теорії можна бути ідеологія абсолютної монархії в Російській імперії або дореволюційній Франції, де монарха офіційно іменували «батьком народу» або «патріархом». Іншими прикладами можуть бути традиційні суспільства Сходу, де державне управління довгий час базувалося на конфуціанських принципах шанування старших та беззаперечного підпорядкування главі держави як верховному опікуну.

Основними ознаками патріархальної теорії є антропоморфність, традиціоналізм та ієрархічність. Вона базується на вірі в те, що державні інститути є прямим продовженням сімейних зв'язків, де авторитет глави роду трансформується у політичний авторитет глави держави. Важливою рисою є заперечення договірної чи насильницького характеру виникнення влади: держава розглядається не як штучний витвір людей, а як природний результат біологічного та соціального розвитку людства. Влада монарха в межах цієї теорії часто трактується як неподільна та така, що не потребує додаткового обґрунтування, окрім самого факту «старшинства».

Фундатором патріархальної теорії вважається давньогрецький філософ Арістотель, який стверджував, що сім'я є першою формою спілкування, з якої згодом утворюється поселення, а з поселень – держава. У Новий час цю ідею активно розвивав Роберт Філмер у своїй праці «Патріарха», де він виводив право монархів на владу безпосередньо від біблійного Адама. Незважаючи на критику з боку представників договірної теорії, патріархальний підхід відіграв важливу роль у формуванні консервативної політичної думки та обґрунтуванні легітимності спадкової монархії.

Підзаконний нормативно-правовий акт

Підзаконний нормативно-правовий акт – це офіційний письмовий документ уповноваженого органу держави, який приймається на основі та на виконання законів і містить нові норми права. У теорії держави і права такі акти розглядаються як інструмент деталізації та конкретизації законодавчих положень, що дозволяє адаптувати загальні правила до специфічних умов різних сфер суспільного життя. Хоча підзаконні акти мають меншу юридичну силу порівняно із законами, вони складають переважну частину правового масиву держави, оскільки саме через них здійснюється щоденне державне управління. Прикладом підзаконного акта може бути Постанова Кабінету Міністрів України, що затверджує правила дорожнього руху на виконання відповідного закону, або

наказ Міністерства фінансів, який встановлює конкретні форми звітності для підприємств, деталізуючи вимоги Податкового кодексу.

Основними ознаками підзаконного акта є його вторинність, ієрархічна підпорядкованість та відповідність закону. Вторинність означає, що такий акт не може бути прийнятий «у вакуумі» – він завжди базується на існуючому законі, розвиваючи або уточнюючи його положення. Юридична сила підзаконного акта залежить від місця органу, що його видав, у системі державного апарату. У разі суперечності між законом і підзаконним актом, останній визнається недійсним і застосуванню підлягає норма закону.

У теорії держави та права підзаконні нормативно-правові акти класифікуються за суб'єктами їх видання, що утворює чітку вертикаль влади. До загальних актів належать укази та розпорядження Президента, постанови Кабінету Міністрів (уряду), які мають обов'язкову силу на всій території країни. Нижчу сходинку займають відомчі акти – накази та інструкції міністерств, що регулюють відносини всередині конкретної галузі (наприклад, освіти чи фінансів). Окрему групу складають місцеві підзаконні акти, які видаються органами виконавчої влади на місцях і діють у межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

Підгалузь права

Підгалузь права – це цілісна сукупність правових норм у межах певної галузі права, що регулюють специфічне коло суспільних відносин, які мають власну специфіку та певну автономію. У теорії держави і права підгалузь розглядається як проміжний елемент системи права, що знаходиться між правовим інститутом та галуззю. Вона об'єднує кілька споріднених інститутів права, які разом формують відокремлений блок усередині великої галузі, проте не мають достатнього ступеня самостійності, щоб вважатися окремою галуззю права. Прикладом підгалузі права може бути авторське право, яке входить до складу цивільного права і регулює відносини щодо створення та використання творів науки, літератури та мистецтва. Іншим прикладом може бути податкове право, яке є частиною фінансового права і має власну розгалужену структуру та спеціальні нормативні акти.

Основними ознаками підгалузі права є її предметна спеціалізація, високий рівень кодифікації та генетичний зв'язок із «материнською» галуззю. Підгалузь завжди функціонує в межах методів та принципів тієї галузі, до якої вона належить. Важливою рисою є наявність великого масиву нормативного

матеріалу, який часто зосереджений у спеціальних законах чи кодексах, що регулюють вузькоспрямовані відносини (наприклад, банківське чи бюджетне право у складі фінансового).

На практиці виділення підгалузей дозволяє більш детально структурувати правову систему, полегшуючи процес вивчення та застосування норм. Якщо інститут права регулює окремий вид відносин (наприклад, інститут оренди), то підгалузь охоплює цілу сферу діяльності (наприклад, зобов'язальне право як підгалузь цивільного). Це забезпечує системність правового регулювання, де норми переходять від загальних принципів галузі до конкретних правил підгалузі, не втрачаючи при цьому логічної цілісності.

Поділ влад

Поділ влад – це фундаментальний принцип демократичного устрою та правової держави, згідно з яким державна влада не повинна бути зосереджена в руках одного органу чи особи, а має бути розподілена між трьома незалежними гілками: законодавчою, виконавчою та судовою. У теорії держави і права цей принцип розглядається як головна гарантія проти тиранії та авторитаризму. Основна ідея полягає в тому, що кожна гілка влади має власну сферу компетенції та діє в межах системи стримувань і противаг, де органи влади не лише співпрацюють, а й обмежують один одного, запобігаючи зловживанням.

Основними ознаками поділу влад є автономність кожної гілки, наявність спеціальної компетенції та взаємний контроль. Законодавча влада має виключне право приймати закони, виконавча – втілювати ці закони в життя та здійснювати поточне управління, а судова – розв'язувати спори та здійснювати правосуддя на основі чинного законодавства. Жодна гілка не може перебирати на себе функції іншої: парламент не може судити, а уряд не може приймати закони (за винятком делегованого законодавства у певних випадках).

Історично концепція поділу влад була детально обґрунтована Джоном Локком та Шарлем Луї Монтеск'є. Згідно з їхніми поглядами, свобода громадян можлива лише тоді, коли влада стримує владу. Це реалізується через конкретні механізми: наприклад, право вето президента щодо законів (стримування законодавчої влади), право парламенту на імпічмент або вотум недовіри (контроль виконавчої влади) та право судів визнавати акти інших органів неконституційними. Такий баланс забезпечує стабільність політичної системи та захист прав людини від державного свавілля.

Позитивне право

Позитивне право – це система правових норм, які офіційно встановлені або санкціоновані державою та зафіксовані в письмових джерелах. У теорії держави і права воно розглядається як реально існуюче, «діюче» право, що має загальнообов’язковий характер і забезпечується силою державного примусу. На відміну від природного права, яке базується на ідеях вищої справедливості та моралі, позитивне право є продуктом волі законодавця і має чітко визначені межі дії в часі, просторі та за колом осіб. Воно виступає інструментом офіційної фіксації правил поведінки, необхідних для впорядкування суспільних відносин. Прикладом позитивного права може бути Цивільний кодекс України, який детально регламентує порядок укладення договорів та захист майна, або положення Конституції, які офіційно закріплюють структуру органів влади та основні права громадян.

Основними ознаками позитивного права є його формальна визначеність, системність та державна гарантованість. Воно завжди виражається у конкретних актах (законах, указах, постановах), що робить його зміст доступним і зрозумілим для всіх учасників правовідносин. Позитивне право не існує саме по собі, воно створюється спеціальними органами влади в межах встановлених процедур. Саме ця ознака дозволяє чітко відрізнити правову норму від моральної чи релігійної настанови, які не мають офіційного державного оформлення.

Концепція позитивного права (правовий позитивізм) наголошує на тому, що правом є лише те, що проголошено законом. Відповідно до цього підходу, законність норми визначається не її моральною цінністю, а відповідністю процедурі її прийняття компетентним органом. Позитивне право охоплює всю сукупність чинних нормативно-правових актів, міжнародних договорів та інших офіційних джерел. Воно створює жорстку ієрархічну систему, де нижчі за ієрархією акти повинні відповідати вищим, що забезпечує єдність і стабільність правопорядку в державі.

Політична система

Політична система – це складна сукупність політичних інститутів, суспільних відносин, норм та ідей, за допомогою яких здійснюється політична влада та управління суспільством. У теорії держави і права політична система розглядається як механізм, що забезпечує цілісність суспільства та інтеграцію

різних соціальних груп навколо спільних цілей. Держава є центральним елементом цієї системи, проте не єдиним: вона взаємодіє з політичними партіями, громадськими організаціями та рухами, які разом формують політичне середовище країни. Прикладом політичної системи є сучасний демократичний устрій, де через виборчий процес та діяльність вільних ЗМІ запити населення трансформуються у державну політику. В іншому контексті, прикладом політичної системи може бути також багатопартійна система, в якій конкуренція між різними ідеологіями забезпечує змінність влади та врахування інтересів меншин.

Основними ознаками політичної системи є її структурність, функціональність та зв'язок із правовим середовищем. Система складається з окремих підсистем (інституційної, нормативної, ідеологічної), кожна з яких виконує свою роль у процесі прийняття та реалізації політичних рішень. Політична система реагує на запити громадян (імпульси на вході) та перетворює їх на конкретні закони чи державні програми (результати на виході), підтримуючи баланс між владою та суспільством.

У теорії держави та права традиційно прийнято поділяти політичну систему на кілька взаємопов'язаних компонентів. Інституційна підсистема включає державу, партії та групи інтересів. Нормативна підсистема охоплює правові норми, політичні традиції та етичні правила. Комунікативна підсистема забезпечує обмін інформацією та взаємодію між учасниками політичного життя. Культурно-ідеологічна підсистема формує політичні погляди, переконання та цінності, що визначають поведінку людей у сфері влади. Залежно від характеру взаємодії цих елементів політичні системи класифікують на демократичні, тоталітарні та авторитарні.

Політичний режим

Політичний режим – це сукупність методів, прийомів та засобів здійснення державної влади, які відображають реальний стан демократії в країні та характер взаємовідносин між владою і суспільством. У теорії держави і права цей термін описує динамічну сторону політичної системи: не те, як органи влади формально структуровані, а те, як вони фактично діють. Політичний режим визначає рівень політичної свободи, порядок формування державних органів, обсяг прав і свобод людини, а також ступінь участі громадян в управлінні державними справами. Прикладом політичного режиму може бути парламентська демократія в країнах Європейського Союзу, де зміна влади

відбувається через чесні вибори, а права меншин захищені законом. Іншим прикладом можуть бути тоталітарні системи середини ХХ століття, де держава диктувала навіть мистецькі та побутові стандарти.

Основними ознаками політичного режиму є характер правового регулювання, стан законності та роль ідеології в житті суспільства. При демократичному режимі право ґрунтується на принципі «дозволено все, що не заборонено законом», тоді як при антидемократичних режимах часто діє принцип «заборонено все, що не дозволено». Важливою рисою є спосіб вирішення соціальних конфліктів: через компроміс і діалог у демократіях або через силу та придушення в автократіях. Також режим характеризується рівнем реального впливу опозиції на політичні процеси.

У теорії держави та права політичні режими класифікують на дві великі групи: демократичні та антидемократичні (тоталітарні та авторитарні). Демократичний режим базується на визнанні народу джерелом влади, багатопартійності та реальному поділі влад. Тоталітарний режим передбачає повний (тотальний) контроль держави над усіма сферами життя, наявність єдиної обов'язкової ідеології та панування однієї партії. Авторитарний режим займає проміжне місце, де влада зосереджена в руках однієї особи чи групи, політична конкуренція обмежена, проте зберігається певна автономія в економічній чи приватній сферах.

Поняття права

Поняття права – це багатогранна юридична категорія, що визначає право як систему загальнообов'язкових, формально визначених правил поведінки (норм), які встановлюються та охороняються державою для регулювання суспільних відносин. У теорії держави і права воно розглядається як особливий соціальний регулятор, що базується на принципах справедливості, свободи та рівності. Право виступає мірою можливої та належної поведінки суб'єктів, забезпечуючи баланс між індивідуальними інтересами особи та загальними потребами суспільства. Прикладом реалізації поняття права може бути будь-який чинний нормативний акт, наприклад, Закон про захист прав споживачів, який встановлює чіткі правила взаємодії на ринку.

Основними ознаками права є його державна вольова природа, загальнообов'язковість та нормативність. Державна вольова природа означає, що право виражає волю народу або панівної групи, яка пройшла через державне визнання і стала законом. Загальнообов'язковість передбачає, що норми права

поширюються на всіх учасників відносин незалежно від їхнього бажання, а їх порушення тягне за собою заходи державного примусу. Важливою рисою права є також його формальна визначеність – фіксація правил у письмовій формі (законах, кодексах), що забезпечує їх точність і стабільність.

У теорії держави та права, право розуміється в декількох аспектах. Зокрема як об'єктивне право (система чинних норм держави) та суб'єктивне право (міра свободи конкретної особи). Окрім того, існують різні підходи до праворозуміння: нормативістський (право – це наказ держави), природний (право – це втілення вічної справедливості) та соціологічний (право – це реальні суспільні відносини). Кожен із цих підходів доповнює загальне розуміння права як складного соціального інструменту, що забезпечує порядок, стабільність та захист людської гідності.

Права людини

Права людини – це система природних, невід'ємних та непорушних можливостей людини, які забезпечують її гідне існування, свободу та рівність у суспільстві. У теорії держави і права вони розглядаються як фундаментальна цінність, що стоїть вище за інтереси держави та є мірилом її демократичності. Права людини не надаються державою, а лише визнаються та гарантуються нею через закони. Вони базуються на визнанні людської гідності як джерела всіх правових домагань, що дозволяє кожній особі вільно розвиватися та захищати свої інтереси від будь-якого свавілля. Прикладом реалізації прав людини можуть бути свобода пересування, що дозволяє кожному вільно обирати місце проживання. Іншим прикладом може бути право на приватну власність, яке захищає результати праці людини від незаконного вилучення.

Основними ознаками прав людини є їх універсальність, невідчужуваність та неподільність. Універсальність означає, що права належать кожній людині від народження незалежно від її раси, статі, релігії чи соціального походження. Невідчужуваність підкреслює, що ці права не можуть бути відібрані або добровільно передані іншим особам. Неподільність передбачає, що громадянські, політичні, економічні та соціальні права тісно пов'язані між собою, і порушення однієї категорії прав неминуче веде до обмеження інших, що робить їх комплексне забезпечення обов'язком держави.

У теорії держави та права, права людини традиційно класифікують за «поколіннями». Перше покоління включає громадянські та політичні права (право на життя, свободу слова), що виникли в період буржуазних революцій.

Друге покоління охоплює економічні, соціальні та культурні права (право на працю, освіту, медичну допомогу), сформовані у ХХ столітті. Третє покоління – це колективні права або «права солідарності» (право на мир, чисте довкілля, розвиток). Така еволюція відображає постійне розширення розуміння свободи та відповідальності людини перед глобальним світом.

Правова держава

Правова держава – це тип держави, у якій діяльність усіх органів влади, організацій та громадян підпорядкована нормам права, а найвищою цінністю визнаються права і свободи людини. У теорії держави і права вона розглядається як антипод деспотії та поліцейської держави. Основна ідея полягає в тому, що держава не стоїть над суспільством як зовнішня сила, а сама обмежує себе законом, створюючи умови для торжества справедливості та юридичної безпеки кожної особистості. Прикладом правової держави може бути така система, у якій громадянин може успішно оскаржити в суді рішення міністерства чи уряду, якщо воно порушує його законні інтереси. Прикладом в іншому контексті може бути діяльність омбудсмена (уповноваженого з прав людини), який контролює дотримання прав громадян у державних установах.

Основними ознаками правової держави є верховенство права, поділ влад та взаємна відповідальність держави і особи. Верховенство права означає, що закон має вищу юридичну силу, і жодна посадова особа не може діяти всупереч його положенням. Важливою рисою є реальна захищеність прав людини: держава не просто декларує свободи, а й створює ефективні механізми їх відновлення в суді. Також обов'язковою умовою є наявність незалежного правосуддя, здатного виступати арбітром у спорах між громадянином і владою.

Концепція правової держави базується на ідеї «правового самообмеження». Це означає, що влада не може змінювати правила гри на власний розсуд, якщо це порушує базові конституційні принципи. У такій системі право виступає сполучною ланкою між державою та цивільним суспільством, забезпечуючи передбачуваність політики та стабільність правопорядку. Найважливішим інструментом правової держави є конституційний контроль, який дозволяє визнавати недійсними закони, що суперечать духу та букві основного закону.

Правова сім'я

Правова сім'я – це сукупність національних правових систем, які об'єднані спільністю джерел права, основних понять, структури права та історичних шляхів його формування. У теорії держави і права та порівняльному правознавстві це категорія, що дозволяє класифікувати правові системи світу не за географічними кордонами, а за глибинними юридичними ознаками. Правова сім'я відображає особливості правової культури та традицій певних груп народів, визначаючи, як саме створюються, тлумачуться та застосовуються правові норми в конкретному суспільстві.

Основними ознаками правової сім'ї є спільність джерел права, подібність юридичної техніки та спільна правова ідеологія. У межах однієї сім'ї спостерігається схожий підхід до ієрархії нормативних актів (наприклад, пріоритет закону або судового прецеденту), однакова термінологія та принципи підготовки юристів. Важливою рисою є також роль права в житті суспільства: у деяких сім'ях право сприймається як суворий державний припис, в інших – як інструмент досягнення справедливості або навіть як частина релігійної віри.

У теорії держави та права найпоширенішою є класифікація Рене Давіда, яка виділяє такі основні сім'ї: романо-германська (базується на римському праві, де головним джерелом є закон), англо-американська або «загальне право» (пріоритет судового прецеденту), релігійна (мусульманське, юдейське право) та традиційна (звичаєве право Африки чи Азії). Кожна сім'я має свою внутрішню логіку. Якщо романо-германське право прагне до абстрактності та кодифікації, то загальне право – до конкретики та вирішення справ на основі попереднього досвіду судів.

Правова система

Правова система – це цілісна, історично сформована сукупність взаємопов'язаних та взаємодіяльних правових засобів, за допомогою яких держава здійснює регулюючий вплив на суспільні відносини. У теорії держави і права це поняття є набагато ширшим за систему права, оскільки воно охоплює не лише самі норми, а й правову ідеологію, юридичну практику, правосвідомість та діяльність правових установ. Правова система відображає унікальний юридичний образ конкретного суспільства, поєднуючи в собі статичні елементи у вигляді законів та динамічні процеси, такі як правосуддя та правозастосування.

Основними ознаками правової системи є її системність, об'єктивність та зумовленість соціально-культурними чинниками. Правова система не є випадковим набором правил, а являє собою впорядковану структуру, де всі елементи перебувають у постійному зв'язку та підпорядковані загальним принципам. Правова система зберігає свої базові характеристики навіть при зміні окремих законів, оскільки вона спирається на глибинні традиції, менталітет народу та усталені форми юридичної діяльності.

Правова система складається з кількох взаємопов'язаних підсистем, що забезпечують її функціонування. Нормативна підсистема охоплює сукупність усіх чинних норм права та офіційних джерел, тоді як інституційна підсистема включає державні органи, суди, адвокатуру та інші установи, що створюють та реалізують право. Окрему важливу роль відіграє ідеологічна підсистема, яка визначає рівень правової культури, правові погляди та почуття громадян, формуючи загальну правосвідомість суспільства.

Правове виховання

Правове виховання – це цілеспрямована, систематична діяльність держави, громадських організацій та окремих осіб, спрямована на формування у громадян високого рівня правової культури, поваги до права та звички дотримуватися юридичних норм. У теорії держави і права воно розглядається не просто як передача знань про закони, а як процес глибокого внутрішнього засвоєння правових цінностей, що перетворює зовнішні вимоги держави на внутрішні переконання особистості. Головною метою правового виховання є подолання правового нігілізму та формування законослухняної поведінки, що ґрунтується на свідомому виборі, а не лише на страху перед покаранням. Прикладом правового виховання може бути запровадження курсів правознавства у школах та університетах, де студенти вивчають основи конституційного та цивільного права. Іншим прикладом може бути проведення державних інформаційних кампаній проти корупції або домашнього насильства, які роз'яснюють громадянам їхні права та механізми захисту тощо.

Основними ознаками правового виховання є його системність, безперервність та складність структури. Воно охоплює правове навчання, правову пропаганду, правову практику та самовиховання. Цей процес триває протягом усього життя людини – від первинної соціалізації в сім'ї до професійної діяльності. Правове виховання завжди має ідеологічне забарвлення, оскільки

воно транслює певні правові ідеали та принципи, такі як справедливість, рівність і свобода, намагаючись інтегрувати їх у повсякденну поведінку суб'єктів права.

Механізм правового виховання включає суб'єктів (вихователів), об'єктів (тих, на кого спрямовано вплив) та засоби виховання. До засобів належать правова освіта в закладах освіти, поширення юридичної інформації через медіа, а також виховний вплив самої юридичної практики – роботи судів, поліції та інших органів. Ефективність виховання визначається тим, наскільки успішно правові ідеї проходять шлях від простого ознайомлення до формування стійкої правової установки, яка визначає вчинки людини в критичних або конфліктних ситуаціях.

Правовідносини

Правовідносини – це суспільні відносини, врегульовані нормами права, учасники яких є носіями суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. У теорії держави і права правовідносини розглядаються як особлива форма соціальної взаємодії, де зв'язок між людьми або організаціями охороняється та гарантується державою. Це право в дії, коли абстрактна норма закону перетворюється на конкретний юридичний зв'язок між конкретними суб'єктами, визначаючи межі їхньої дозволеної та належної поведінки в певній життєвій ситуації. Прикладом правовідносин є договір купівлі-продажу, де покупець має право отримати товар і обов'язок його оплатити, а продавець – навпаки. Іншим прикладом може бути відносини між державою та громадянином у сфері оподаткування, де обов'язку громадянина сплатити податок відповідає право держави вимагати цієї сплати для суспільних потреб.

Основними ознаками правовідносин є їх вольовий характер, ідеологічність та державна захищеність. Вони виникають на основі норм права і лише за наявності певних юридичних фактів, таких як укладення договору, народження дитини чи вчинення правопорушення. У правовідносинах завжди зрозуміло, хто саме має право вимагати певних дій, а хто зобов'язаний їх виконати. Окрім того, правовідносини мають корелятивний характер, що означає нерозривний зв'язок: праву однієї сторони завжди відповідає обов'язок іншої.

У теоретичному розрізі правовідносини мають чітку внутрішню структуру, що складається з трьох обов'язкових елементів. Суб'єктами правовідносин виступають фізичні та юридичні особи або сама держава, які мають правосуб'єктність. Об'єктом правовідносин є те, з приводу чого виникає юридичний зв'язок, наприклад, матеріальні блага, послуги чи результати

інтелектуальної праці. Зміст правовідносин складають суб'єктивні права (можливість певної поведінки) та юридичні обов'язки (необхідність певної поведінки), які визначають динаміку відносин між учасниками.

Правоздатність

Правоздатність – це визнана державою загальна можливість фізичної або юридичної особи мати суб'єктивні права та нести юридичні обов'язки. У теорії держави і права правоздатність розглядається як невід'ємна властивість суб'єкта права, яка становить основу його юридичного статусу. Вона не є конкретним правом на певне благо, а лише абстрактною здатністю особи бути учасником правовідносин у принципі. Для фізичних осіб вона є рівною та незалежною від віку, стану здоров'я чи соціального походження, що підкреслює принцип рівності всіх перед законом. Прикладом правоздатності є право немовляти на спадкування майна після смерті родичів: дитина ще не може керувати цим майном, але закон уже визнає її власником. Іншим прикладом може бути право кожного громадянина на охорону здоров'я або працю, яке існує як потенційна можливість, закріплена конституційно.

Основними ознаками правоздатності є її універсальність, невідчужуваність та державна гарантованість. Правоздатність фізичної особи виникає в момент її народження і припиняється зі смертю. Важливою рисою є те, що особа не може за власною волею відмовитися від правоздатності або обмежити її, так само як і держава не може позбавити особи правоздатності, окрім випадків, прямо передбачених законом. У юридичних осіб правоздатність виникає з моменту їх державної реєстрації та має переважно спеціальний характер, тобто визначається цілями діяльності, закріпленими в установчих документах.

Правоздатність є лише одним із компонентів правосуб'єктності. На відміну від дієздатності, яка передбачає здатність особи своїми діями створювати для себе права та обов'язки, правоздатність є пасивною категорією. Вона фіксує юридичну можливість володіти майном, мати авторські права чи право на спадкування навіть тоді, коли особа через вік або психічний стан не може самостійно цими правами розпоряджатися. Таким чином, правоздатність забезпечує безперервність правового захисту людини на всіх етапах її життя.

Правомірна поведінка

Правомірна поведінка – це суспільно корисна або суспільно допустима вольова поведінка суб'єкта права, що відповідає приписам правових норм і охороняється державою. У теорії держави і права вона розглядається як ідеал соціальної взаємодії, на якому базується правопорядок та стабільність суспільства. Правомірна поведінка є антиподом правопорушення, оскільки вона не суперечить інтересам держави та інших осіб, а навпаки, сприяє реалізації цілей законодавця та задоволенню законних потреб учасників правовідносин. Прикладом правомірної поведінки є сумлінна сплата податків громадянином, що забезпечує функціонування державних сервісів, або дотримання правил дорожнього руху водіями, що гарантує безпеку всіх учасників руху.

Основними ознаками правомірної поведінки є її юридична форма, вольовий характер та соціальна значущість. Така поведінка завжди вкладається в межі, окреслені законом: це може бути виконання обов'язку, використання права або дотримання заборони. Важливим аспектом є наявність як зовнішньої сторони (дії чи бездіяльності, що відповідають нормі), так і внутрішньої сторони – суб'єктивного ставлення особи до своїх вчинків. Правомірна поведінка спрямована на досягнення позитивного результату, який визнається і підтримується правовою системою.

У теорії держави та права правомірну поведінку класифікують за рівнем соціальної активності та внутрішньою мотивацією особи. Маргінальна поведінка ґрунтується на страху перед покаранням, коли людина утримується від порушень лише через зовнішній тиск. Конформістська поведінка є результатом прагнення «бути як усі», не замислюючись над суттю норм. Звичайна правомірна поведінка стає частиною повсякденної дисципліни, тоді як соціально активна поведінка характеризується високим рівнем правосвідомості, коли людина не лише сама дотримується закону, а й активно сприяє зміцненню правопорядку в суспільстві.

Правонаступництво

Правонаступництво – це перехід прав та обов'язків від одного суб'єкта права (правопопередника) до іншого (правонаступника). У теорії держави і права цей інститут забезпечує безперервність правових відносин у ситуаціях, коли первісний учасник припиняє своє існування або втрачає певний юридичний статус. Правонаступництво дозволяє зберегти стабільність цивільного обігу та

міждержавних відносин, гарантуючи, що зобов'язання не зникають безслідно, а права продовжують реалізовуватися новими власниками чи суб'єктами влади. Прикладом правонаступництва є перехід прав власності на житло від померлого до його спадкоємців, які разом із майном отримують і обов'язок сплатити борги за комунальні послуги. Іншим прикладом може бути реорганізація банку, за якої нова установа стає відповідальною за вклади клієнтів свого попередника.

Основними ознаками правонаступництва є його похідний характер та юридична підставність. Права правонаступника завжди залежать від обсягу прав, якими володів правопередник, адже ніхто не може передати іншому більше прав, ніж має сам. Важливою аспектом є наявність спеціального юридичного факту, що запускає цей процес: це може бути смерть людини, реорганізація підприємства або розпад держави. Залежно від обсягу прав, що передаються, розрізняють універсальне правонаступництво, коли до наступника переходить весь комплекс прав та обов'язків, і сингулярне (часткове), коли передається лише конкретне право чи обов'язок.

У теорії держави та права правонаступництво поділяють на кілька видів залежно від сфери застосування. У цивільному праві воно найчастіше проявляється через спадкування або злиття компаній. У міжнародному праві правонаступництво держав виникає при появі нових незалежних країн на місці колишніх імперій чи союзів, що тягне за собою перегляд кордонів, розподіл державних боргів та участь у міжнародних договорах. Окремо виділяють процесуальне правонаступництво, яке дозволяє продовжити розгляд судової справи, якщо під час процесу одна зі сторін вибула з правовідносин.

Правопорушення

Правопорушення – це суспільно небезпечне або шкідливе, протиправне, винне діяння (дія чи бездіяльність) суб'єкта права, за яке передбачена юридична відповідальність. У теорії держави і права воно розглядається як юридичний факт, що порушує встановлений правопорядок і завдає шкоди інтересам особи, суспільства чи держави. Правопорушення є антиподом правомірної поведінки, оскільки воно завжди пов'язане з виходом за межі дозволеного та порушенням юридичних заборон або невиконанням обов'язків.

Основними ознаками правопорушення є його протиправність, винність та суспільна небезпечність. Протиправність означає, що діяння прямо порушує норми чинного законодавства. Винність передбачає інтелектуальне та вольове ставлення особи до свого вчинку у формі умислу або необережності. Караність

передбачає що правопорушенням вважається лише те діяння, за яке законом встановлено певний вид державного примусу. Якщо дія не передбачена в законодавстві як заборонена, вона не може бути визнана правопорушенням, незалежно від її моральної оцінки.

У теорії держави та права традиційною є точка зору, згідно з якою кожне правопорушення має чіткий склад, що включає чотири елементи. Об'єктом є суспільні відносини, на які посягає порушник. Об'єктивна сторона – це зовнішній прояв діяння, його наслідки та причинний зв'язок між ними. Суб'єктом може бути лише деліктоздатна особа (фізична чи юридична), яка досягла певного віку та є осудною. Суб'єктивна сторона відображає внутрішній стан правопорушника, його мотиви та мету вчинення діяння.

За ступенем суспільної небезпеки всі правопорушення поділяються на злочини та проступки. Злочини характеризуються найвищим ступенем небезпеки та караються за нормами кримінального права. Проступки мають меншу суспільну шкоду і залежно від сфери регулювання поділяються на адміністративні, дисциплінарні, цивільні та конституційні. Наприклад, порушення правил паркування є адміністративним проступком, запізнення на роботу – дисциплінарним, а крадіжка майна – злочином.

Правопорядок

Праворядок – це стан фактичної впорядкованості суспільних відносин, що ґрунтується на праві та є результатом послідовної реалізації норм законності. У теорії держави і права праворядок розглядається як фінальна мета правового регулювання, коли закони не просто існують на папері, а реально втілюються у вчинках людей, діяльності організацій та роботі державних органів. Це якісний стан суспільного життя, який забезпечує стабільність, передбачуваність та захищеність кожного суб'єкта в межах правового поля.

Основними ознаками правопорядку є його системність, державна гарантованість та повна відповідність вимогам права. На відміну від громадського порядку, який може базуватися на моралі чи традиціях, праворядок спирається виключно на юридичні приписи. У суспільстві з міцним правопорядком виникає атмосфера юридичної впевненості, де кожен знає, що його права будуть захищені, а порушення – припинені. Праворядок є реальним відображенням того, наскільки ефективно в державі працює принцип законності.

Праворядок є частиною більш широкої системи суспільного порядку. Його структура визначається змістом правомірної поведінки всіх учасників суспільних відносин. Міцність правопорядку залежить від багатьох чинників: рівня правосвідомості громадян, якості законодавства та авторитету правоохоронних органів. Якщо законність – це вимога суворого дотримання норм, то праворядок – це фактичний результат виконання цієї вимоги, коли правові зв'язки між суб'єктами стають гармонійними та несуперечливими.

Правосвідомість

Правосвідомість – це сукупність поглядів, ідей, уявлень, оцінок, почуттів та настроїв, які виражають ставлення людей до права, правових явищ та діяльності правових інститутів. У теорії держави і права правосвідомість розглядається як специфічна форма суспільної свідомості, що виступає внутрішнім психологічним регулятором поведінки особи. Вона визначає, як людина сприймає чинні закони, що вона вважає справедливим чи несправедливим, і наскільки вона готова дотримуватися встановлених державою правил. Прикладом правосвідомості є глибоке внутрішнє переконання громадянина в необхідності дотримання авторських прав, навіть за відсутності прямого контролю з боку держави, або професійна етика судді, чия правосвідомість вимагає прийняття рішення виключно на засадах верховенства права, попри зовнішній тиск.

Основними ознаками правосвідомості є її суб'єктивність, ідеологічність та прогностичний характер. Правосвідомість не лише відображає існуючу правову реальність, а й містить уявлення про те, яким право має бути в ідеалі. Структура правосвідомості містить в собі правову ідеологію (системне, теоретичне обґрунтування права) та правову психологію (емоційне сприйняття права, настрої та звички). Саме правосвідомість є тим фільтром, через який норми закону проходять перед тим, як втілитися в реальні вчинки людини.

У теорії держави та права правосвідомість класифікують за суб'єктами та за рівнем глибини відображення права. За суб'єктами розрізняють індивідуальну, групову та суспільну правосвідомість. За рівнем знань виділяють буденну (базується на повсякденному досвіді), професійну (властива юристам-практикам) та наукову правосвідомість (формується науковцями на основі теоретичних досліджень). Окрему увагу приділяють деформаціям правосвідомості, найнебезпечнішою з яких є правовий нігілізм – заперечення цінності права та свідоме ігнорування законів.

Правосуб'єктність

Правосуб'єктність – це інтегральна за своїм характером юридична категорія, яка означає визнану державою здатність особи бути суб'єктом права, тобто мати права, нести обов'язки та самостійно їх реалізовувати. У теорії держави і права правосуб'єктність розглядається як своєрідний «юридичний паспорт» особи, що відкриває їй доступ до участі в правовому житті суспільства. Вона не є природною властивістю людини, а виступає спеціальною правовою властивістю, якою держава наділяє учасників суспільних відносин для впорядкування їхньої взаємодії. Прикладом правосуб'єктності може бути статус повнолітнього громадянина, який може самостійно укладати кредитні договори, брати участь у виборах та відповідати в суді за свої вчинки.

Основними ознаками правосуб'єктності є її універсальність, формальна визначеність та гарантованість законом. Вона є передумовою виникнення будь-яких конкретних правовідносин, оскільки без наявності правосуб'єктності особа не може бути визнана учасником юридичного процесу. Важливою рисою є її залежність від волі держави: саме через законодавство встановлюються критерії, за якими фізична чи юридична особа визнається правосуб'єктною. Для людей ці критерії зазвичай пов'язані з фактом народження та досягненням певної інтелектуальної зрілості, а для організацій – із процедурою реєстрації та визначенням цілей діяльності.

Правосуб'єктність є складним поняттям, що об'єднує в собі три обов'язкові елементи. Першим є правоздатність – здатність мати права та обов'язки від моменту народження. Другим елементом виступає дієздатність – здатність особи своїми власними діями набувати прав та створювати для себе юридичні обов'язки. Третім компонентом є деліктоздатність – здатність нести юридичну відповідальність за вчинені правопорушення. Поєднання цих елементів утворює повну правосуб'єктність, яка дозволяє суб'єкту бути повноцінним гравцем на правовому полі.

Правотворчість

Правотворчість – це державна діяльність, спрямована на створення, зміну або скасування норм права. У теорії держави і права вона розглядається як початковий етап правового регулювання, на якому соціальні потреби та інтереси трансформуються в загальнообов'язкові правила поведінки. Це складний

інтелектуально-вольовий процес, який поєднує в собі глибокий аналіз суспільних відносин та юридичну техніку, що дозволяє надати політичній волі офіційного, документально зафіксованого вигляду. Прикладом правотворчості є прийняття Верховною Радою України закону, який регулює використання штучного інтелекту в медицині, або видання Кабінетом Міністрів постанови, що визначає порядок надання субсидій населенню. На іншому рівні правотворчість може також проявлятися у діяльності місцевих рад, які приймають рішення про благоустрій територій чи встановлення місцевих податків.

Основними ознаками правотворчості є її державний характер, процедурність та цілеспрямованість. Правотворчість здійснюється виключно компетентними органами або безпосередньо народом через референдум. Правотворчість передбачає суворе дотримання встановленого порядку – стадій правотворчого процесу, що гарантує законність та обґрунтованість прийнятих актів. Крім того, правотворчість завжди спрямована на вирішення конкретних соціальних проблем шляхом встановлення правових меж та механізмів їх реалізації.

У теорії держави та права правотворчість поділяють на кілька видів залежно від суб'єктів та способів створення норм. Безпосередня правотворчість народу здійснюється шляхом референдуму. Державна правотворчість охоплює діяльність парламенту (законотворчість) та виконавчих органів (підзаконна правотворчість). Окремо виділяють делеговану правотворчість, коли орган передає свої повноваження щодо прийняття актів іншому суб'єкту, та санкціоновану правотворчість, за якої держава офіційно визнає вже існуючі звичаї або норми недержавних організацій.

Предмет правового регулювання

Предмет правового регулювання – це сукупність якісно однорідних суспільних відносин, на які впливають норми права з метою їх упорядкування, охорони та розвитку. У теорії держави і права предмет є первинним і головним чинником, що зумовлює поділ права на галузі та інститути. Це те, «що» саме регулює право: конкретна сфера людської життєдіяльності, яка об'єктивно потребує юридичного втручання через свою соціальну значущість та здатність піддаватися зовнішньому контролю з боку держави. Прикладом предмета правового регулювання можуть бути відносини власності, які складають основу цивільного права і визначають правила володіння та розпорядження майном, або

відносини між роботодавцем і працівником, що складають предмет трудового права, регулюючи час роботи, відпочинку та оплату праці.

Основними ознаками предмета правового регулювання є його об'єктивність, соціальна природа та вольовий характер. Право не може регулювати внутрішній світ людини (думки, почуття) або фізичні процеси природи. Його об'єктом є лише реальні вчинки та взаємодії між суб'єктами. Важливим аспектом є те, що правовий вплив спрямований не на одиничні випадки, а на масові, повторювані ситуації, які мають значення для суспільного порядку. Предмет визначає зміст правових норм, оскільки характер відносин (економічні, сімейні, управлінські) диктує вибір конкретних засобів впливу.

У теорії держави та права структуру предмета правового регулювання розглядають через призму трьох основних груп відносин. Перша – це відносини у сфері економіки, що пов'язані з власністю, обміном та розподілом благ. Друга – відносини у сфері управління та політичного життя, де реалізується державна влада та публічний інтерес. Третя – відносини, що стосуються особистих немайнових інтересів та соціального захисту особи. Саме специфіка цих груп дозволяє відрізнити, наприклад, предмет цивільного права від предмета кримінального чи адміністративного права.

Предмет теорії держави і права

Предмет теорії держави і права – це найбільш загальні закономірності виникнення, розвитку та функціонування держави і права як цілісних соціальних явищ. У системі юридичних наук ця дисципліна посідає фундаментальне місце, оскільки вона не обмежується вивченням окремих законів чи конкретних державних органів, а досліджує саму сутність державно-правової дійсності. Предмет теорії держави та права охоплює фундаментальні поняття (категорії), які є спільними для всіх інших галузевих наук, таких як цивільне, кримінальне чи конституційне право.

Основними ознаками предмета теорії держави та права є його теоретичний характер, універсальність та методологічна спрямованість. На відміну від прикладних наук, теорія шукає відповіді на питання про те, чому з'являється держава, як право пов'язане з мораллю та які об'єктивні процеси змушують правові системи змінюватися. Особливістю предмета теорії держави та права є вивчення взаємозв'язку держави і права: як державна влада використовує право для управління суспільством і як право, своєю чергою, обмежує владу, запобігаючи свавіллю.

У теоретичному розрізі предмет теорії держави та права структурується за кількома основними напрямками. Перший – це закономірності історичного розвитку, що пояснюють перехід від первісного суспільства до державної організації. Другий – це статичні характеристики, такі як форма держави, система права та структура правових норм. Третій – динамічні аспекти, що включають правотворчість, реалізацію права, правопорушення та юридичну відповідальність. Окремо предметом вивчення виступають також правосвідомість та правова культура, які визначають духовну сторону функціонування правових інститутів.

Президентська республіка

Президентська республіка – це форма державного правління, за якої президент поєднує повноваження глави держави і глави виконавчої влади (уряду). У теорії держави і права ця модель характеризується найбільш жорстким і послідовним втіленням принципу поділу влад. Основна особливість полягає в тому, що уряд не несе відповідальності перед парламентом – його формує та відправляє у відставку безпосередньо президент. Це створює систему, де виконавча влада має високий ступінь незалежності, а президент виступає центральною фігурою політичного процесу, отримуючи мандат безпосередньо від народу. Прикладом класичної президентської республіки є Сполучені Штати Америки, де президент особисто очолює адміністрацію та призначає міністрів за згодою Сенату. Іншим прикладом може бути Бразилія, де президентська модель адаптована до багатопартійної системи, що вимагає формування коаліцій для проведення реформ. Також ознаки президентської республіки притаманні багатьом країнам Латинської Америки, де сильна одноосібна влада розглядається як запорука політичної стабільності.

Основними ознаками президентської республіки є позапарламентський спосіб обрання президента, відсутність посади прем'єр-міністра (або його технічна роль) та неможливість розпуску парламенту главою держави. Президент обирається або прямим голосуванням, або через колегію виборців, що дає йому рівну з парламентом легітимність. Важливою рисою є стабільність виконавчої влади: уряд не може бути відправлений у відставку через вотум недовіри парламенту, а президент може втратити посаду лише в порядку імпичменту за вчинення правопорушення, але не з політичних мотивів.

Система стримувань і противаг у президентській республіці вибудована так, щоб гілки влади були максимально автономними. Парламент має виключне

право на прийняття законів та затвердження бюджету, що змушує президента домовлятися з законодавцями для реалізації своєї політики. Президент, своєю чергою, зазвичай володіє правом вето на законопроекти. Судова влада в таких республіках традиційно має право конституційного нагляду, виступаючи арбітром у конфліктах між президентом і парламентом, що запобігає узурпації влади однією з гілок.

Презумпція права

Презумпція права – це закріплене в нормах права припущення про наявність або відсутність певних юридичних фактів, за умови підтвердження інших пов'язаних із ними фактів. У теорії держави і права презумпції розглядаються як важливий інструмент юридичної техніки, який дозволяє долати стан невизначеності в правовідносинах. На відміну від звичайних здогадок, правова презумпція має загальнообов'язковий характер: вона зобов'язує орган влади або суд вважати певний факт існуючим, доки не буде доведено зворотне, що значно спрощує процес доказування та захищає інтереси учасників процесу. Прикладом найвідомішої правової презумпції є презумпція невинуватості в кримінальному праві, згідно з якою особа вважається невинною, доки її вину не буде доведено в законному порядку. Також прикладом може бути презумпція правомірності правочину в цивільному праві, яка означає, що будь-який укладений договір вважається дійсним, доки суд не визнає його нікчемним.

Основними ознаками правової презумпції є її нормативність, імовірнісний характер та здатність бути спростованою. Хоча презумпція базується на багаторічному соціальному досвіді та логіці (те, що трапляється у більшості випадків, вважається істиною), вона допускає винятки. Окремим аспектом є специфіка тягаря доказування. Суть презумпції полягає у тому, що той, на чю користь встановлена презумпція, звільняється від необхідності доводити факт, тоді як інша сторона має надати переконливі докази для його спростування. Це забезпечує стабільність правопорядку та захищає слабшу сторону в конфлікті.

У теорії держави та права презумпції класифікують за способом закріплення та можливістю спростування. Фактичні презумпції не закріплені в законі, а випливають із логіки життя, тоді як юридичні презумпції прямо прописані в нормативних актах. Більшість правових презумпцій є спростовними, тобто вони діють лише до моменту представлення доказів протилежного. Проте існують і неспростовні презумпції, які закон забороняє оспорювати з метою

дотримання вищих державних або суспільних інтересів, наприклад, презумпція знання закону («незнання закону не звільняє від відповідальності»).

Преюдиція

Преюдиція – це обов'язковість для всіх судів, що розглядають справу, прийняти без перевірки та доказування факти, які раніше вже були встановлені судовим рішенням, що набрало законної сили в іншій справі. У теорії держави і права преюдиція виступає важливою складовою стабільності правосуддя та принципу юридичної визначеності. Вона запобігає ситуаціям, коли різні суди можуть дійти протилежних висновків щодо однієї і тієї самої події чи обставини, що підірвало б авторитет судової влади та створювало хаос у правозастосуванні. Прикладом преюдиції може бути ситуація, коли суд у кримінальній справі встановив факт завдання тілесних ушкоджень конкретною особою; пізніше, під час розгляду цивільного позову про відшкодування шкоди, потерпілому вже не потрібно знову доводити факт побиття – суд прийме його як доведений на основі вироку. Іншим прикладом може бути рішення господарського суду про визнання договору дійсним, яке стає преюдиціальним для подальших спорів між цими ж компаніями щодо виконання окремих пунктів цього договору.

Основними ознаками преюдиції є її обов'язковість, преюдиціальна сила судового акта та звільнення від доказування. Якщо певний факт (наприклад, право власності на об'єкт або наявність події злочину) вже був предметом судового розгляду і зафіксований у рішенні, він вважається істинним для всіх наступних процесів, де беруть участь ті самі сторони. Важливо враховувати, що преюдиція діє лише щодо фактів і обставин, а не щодо правової оцінки чи висновків суду про винуватість у контексті інших галузей права.

У теорії держави та права преюдицію поділяють на кілька видів залежно від взаємозв'язку між різними видами судочинства. Найчастіше виділяють кримінально-процесуальну преюдицію (коли вирок суду є обов'язковим для цивільного чи адміністративного суду в частині того, чи мала місце подія і чи вчинена вона цією особою) та цивільну преюдицію. Окремо розглядається взаємна преюдиція між господарськими та цивільними судами. Головне правило полягає в тому, що преюдиція не є абсолютною: вона стосується лише тих осіб, які брали участь у попередній справі, щоб не порушувати право на захист нових учасників процесу.

Прецедент правовий

Правовий прецедент – це рішення державного органу, насамперед суду або адміністративної установи, у конкретній справі, яке надалі стає обов'язковим правилом для розв'язання аналогічних спорів. У теорії держави і права прецедент розглядається як одне з ключових джерел права, що дозволяє юридичній системі зберігати гнучкість та оперативно реагувати на нові суспільні виклики ще до того, як вони будуть закріплені в законодавстві. Це форма правотворчості, де норма народжується не в парламенті, а безпосередньо в залі судових засідань як результат глибокого аналізу реального життєвого конфлікту. Відомим прикладом класичного прецеденту може бути рішення Верховного Суду США у справі *Міранда проти Арізони*, що зобов'язало правоохоронців зачитувати затриманим їхні права.

Основними ознаками правового прецеденту є його казуальність, обов'язковість та нормативність. Казуальність означає, що прецедент завжди виникає на основі конкретного випадку, а не як абстрактне правило. Обов'язковість передбачає, що нижчестоящі суди мають неухильно дотримуватися правової позиції, сформульованої вищестоящою інстанцією у подібній справі. Нормативність же полягає в тому, що висновок суду набуває загального значення і поширюється на невизначену кількість майбутніх ситуацій, перетворюючись на зразок поведінки для всіх суб'єктів права.

Структуру прецеденту складають два основні елементи: *ratio decidendi* та *obiter dictum*. Перший елемент, «суть рішення», містить правову позицію та логічне обґрунтування, на якому базується остаточний висновок, і саме він є обов'язковим для майбутнього застосування. Другий елемент, «сказане мимохідь», охоплює додаткові міркування суду чи опис обставин, які не мають імперативної сили, проте можуть бути використані іншими суддями як переконлива аргументація для розуміння контексту справи.

Правовий прецедент є фундаментом англо-американської правової сім'ї, де роль судді традиційно є дуже активною. У країнах романо-германського права, до яких належить і Україна, значення прецеденту офіційно є меншим, проте фактично воно постійно зростає через обов'язковість правових висновків Верховного Суду та врахування рішень Європейського суду з прав людини. Це дозволяє забезпечити єдність судової практики та прогнозованість правосуддя.

Принципи права

Принципи права – це основні засади, вихідні ідеї та фундаментальні закономірності, що визначають сутність, зміст та спрямованість правового регулювання суспільних відносин. У теорії держави і права вони розглядаються не просто як теоретичні конструкції, а як стрижнева основа всієї правової системи, що забезпечує її цілісність та стабільність. Принципи права виступають своєрідним генетичним кодом законодавства: вони є базою для створення нових норм, критерієм оцінки чинних законів та орієнтиром для правозастосовної практики, особливо у випадках наявності прогалин у праві.

Основними ознаками принципів права є їхня фундаментальність, загальність та імперативність. Вони відображають найбільш значущі цінності суспільства, такі як свобода, рівність та справедливість, і мають вищу юридичну силу порівняно з конкретними нормами. Якщо норма права суперечить принципу, перевага зазвичай надається останньому. Як правило принципи права змінюються значно повільніше, ніж окремі законодавчі акти, забезпечуючи спадкоємність правового розвитку протягом тривалого часу.

У теорії держави та права принципи права класифікують за сферою дії на загальноправові, міжгалузеві та галузеві. Загальноправові принципи поширюються на всю правову систему і включають такі засади, як верховенство права, законність, гуманізм та соціальна справедливість. Міжгалузеві принципи притаманні кільком спорідненим галузям, наприклад, принцип змагальності сторін у цивільному та кримінальному процесі. Галузеві принципи визначають специфіку окремої галузі права, як-от принцип свободи договору в цивільному праві чи принцип презумпції невинуватості в кримінальному.

Функціонування принципів права безпосередньо пов'язане з процесом правозастосування та правотворчості. Під час створення законів законодавець має враховувати ці засади, щоб забезпечити несуперечливість нормативної бази. У судовій діяльності принципи права дозволяють приймати справедливі рішення за аналогією права, коли конкретна ситуація не врегульована жодною існуючою нормою. Таким чином, принципи запобігають перетворенню права на механічний набір інструкцій, наповнюючи його моральним і ціннісним змістом.

Природне право

Природне право – це сукупність вищих, неписаних і вічних принципів, які впливають із самої природи людини, людського розуму або божественного порядку і існують незалежно від волі держави. У теорії держави і права концепція природного права протиставляється позитивному праву (законам, виданим державою). Вона базується на переконанні, що існують певні фундаментальні стандарти справедливості та моралі, які є первинними щодо будь-якого законодавства. Якщо державний закон суперечить природному праву, прихильники цієї доктрини вважають такий закон неправовим або несправедливим. Прикладом реалізації ідей природного права є Загальна декларація прав людини 1948 року, яка проголосила, що всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності.

Основними ознаками природного права є його універсальність, невідчужуваність та незмінність. Це право належить кожній людині від народження лише в силу її людської природи, незалежно від громадянства, раси чи соціального статусу. Природні права не даруються державою, а лише визнаються нею. До них традиційно відносять право на життя, свободу, гідність, безпеку та прагнення до щастя. Природне право слугує моральним критерієм для оцінки чинного законодавства, виступаючи запобіжником проти державного тиранії та свавілля.

Розвиток ідей природного права пройшов довгий шлях від античності до сучасності. У Давній Греції та Римі воно розглядалося як частина загального світового ладу. В епоху Просвітництва концепція трансформувалася в теорію природних прав людини, що стала ідеологічною основою буржуазних революцій та перших конституцій. Сучасне розуміння природного права тісно пов'язане з міжнародними стандартами прав людини, де природно-правові цінності інтегровані в позитивне право через міжнародні пакти та декларації, набуваючи юридичної сили та механізмів захисту.

Вплив природного права на сучасну юридичну практику є визначальним, оскільки саме на його засадах будується концепція верховенства права. Коли суди апелюють до принципів справедливості та гуманізму у справах, де закон є неясним або жорстоким, вони фактично застосовують природно-правовий підхід. Це дозволяє праву залишатися живим інструментом захисту особистості, а не просто сухим набором наказів влади.

Прогалина у праві

Прогалина у праві – це повна або часткова відсутність правової норми, яка є об'єктивно необхідною для регулювання суспільних відносин, що входять до сфери правового впливу. У теорії держави і права прогалина розглядається як недолік законодавства, що створює перешкоди для реалізації прав громадян та стабільного функціонування правопорядку. Важливо відрізнити справжню прогалину від «квазі-прогалини», коли законодавець свідомо залишив певне питання поза правовим полем, вважаючи його предметом моралі, релігії чи приватного розсуду. Прикладом прогалини у праві тривалий час була відсутність чіткого регулювання операцій з криптовалютами, що створювало труднощі для оподаткування та судового захисту власників цифрових активів. Іншим прикладом прогалин у праві можуть бути ситуації в сімейному праві, пов'язані з новими репродуктивними технологіями, де право часто не встигає за досягненнями медицини.

Основними ознаками прогалини у праві є фактична неврегульованість відносин, необхідність їх правового захисту та наявність загальної правової компетенції держави у відповідній сфері. Прогалини виникають внаслідок швидкого розвитку суспільства, коли з'являються нові технології чи соціальні зв'язки, які не встигають отримати належного законодавчого оформлення. Також причиною можуть бути помилки в юридичній техніці або недосконалість прогнозування наслідків прийняття нових нормативних актів. Прогалина фіксується лише тоді, коли правовий вакуум заважає вирішенню конкретної справи за законом.

У теорії держави та права прогалини класифікують за часом виникнення та способом виявлення. Первинні прогалини існують уже в момент прийняття закону через неухважність законодавця, тоді як вторинні з'являються пізніше, коли розвиток життя випереджає чинні норми. Також розрізняють реальні прогалини, де норма відсутня зовсім, та логічні прогалини, коли норма є, але вона суперечлива або не містить чіткого механізму реалізації. Основними способами подолання прогалин у правотворчості є прийняття нового закону, а в правозастосуванні – використання аналогії закону та аналогії права.

Аналогія закону передбачає застосування до неврегульованих відносин норми, що регулює найбільш подібні за змістом випадки. Якщо ж такої норми не існує, застосовується аналогія права – вирішення справи на основі загальних принципів права, таких як справедливість, добросовісність та розумність. Це

дозволяє суду не відмовляти у правосудді через відсутність конкретної статті закону, забезпечуючи захист інтересів сторін у будь-якій ситуації.

Проступок

Проступок – це вид правопорушення, який характеризується меншим ступенем суспільної небезпеки або шкідливості порівняно зі злочином. У теорії держави і права проступок розглядається як протиправне, винне діяння, що посягає на встановлений правопорядок, але не тягне за собою суворої кримінальної відповідальності. Проступки є найбільш масовою категорією порушень, і саме через боротьбу з ними держава підтримує щоденну дисципліну та стабільність у різних сферах суспільного життя – від дорожнього руху до трудових відносин.

Основними ознаками юридичного проступку є його протиправність, винність та особливий характер санкцій. На відміну від злочинів, за вчинення проступків передбачені заходи стягнення, які не тягнуть за собою судимості, що є принциповою юридичною відмінністю. Проступки зазвичай завдають шкоди не життю чи здоров'ю людини в тяжкій формі, а об'єктам власності, трудовому розпорядку, державному управлінню або екологічній безпеці. Відповідальність за проступок настає швидше та за спрощеною процедурою, що дозволяє оперативно реагувати на порушення норм.

У теоретичному розрізі проступки класифікують залежно від сфери суспільних відносин, на які вони посягають. Адміністративні проступки порушують норми державного управління та громадського порядку. Дисциплінарні проступки пов'язані з порушенням службової, військової або трудової дисципліни. Цивільні (делікти) виникають у сфері майнових та особистих немайнових відносин і полягають у завданні шкоди особі чи її майну. Також існують конституційні проступки, що стосуються порушення порядку діяльності органів влади, та матеріальні проступки, пов'язані із заподіянням збитків підприємству працівником під час виконання обов'язків.

Прикладом адміністративного проступку є перевищення швидкості водієм або куріння у невстановленому місці. Прикладом дисциплінарного проступку є систематичне запізнення працівника на робоче місце без поважних причин. Цивільним проступком вважається ненавмисне пошкодження чужого паркану під час розвороту автомобіля, що тягне за собою обов'язок відшкодувати збитки.

Межа між проступком і злочином часто визначається кількісними показниками, такими як розмір завданих збитків або кратність вчинення дії. Юридична техніка дозволяє законодавцю переводити певні діяння з розряду злочинів у проступки (декриміналізація) або навпаки, залежно від актуальної соціальної ситуації. Робота з проступками вимагає від правоохоронної та судової систем високої точності, щоб заходи впливу були співмірними з вчиненим діянням і сприяли вихованню правової культури громадян.

Процесуальне право

Процесуальне право – це сукупність правових норм, що регулюють порядок і процедури реалізації та захисту суб'єктивних прав, а також виконання юридичних обов'язків. У теорії держави і права воно розглядається як інструментальна частина правової системи, що визначає «як» саме мають діяти державні органи, посадові особи та громадяни у правовому полі. Якщо матеріальне право встановлює зміст прав і обов'язків (що саме належить особі), то процесуальне право забезпечує механізм їх практичного втілення та захисту в разі порушення, виступаючи гарантом законності та справедливості. Прикладом дії процесуального права є встановлений законом порядок затримання особи, який включає негайне роз'яснення її прав та можливість залучення адвоката, або процедура подання апеляційної скарги, при якій якщо особа пропустить встановлений процесуальний строк без поважних причин, вона втрачає можливість оскаржити рішення, навіть якщо воно є несправедливим за суттю.

Основними ознаками процесуального права є його процедурність, формалізм та державна обов'язковість. Процесуальні норми чітко регламентують кожен дію: строки подання документів, порядок проведення судового засідання, правила збору доказів та умови оскарження рішень. Такий формалізм не є зайвим бюрократизмом; він слугує запобіжником проти свавілля та суб'єктивізму, забезпечуючи рівність усіх учасників перед законом. Процесуальне право завжди має службовий характер щодо матеріального права, створюючи для нього динамічну оболонку.

У теорії держави та права процесуальне право поділяється на галузі відповідно до видів судочинства. Основними є цивільне процесуальне, кримінальне процесуальне, адміністративне процесуальне та господарське процесуальне право. Кожна з цих галузей має свій кодекс, який детально описує стадії процесу – від відкриття провадження до виконання судового рішення. Крім судових процедур, до процесуального права також відносять норми, що

регулюють діяльність нотаріату, виконавчої служби та інших органів, залучених до правозастосування.

Важливим аспектом процесуального права є його принципи, серед яких ключове місце посідають змагальність, гласність, диспозитивність та право на захист. Змагальність передбачає, що кожна сторона повинна самотійно доводити обставини, на які вона посилається, а суд виступає як безсторонній арбітр. Гласність забезпечує відкритість судового розгляду для суспільства, що сприяє довірі до правосуддя. Ці принципи перетворюють юридичний процес на прозору та передбачувану послідовність дій.

Психологічна теорія права

Психологічна теорія права – це один із провідних напрямів правової думки, який розглядає право не як сукупність державних наказів чи текстів законів, а як сукупність внутрішніх психологічних переживань людини. У теорії держави і права цей підхід переносить акцент із зовнішнього примусу на внутрішній світ особистості, стверджуючи, що справжнє право існує лише в психіці суб'єкта у вигляді емоцій, обов'язків та імпульсів до певної поведінки. Найбільш вагомий внесок у розвиток цієї теорії зробив видатний правознавець Лев Петражицький, який на початку ХХ століття обґрунтував ідею про те, що право є специфічним психічним станом, який спонукає людей діяти певним чином щодо один одного.

Основними ознаками психологічної теорії права є антропоцентризм, акцент на правових емоціях та поділ права на офіційне та інтуїтивне. Відповідно до цієї доктрини, правові емоції мають двосторонній, «імперативно-атрибутивний» характер: вони поєднують у собі відчуття власного обов'язку (імператив) та одночасне усвідомлення права вимагати виконання обов'язку від іншої сторони (атрибут). Для даної теорії характерним є те, що правова свідомість є первинною щодо держави, оскільки люди вступають у правові відносини та відчувають юридичний зв'язок ще до того, як законодавець зафіксує це в офіційному акті.

У теоретичному розрізі психологічна школа класифікує право на офіційне та інтуїтивне. Офіційне право – це норми, встановлені державою, які підтримуються апаратом примусу. Воно часто є застиглим та не завжди відповідає реальним настроям суспільства. Інтуїтивне право – це те, що кожна особа відчуває як справедливе та правильне у конкретній ситуації, незалежно від наявності закону. Саме інтуїтивне право, на думку прихильників теорії, є

найбільш дієвим регулятором, оскільки воно базується на внутрішніх переконаннях і не потребує зовнішнього нагляду для свого виконання.

Психологічна теорія права відіграє значну роль у розумінні мотивації правомірної та протиправної поведінки. Вона пояснює, чому закони, які не знаходять відгуку в душах громадян (не стають частиною їхньої внутрішньої психології), залишаються «мертвими» і часто ігноруються. Цей підхід підкреслює важливість правового виховання та формування здорової правової психології як фундаменту міцного правопорядку, адже ефективність правової системи залежить не від суворості покарань, а від глибини внутрішнього прийняття права людьми.

Р

Реалізація права

Реалізація права – це процес втілення правових приписів у реальну поведінку суб'єктів права, перетворення абстрактних норм закону на конкретну практику суспільних відносин. Це фінальний етап правового регулювання, на якому право досягає своєї мети: встановлення фактичного порядку, захисту інтересів та виконання обов'язків. Без реалізації право залишається лише сукупністю текстів на папері, не маючи реального впливу на життя людини, суспільства чи держави.

Основними ознаками реалізації права є її вольовий характер, відповідність нормам права та розмаїття форм прояву. Реалізація завжди передбачає свідому діяльність людини, яка знає про існування норми та діє згідно з нею. Вона може відбуватися як в активній формі (вчинення дій), так і в пасивній (утримання від дій). Результати реалізації права мають бути соціально значущими та юридично зафіксованими у вигляді правомірних вчинків або актів застосування права.

У теорії держави та права реалізація права класифікується за характером дій суб'єктів на чотири основні форми: дотримання, виконання, використання та застосування. Дотримання стосується заборонних норм і полягає у пасивному утриманні від правопорушень. Виконання стосується зобов'язальних норм і вимагає активних дій. Використання пов'язане з реалізацією суб'єктивних прав (дозволів) за власним бажанням особи. Окреме місце посідає застосування права

– це державна діяльність компетентних органів, спрямована на вирішення конкретних справ та видання індивідуальних актів.

Прикладом використання права може бути рішення громадянина подати заяву на реєстрацію шлюбу або проголосувати на виборах, реалізуючи свої можливості. Прикладом виконання права може бути сплата податків у встановлений строк, що є активним обов'язком. Прикладом дотримання права може бути ситуація при якій водій не порушує правила дорожнього руху, утримуючись від перевищення швидкості. Застосування права може проявлятися у рішенні суду про стягнення боргу або наказі ректора про зарахування студента до університету.

Релігійна норма

Релігійна норма – це різновид соціальних норм, що встановлюють правила поведінки вірян, засновані на релігійних віровченнях, догматах та текстах, які вважаються священними. Ці норми регулюють ставлення людини до Бога, порядок здійснення культових обрядів, а також внутрішньообщинні та міжлюдські відносини. Релігійні норми діють завдяки вірі у надприродне, авторитету церкви та внутрішньому переконанню особи, часто виступаючи потужним регулятором морального та правового життя суспільства. Прикладом релігійної норми можуть бути Десять заповідей у християнстві, які забороняють вбивство, крадіжку та неправдиве свідчення, формуючи етичний фундамент поведінки, або правила посту чи порядок здійснення молитви (намазу) в ісламі, що впорядковують повсякденне життя вірянина. Також релігійною нормою є канонічна процедура вінчання, яка в деяких країнах (наприклад, Ізраїль або деякі штати США) може мати цивільно-правові наслідки.

Основними ознаками релігійної норми є її сакральність, конфесійний характер та специфічні заходи впливу. На відміну від правових норм, які встановлюються державою, релігійні норми сприймаються як божественні заповіді, що мають вічний і незмінний характер. Вони є обов'язковими лише для представників певної релігійної групи (конфесії). Замість державного примусу тут діють духовні санкції: покаєння, епітимія, відлучення від церкви або страх перед «небесною карою». Існує високий ступінь поєднання норми-правила з нормою-мораллю, де гріх часто ототожнюється зі злочином.

У теорії держави та права релігійні норми розглядаються як елемент системи соціального регулювання в межах вчення про співвідношення права та інших соціальних норм. Вони можуть існувати як у письмовій формі (Коран,

Біблія, Тора, Канонічне право), так і у формі традицій чи усних настанов. У світських державах релігійні норми відокремлені від права, проте в теократичних системах вони можуть виступати безпосереднім джерелом законодавства. Цей термін є важливим для розуміння правової культури, оскільки історично багато юридичних інститутів (наприклад, шлюб, присяга) виникли на основі релігійних приписів.

Республіка

Республіка – це форма правління, за якої вища державна влада здійснюється виборними органами, що обираються населенням на певний строк і несуть юридичну відповідальність за свої дії. В республіці джерелом влади визнається народ, а не монарх, що робить її моделлю устрою, заснованою на принципах рівності громадян перед законом, виборності посадових осіб та поділу влади. Такий підхід забезпечує неможливість довічного або спадкового володіння владними повноваженнями, оскільки кожен мандат має часові межі.

Основними ознаками республіки є обов'язкова виборність глави держави та вищих органів влади, а також чітка строковість їхніх повноважень та колегіальність при прийнятті найважливіших рішень. У республіці глава держави, якого зазвичай називають президентом, не володіє власним суверенітетом, а лише здійснює повноваження, делеговані йому народом. Крім того важливим є принцип відповідальності влади, що проявляється у можливості дострокового усунення посадових осіб у разі порушення ними закону, наприклад, через процедуру імпічменту. Також для республіканського ладу характерний пріоритет закону над особистою волею правителя, що закріплюється в конституції як основному законі країни.

У теорії держави та права республіки класифікуються за способом взаємодії між президентом, парламентом та урядом на кілька основних типів. У президентській республіці президент є одночасно главою держави і главою виконавчої влади, тому уряд формується ним і відповідальний виключно перед ним. Парламентська республіка відрізняється тим, що головну роль у ній відіграє парламент, який формує уряд, тоді як президент виконує переважно представницькі чи церемоніальні функції. Змішана або напівпрезидентська республіка передбачає баланс сил, де влада розподілена між президентом і парламентом, які спільно впливають на формування та діяльність виконавчої вертикалі.

Рецепція права

Рецепція права – це процес запозичення, сприйняття та засвоєння правовою системою однієї держави інтелектуальних здобутків, юридичних концепцій, інститутів або окремих норм права, що були вироблені в іншу історичну епоху або в іншій правовій культурі. Це не просто механічне копіювання текстів, а глибока адаптація чужого юридичного досвіду до нових соціально-економічних та політичних умов. Рецепція дозволяє державам, що перебувають на етапі реформування, не «винайшли велосипед», а використовувати перевірені часом і світовою практикою ефективні інструменти регулювання суспільних відносин. Прикладом масштабної рецепції є сприйняття римського права країнами континентальної Європи в епоху Відродження, що призвело до появи перших сучасних кодексів, таких як Кодекс Наполеона. Або рецепція західних правових моделей Японією та Туреччиною наприкінці XIX – на початку XX століття, що допомогло цим країнам швидко модернізувати свою державність.

Основними ознаками рецепції права є її добровільний характер, наступність та якісна трансформація запозиченого матеріалу. На відміну від правової експансії чи нав'язування права в результаті окупації, рецепція є свідомим вибором національного законодавця, який визнає переваги іноземного чи давнього права. Запозичені норми в процесі рецепції проходять через «фільтр» національної правосвідомості та культури, часто набуваючи нового змісту, який відповідає потребам місцевого суспільства. Також рецепція характеризується системністю, оскільки запозичується не лише норма, а й методологія її застосування та юридична техніка.

У теорії держави та права рецепція права розглядається як форма правової конвергенції та важливий фактор зближення правових систем світу. Найвідомішим видом є рецепція римського приватного права, яка стала фундаментом для формування сучасної романо-германської правової сім'ї. Теоретики права виділяють кілька етапів цього процесу, включаючи вивчення текстуальних джерел, їх тлумачення коментаторами та безпосереднє впровадження в національне законодавство. Цей термін безпосередньо пов'язаний із категоріями правової спадкоємності та правових запозичень, що забезпечують тяглість юридичного розвитку людства.

Романо-германська правова сім'я

Романо-германська правова сім'я (або система континентального права) – це сукупність національних правових систем, які мають спільні історичні корені, подібні джерела та структуру, а також єдиний підхід до розуміння правових норм. Вона сформувалася в континентальній Європі на базі рецепції римського приватного права та канонічного права. Основною ідеєю цієї системи є визнання закону пріоритетним джерелом права, що забезпечує чіткість, передбачуваність та високий рівень кодифікації юридичних приписів.

Основними ознаками романо-германської правової сім'ї є домінування нормативно-правового акта в ієрархії джерел права та чіткий поділ на галузі. На відміну від англо-американського права, де ключову роль відіграє судовий прецедент, тут суддя лише застосовує вже існуючу норму закону, не створюючи нових правил. Важливим аспектом є також поділ права на публічне (що регулює відносини за участю держави) та приватне (що стосується інтересів окремих осіб). Юридична техніка в цій системі орієнтована на абстрактність норм, що дозволяє охоплювати широке коло життєвих ситуацій одним лаконічним приписом.

У теоретичному розрізі ця правова сім'я традиційно поділяється на кілька груп. До романської групи належать правові системи Франції, Італії, Іспанії, де великий вплив мав Кодекс Наполеона. Германську групу складають системи Німеччини, Австрії, Швейцарії, які характеризуються використанням складніших юридичних конструкцій та великим впливом Пандектного права. Цей термін є фундаментальним для порівняльного правознавства. Аналіз законодавства дозволяє класифікувати правову систему України як таку, що за своєю структурою та духом належить саме до романо-германського типу.

Роз'яснення норми права

Роз'яснення норми права – це другий етап процесу тлумачення права, який полягає у викладенні результатів з'ясування змісту правового припису в доступній для інших осіб формі. Це активна комунікативна діяльність компетентних органів, організацій або окремих спеціалістів, мета якої – усунути будь-які неоднозначності в розумінні закону та забезпечити його правильне, однакове застосування на практиці. Роз'яснення не створює нових правових норм, а лише деталізує та висвітлює справжню волю законодавця, яка вже

закладена в офіційному тексті. Прикладом нормативного роз'яснення є надання Податковою службою узагальнюючої консультації, яка пояснює, як саме бізнесу слід застосовувати нові правила оподаткування. Іншим прикладом може бути адвокатська консультація, де юрист роз'яснює клієнту зміст статті договору, допомагаючи оцінити правові ризики. Також прикладом роз'яснення можуть бути коментарі до кодексів, де науковці детально розписують значення кожного юридичного терміна для студентів та суддів.

Основними ознаками роз'яснення права є його вторинність щодо тексту норми, спрямованість на стороннього суб'єкта та залежність юридичної сили від статусу того, хто надає пояснення. На відміну від внутрішнього процесу з'ясування («для себе»), роз'яснення завжди має зовнішній вияв – усний або письмовий. Офіційні роз'яснення мають обов'язковий або рекомендаційний характер для підлеглих структур, тоді як неофіційні мають лише інтелектуальний авторитет. Роз'яснення допомагає адаптувати загальну, абстрактну формулу закону до конкретних життєвих обставин, роблячи право зрозумілим інструментом регулювання.

У теорії держави та права роз'яснення класифікується за суб'єктами на офіційне та неофіційне. Офіційне роз'яснення поділяється на нормативне, яке поширюється на невизначене коло випадків (наприклад, роз'яснення Пленуму Верховного Суду), та казуальне, яке надається щодо конкретної справи. Неофіційне роз'яснення включає наукове (доктринальне) роз'яснення вчених, професійне роз'яснення юристів-практиків (адвокатів, нотаріусів) та буденне роз'яснення громадян. Цей термін є ключовим для забезпечення законності, оскільки без чіткого роз'яснення навіть досконалий закон може бути викривлений через суб'єктивне сприйняття виконавців.

С

Санкція норми права

Санкція норми права – це структурний елемент правової норми, який визначає заходи державного примусу, що застосовуються до особи у разі порушення нею встановленого правила поведінки (диспозиції). Це логічне завершення правової конструкції, яке гарантує її дієвість та обов'язковість. На відміну від гіпотези, яка описує умови дії норми, санкція вказує на негативні

наслідки для правопорушника, виконуючи роль правового запобіжника та інструмента відновлення справедливого порядку.

Основними ознаками санкції є її державно-владний характер, спрямованість на захист правопорядку та чітка визначеність у законі. Санкція не обов'язково означає лише покарання у кримінальному сенсі. Вона може мати вигляд майнового стягнення, позбавлення спеціального права або визнання угоди недійсною. Санкція застосовується лише за вчинення правопорушення і тільки компетентними органами у встановленому законом порядку. Вона забезпечує реальність права, оскільки без можливості примусу правова норма перетворилася б на просте побажання або моральну настанову.

У теорії держави та права санкції класифікуються за ступенем визначеності на кілька видів. Абсолютно визначені санкції чітко вказують на конкретний вид і розмір стягнення, не залишаючи органу влади місця для розсуду. Відносно визначені санкції встановлюють межі покарання («від» і «до»), дозволяючи врахувати обставини справи. Альтернативні санкції пропонують вибір між декількома видами стягнень, наприклад, штраф або громадські роботи. Крім того за характером наслідків розрізняють також правовідновлювальні санкції, спрямовані на усунення шкоди, та штрафні (каральні) санкції, метою яких є безпосереднє покарання винного.

Прикладом штрафної санкції може бути стаття Кодексу про адміністративні правопорушення, яка передбачає штраф за перевищення швидкості, що має на меті перевиховання водія. Натомість прикладом правовідновлювальної санкції може бути обов'язок відшкодувати завдані збитки у цивільному праві, де основна мета – повернути потерпілого у стан, який був до порушення його прав.

Світська держава

Світська держава – це форма організації державної влади, за якої держава відокремлена від релігійних організацій, а церква не втручається у державні справи. У такій державі жодна релігія не може бути встановлена як обов'язкова або державна, а всі віросповідання є рівними перед законом. Це фундамент сучасної демократії, який гарантує свободу совісті та переконань, дозволяючи громадянам самостійно обирати релігійний шлях або дотримуватися атеїстичних поглядів без остраху перед державним примусом чи дискримінацією. Прикладом світської держави є Франція, де принцип секуляризму (*laïcité*) закріплений як одна з найвищих цінностей республіки, що передбачає суворе розмежування

релігії та державної сфери. Україна також є світською державою за Конституцією, що проявляється у рівності всіх церков перед законом та праві кожного громадянина на власний світогляд.

Основними ознаками світської держави є відсутність релігійного цензу при призначенні на державні посади, виключно цивільний характер правосуддя та світська система державної освіти. Державні органи не фінансують діяльність релігійних громад як таких і не надають переваг жодній із них, водночас забезпечуючи захист прав вірян на відправлення культів. Правові норми базуються на раціональних засадах, суспільній доцільності та правах людини, а не на божественних одкровеннях чи догмах. Це створює нейтральний простір для співіснування людей із різними світоглядами.

У теорії держави та права світська держава протиставляється теократичній, де духовна та світська влада об'єднані, та клерикальній, де певна релігія має привілейований статус. Вчення про світськість розглядає кілька моделей взаємодії: від радикального секуляризму, де релігія повністю витіснена з публічного простору, до моделей співпраці, де держава і церква взаємодіють у соціальній та благодійній сферах на засадах партнерства. Цей термін також є невід'ємним від поняття «свобода совісті», оскільки саме світськість держави забезпечує реальну можливість сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної.

Систематизація законодавства

Систематизація законодавства – це діяльність державних органів та інших суб'єктів із впорядкування чинних нормативно-правових актів, приведення їх у єдину, логічно побудовану та внутрішньо узгоджену систему. Цей процес спрямований на усунення прогалин у праві, подолання суперечностей (колізій) між різними актами та полегшення пошуку потрібних норм для їхнього практичного застосування. Систематизація перетворює розрізнений масив законів на впорядковане джерело інформації, що є необхідною умовою ефективного функціонування правової держави.

Основними ознаками систематизації є її організуючий характер, безперервність та спрямованість на підвищення якості законодавства. Оскільки правове поле постійно змінюється через прийняття нових актів, систематизація дозволяє підтримувати право в актуальному стані, відсіюючи застарілі або недіючі приписи. Залежно від виду вона може як просто групувати існуючі норми без зміни їхнього змісту, так і приводити до створення якісно нових законодавчих

актів. Це забезпечує системність права, де кожен елемент взаємопов'язаний з іншими та не суперечить загальній правовій ідеї.

У теорії держави та права систематизація класифікується на кілька основних форм, кожна з яких має свою мету та правові наслідки. Кодифікація є найвищою формою, що передбачає докорінну переробку змісту норм та прийняття єдиного цілісного акта (кодексу). Інкorporація полягає у зовнішньому об'єднанні актів у збірники за певним критерієм (хронологічним або тематичним) без зміни їхнього юридичного змісту. Консолідація передбачає об'єднання декількох актів, що регулюють одну сферу, в один спільний акт без зміни правового регулювання. Також виділяють облік законодавства як найпростішу форму збору та зберігання інформації про чинні норми.

Прикладом кодифікації може бути створення Цивільного кодексу, який об'єднує тисячі правил регулювання приватних відносин у логічну та ієрархічну структуру. Прикладом інкорпорації може бути видання офіційного збірника «Відомості Верховної Ради України», де закони публікуються у хронологічному порядку для загального ознайомлення.

Система законодавства

Система законодавства – це зовнішня форма організації права, що являє собою сукупність усіх чинних нормативно-правових актів держави, упорядкованих за ієрархічними та галузевими ознаками. Якщо система права відображає внутрішню структуру (норми, інститути, галузі), то система законодавства є її зовнішнім вираженням, «тілом» закону, яке складається з офіційних документів. Вона покликана забезпечити доступність, осяжність та логічну послідовність правових приписів, створюючи надійний фундамент для правового порядку та законності в країні.

Основними ознаками системи законодавства є її ієрархічність, цілісність та динамізм. Ієрархічність означає чітку підпорядкованість актів: акти нижчої юридичної сили (наприклад, накази міністерств) не повинні суперечити актам вищої сили (законам), а ті, своєю чергою, мають відповідати Конституції. Цілісність забезпечується взаємозв'язком усіх документів, де жоден акт не існує ізольовано, а функціонує як частина загального масиву. Водночас ця система є динамічною, оскільки вона постійно оновлюється через прийняття нових законів та скасування застарілих норм, реагуючи на зміни в економіці, політиці та соціальних потребах суспільства.

У теорії держави та права система законодавства аналізується за двома векторами: горизонтальним та вертикальним. Горизонтальна структура відображає галузевий поділ, де акти групуються за предметом регулювання, наприклад, цивільне, кримінальне чи земельне законодавство. Вертикальна або ієрархічна структура базується на юридичній силі актів і включає Конституцію як вершину системи, закони, що приймаються парламентом, та підзаконні акти (укази, постанови, розпорядження).

Прикладом горизонтальної побудови системи є наявність окремих кодексів – Кримінального, Бюджетного чи Сімейного, кожен з яких впорядковує конкретну сферу суспільного життя. В той час як вертикальна побудова ілюструється ситуацією, коли постанова Кабінету Міністрів деталізує порядок виконання закону, але при цьому не може виходити за межі повноважень, визначених цим законом.

Система права

Система права – це внутрішня структура права, яка полягає у його поділ на об'єктивно існуючі елементи: норми, інститути, підгалузі та галузі. На відміну від системи законодавства, яка є зовнішнім документальним вираженням, система права відображає внутрішню логіку та змістовну єдність юридичних приписів. Вона базується на реальних суспільних відносинах, що потребують регулювання, і характеризується цілісністю, де кожен елемент займає своє місце та взаємодіє з іншими для досягнення спільної мети – впорядкування життя суспільства.

Основними ознаками системи права є її об'єктивність, ієрархічність та єдність. Об'єктивність означає, що поділ права на галузі не є результатом довільного рішення законодавця, а обумовлений специфікою соціальних зв'язків, які потребують особливого методу впливу. Ієрархічність проявляється у підпорядкуванні елементів: від найдрібнішої частки – правової норми – до масштабних галузей права. Єдність системи забезпечується спільними принципами та цілями, що пронизують усі її частини, запобігаючи хаосу та суперечностям у правовому регулюванні.

У теорії держави та права основними критеріями поділу системи права на галузі є предмет і метод правового регулювання. Предмет дає відповідь на питання «що регулюється?» (наприклад, майнові відносини), а метод – «як регулюється?» (через рівність сторін або через владне підпорядкування). Структурно система права складається з правових норм, які об'єднуються у

правові інститути (групи норм для конкретного виду відносин), а ті, своєю чергою, формують галузі права – великі сукупності норм, що регулюють цілу сферу життя (цивільне, кримінальне, конституційне право). Також система права традиційно поділяється на великі блоки, які включають публічне та приватне право, а також матеріальне та процесуальне право.

Сімейна схожість правових систем

Сімейна схожість правових систем – це концепція в порівняльному правознавстві, яка використовується для групування національних правових систем у «правові сім'ї» на основі наявності у них спільних ознак. Замість того щоб вивчати кожну країну окремо, вчені об'єднують їх за принципом генетичної, структурної та змістовної близькості. Така схожість не означає ідентичності, але вказує на спільний «юридичний генотип» – єдине історичне коріння, подібність джерел права, ієрархію нормативних актів та специфічний спосіб мислення юристів. Прикладом сімейної схожості в межах англо-американського права є використання судового прецеденту як основного джерела права в Англії, США, Канаді та Австралії, що робить їхні правові системи спорідненими. У романо-германській сім'ї схожість проявляється у домінуванні кодексів та поділі права на публічне і приватне, що характерно для Франції, Німеччини, України тощо.

Основними ознаками, що визначають сімейну схожість, є спільність історичного шляху розвитку, пріоритетність певних джерел права (наприклад, закону чи прецеденту) та єдність юридичної термінології. Також важливою ознакою є подібність методів вирішення правових спорів та спільна концепція ролі права в суспільстві. Ці характеристики дозволяють виділяти великі блоки правової мапи світу, де правові системи всередині однієї сім'ї «розуміють» одна одну краще завдяки схожій правовій культурі та спільним принципам побудови судових і законодавчих систем.

Історично критерії для встановлення сімейної схожості були класифіковані відомими компаративістами, такими як Рене Давид (критерії ідеології та юридичної техніки) та К. Цвайгерт і Г. Кьотц (критерій «правового стилю»). Правовий стиль охоплює п'ять факторів: історичне походження, специфічний спосіб юридичного мислення, особливі правові інститути, природу джерел права та ідеологічні чинники. На основі цих критеріїв виділяють основні правові сім'ї світу: романо-германську, англо-американську (загальне право), релігійну, традиційну та соціалістичну (в історичному контексті).

Склад правовідносин

Склад правовідносин – це сукупність обов'язкових елементів, з яких складається правовий зв'язок між суб'єктами, що виникає на основі норм права. Правовідносини не є простою взаємодією людей; це юридично значуща конструкція, де кожен учасник наділений правами та обов'язками, гарантованими державою. Аналіз складу правовідносин дозволяє юристу розкласти будь-яку складну життєву ситуацію на чіткі компоненти, щоб визначити, хто саме є учасником, з приводу чого виник спір та які саме юридичні можливості мають сторони.

Основними ознаками складу правовідносин є його структурна цілісність, системність та юридична зумовленість. Якщо відсутній хоча б один із елементів складу, правовідносини не можуть існувати або вважаються неповноцінними. Усі частини структури взаємопов'язані: суб'єкти взаємодіють з приводу певного об'єкта, а їхня поведінка чітко окреслена юридичним змістом. Склад правовідносин завжди базується на юридичному факті – конкретній життєвій обставині (події чи дії), яка «запускає» цей механізм.

У теоретичному розрізі склад правовідносин включає три обов'язкові елементи: суб'єктів, об'єкт та зміст. Суб'єкти – це учасники відносин (фізичні та юридичні особи, держава), які мають правосуб'єктність. Об'єкт – це те благо (матеріальне чи нематеріальне), з приводу якого суб'єкти вступають у правовий зв'язок. Зміст правовідносин поділяється на юридичний (сукупність суб'єктивних прав та юридичних обов'язків) та фактичний (реальні дії учасників по реалізації цих прав та обов'язків).

Склад правопорушення

Склад правопорушення – сукупність передбачених законом об'єктивних і суб'єктивних ознак, за наявності яких діяння визнається правопорушенням. Це юридична конструкція, що слугує еталоном для оцінки поведінки особи: якщо в діях людини відсутній хоча б один елемент складу, юридична відповідальність настати не може. Склад правопорушення дозволяє відмежувати правомірну поведінку від протиправної, а також розрізняти різні види правопорушень (наприклад, крадіжку від грабежу) залежно від характеру дій чи намірів винної особи.

Основними ознаками складу правопорушення є його нормативність, системність та вичерпний характер. Це означає, що всі ознаки складу повинні бути чітко зафіксовані в нормах права (зазвичай у санкціях або диспозиціях статей кодексів). Всі елементи складу перебувають у нерозривному зв'язку: без об'єкта немає сенсу в діянні, а без суб'єкта чи вини діяння не може бути поставлене особі за провину. Склад правопорушення є єдиною і достатньою підставою для притягнення особи до відповідальності, що гарантує захист від свавілля та забезпечує принцип законності.

У теорії держави та права склад правопорушення розглядається через призму чотирьох обов'язкових елементів. Об'єкт правопорушення – це суспільні відносини, які охороняються правом і яким завдається шкода (наприклад, власність, здоров'я, правопорядок). Об'єктивна сторона включає саме діяння (дію чи бездіяльність), його шкідливі наслідки та причинно-наслідковий зв'язок між ними. Суб'єкт правопорушення – це деліктоздатна особа (фізична чи юридична), яка вчинила діяння. Суб'єктивна сторона відображає внутрішнє ставлення особи до свого вчинку та його наслідків, що виражається у формі вини (умислу або необережності), а також мотиву та мети.

Соціальна держава

Соціальна держава – це тип сучасної держави, діяльність якої спрямована на забезпечення гідних умов життя для кожного громадянина, мінімізацію соціальних ризиків та подолання суттєвої майнової нерівності. У такій державі людина визнається найвищою цінністю, а влада бере на себе обов'язок не лише захищати свободу особистості, а й активно втручатися в економічні процеси для перерозподілу суспільного багатства на користь вразливих верств населення. Соціальна держава прагне створити систему «загального добробуту», де доступ до базових благ, таких як освіта, медицина та житло, не залежить виключно від доходів індивіда. Прикладом соціальної держави можуть бути скандинавські країни (Швеція, Норвегія, Данія), де надвисокі податки компенсуються безкоштовною вищою освітою, доступною медициною та потужною підтримкою сімей з дітьми.

Основними ознаками соціальної держави є наявність розвиненої системи соціального забезпечення, державна підтримка повної зайнятості та встановлення мінімальних соціальних стандартів, таких як прожитковий мінімум або мінімальна заробітна плата. Важливою рисою такої держави є висока податкова відповідальність бізнесу та заможних громадян, що дозволяє

формувати бюджети для фінансування безкоштовних суспільних послуг. Соціальна держава також характеризується активним діалогом між працею та капіталом, де держава виступає арбітром, що гарантує дотримання прав працівників, безпечні умови праці та захист від безробіття.

Історично концепція соціальної держави (Sozialstaat) виникла в Німеччині у ХІХ столітті як відповідь на виклики індустріалізації та була законодавчо закріплена в Конституції ФРН 1949 року. Вчення про соціальну державу базується на ідеї солідарності, де суспільство бере на себе колективну відповідальність за долю кожного свого члена. Це безпосередньо пов'язано з категорією соціальних прав людини, які, на відміну від громадянських чи політичних, вимагають від держави не просто «не втручатися», а навпаки – вчиняти активні дії та витратити ресурси для їхньої реалізації.

Соціальна норма

Соціальна норма – це встановлене в суспільстві правило поведінки загального характеру, яке регулює відносини між людьми та їхніми об'єднаннями. Це певний взірць або стандарт, який визначає межі дозволеного, належного чи забороненого у конкретних життєвих ситуаціях. Соціальні норми не існують ізольовано, натомість вони формують цілісну систему соціального регулювання, що забезпечує стабільність суспільного життя, передбачуваність вчинків особи та координацію спільних зусиль багатьох людей для досягнення загального блага.

Основними ознаками соціальної норми є її об'єктивність, загальність та наявність певного механізму контролю за її дотриманням. На відміну від технічних чи біологічних норм, соціальні правила завжди спрямовані на регулювання вольової поведінки людини у взаємодії з іншими суб'єктами. Дотримання норми забезпечується заходами суспільного впливу – від державного примусу у випадку правових норм до морального осуду чи громадської думки у випадку порушення звичаїв. Соціальні норми мають багаторазовий характер застосування, тобто вони розраховані на невизначену кількість випадків і діють безперервно у часі.

У теорії держави та права соціальні норми класифікуються за способами їхнього формування та засобами забезпечення на кілька фундаментальних видів. Правові норми встановлюються державою і мають загальнообов'язкову силу. Моральні норми базуються на уявленнях про добро і зло, честь і совість, формуючись у свідомості людей. Корпоративні норми діють у межах окремих

організацій чи партій, регулюючи їхню внутрішню діяльність. Релігійні норми визначають правила поведінки вірян на основі священних текстів та догматів. Також існують звичаї та традиції, які переходять від покоління до покоління і стають звичними формами поведінки завдяки багаторазовому повторенню.

Прикладом соціальної норми є правова заборона переходити дорогу на червоне світло, що гарантує безпеку всіх учасників руху. Прикладом моральної норми є обов'язок поважати старших або допомагати тим, хто опинився у скруті, що не прописано в законі, але активно підтримується суспільством тощо.

Соціологічна школа права

Соціологічна школа права – це один із провідних напрямків правової думки, який виник на межі ХІХ–ХХ століть як реакція на обмеженість юридичного позитивізму. Основна ідея цієї школи полягає в тому, що право слід шукати не в текстах законів чи державних актах, а в самому житті, у реальних суспільних відносинах. Прихильники цього підходу розглядають право як «живе» явище, що постійно розвивається разом із суспільством, а роль судді та юриста вбачають не у формальному застосуванні статей, а у творчому пошуку справедливого рішення, що відповідає інтересам соціуму. Прикладом реалізації ідей соціологічної школи може бути широке використання судами понять «добросовісність», «справедливість» або «суспільний інтерес», які дозволяють приймати рішення в ситуаціях, де буква закону є неоднозначною. Іншим прикладом може бути практика Верховного Суду США, де судді часто враховують соціальні та економічні наслідки своїх рішень, виходячи за межі суто лінгвістичного аналізу Конституції.

Основними ознаками соціологічного підходу є пріоритет змісту над формою, акцент на правозастосовній практиці та визнання ключової ролі суддівського розсуду. На відміну від класичних шкіл, соціологічна юриспруденція стверджує, що закон є лише «порожньою оболонкою», поки він не наповнюється реальним змістом через діяльність судів та адміністративних органів. Право розглядається в межах цієї школи як інструмент соціального контролю та залагодження конфліктів між різними групами інтересів. Це робить право гнучким, але водночас створює ризик суб'єктивізму в юридичній практиці.

Історично соціологічна школа права сформувалася завдяки працям таких мислителів, як Рудольф фон Єринг, який вважав право результатом боротьби інтересів, та Ойген Ерліх, який ввів поняття «живого права». У США цей напрямок розвинувся в «соціологічну юриспруденцію» Роско Паунда, який

порівнював роботу юриста із «соціальною інженерією», та в радикальніший рух «правового реалізму». Основною категорією цієї школи є правовідносини, які вважаються первинними щодо правової норми, оскільки спочатку виникає реальна взаємодія людей, а вже потім вона закріплюється в законі.

Справедливість

Справедливість – це фундаментальний, загальнолюдський та загальноправовий принцип, який полягає у вимозі відповідності між діянням особи та його правовими наслідками. У юридичній площині справедливість виступає як міра рівності та пропорційності, що забезпечує баланс між правами та обов'язками, злочином та карою, внеском особи у суспільне життя та отриманими нею благами. Цей принцип є «духом закону», який дозволяє оцінювати правові акти на їхню етичну обґрунтованість та забезпечує легітимність усієї правової системи в очах суспільства.

Основними ознаками справедливості як принципу права є її універсальність, об'єктивність та збалансованість. Справедливість вимагає рівного ставлення до рівних суб'єктів у подібних обставинах, що виражається у принципі рівності перед законом. Водночас вона передбачає врахування індивідуальних особливостей ситуації, що дозволяє уникнути формального підходу, який може призвести до несправедливого результату. За загальним правилом, правове рішення лише тоді вважається справедливим, коли воно спрямоване на захист людської гідності та базових прав особи.

У теорії держави та права справедливість класифікується на два основні види. Дистрибутивна (розподільна) справедливість стосується розподілу суспільних благ, прав та обов'язків залежно від заслуг, потреб чи внеску кожної особи. Комутативна (зрівняльна) справедливість застосовується у відносинах між рівними суб'єктами, наприклад, у договорах, де вона вимагає еквівалентності обміну та відшкодування завданих збитків. Вчення про справедливість розглядає її як вищий критерій правотворчості та правозастосування, що дозволяє суддям заповнювати прогалини в законодавстві, орієнтуючись на ідеали добра і чесності.

Прикладом дистрибутивної справедливості може бути встановлення прогресивної шкали оподаткування або надання пільг особам із обмеженими можливостями, що дозволяє вирівняти стартові умови громадян. Прикладом зрівняльної справедливості може бути обов'язок продавця повернути гроші за неякісний товар, що відновлює баланс інтересів у майнових відносинах.

Суб'єкт права

Суб'єкт права – це фізична особа, організація чи соціальна спільність, яка на підставі норм права володіє правосуб'єктністю, тобто здатністю бути учасником правовідносин, мати суб'єктивні права та нести юридичні обов'язки. Це активний учасник правового життя, чия воля та дії визнаються державою юридично значущими. Без суб'єктів право перетворилося б на статичний перелік правил, оскільки саме через діяльність людей та їхніх об'єднань правові норми реалізуються в реальному житті. Прикладом фізичної особи як суб'єкта права може бути студент, який укладає договір оренди житла, реалізуючи свою цивільну дієздатність. Прикладом юридичної особи як суб'єкту може бути акціонерне товариство, яке сплачує податки та укладає контракти з партнерами від імені компанії. Також суб'єктом права може виступати міська рада, коли приймає рішення про благоустрій території, що створює права та обов'язки для мешканців міста тощо.

Основними ознаками суб'єкта права є наявність правосуб'єктності та офіційне визнання державою його статусу. Правосуб'єктність є складною категорією, що включає правоздатність (можливість мати права) та дієздатність (здатність своїми діями ці права реалізовувати). Важливою рисою є також деліктоздатність – здатність особи нести відповідальність за вчинені правопорушення. Суб'єкт права завжди характеризується певною автономією волі та здатністю брати участь у суспільному житті в межах, визначених законодавством.

У теорії держави та права суб'єкти права традиційно поділяються на кілька категорій. Фізичні особи включають громадян даної держави, іноземців та осіб без громадянства. Юридичні особи – це створені та зареєстровані в установленому порядку організації, які мають відокремлене майно та можуть бути позивачами чи відповідачами у суді. Окремим суб'єктом виступає держава в цілому, а також територіальні громади (суб'єкти публічного права). Також до суб'єктів права можуть належати нації та народи в контексті реалізації права на самовизначення.

Суб'єктивна сторона правопорушення

Суб'єктивна сторона правопорушення – це внутрішня сторона протиправного діяння, яка відображає психічне ставлення особи до свого вчинку

та його шкідливих наслідків. Якщо об'єктивна сторона описує зовнішні дії, то суб'єктивна дозволяє зрозуміти, що саме відбувалося у свідомості правопорушника в момент вчинення акту. Це ключовий елемент складу правопорушення, оскільки в сучасному праві панує принцип винної відповідальності: людина може бути покарана лише за ті дії та наслідки, щодо яких встановлено її вину.

Основними ознаками суб'єктивної сторони є наявність вини, мотиву та мети правопорушення. Вина є обов'язковою ознакою, без якої склад правопорушення не існує, тоді як мотив і мета можуть бути факультативними, якщо інше не передбачено законом. Суб'єктивна сторона дозволяє розмежувати схожі за зовнішніми ознаками діяння, але різні за ступенем суспільної небезпеки. Наприклад, заподіяння шкоди майну через необережність карається значно м'якше, ніж навмисне нищення того самого майна, оскільки внутрішнє ставлення особи до закону в цих випадках є різним.

Центральною категорією суб'єктивної сторони є форма вини, яка поділяється на умисел та необережність. Умисел може бути прямим, коли особа усвідомлює небезпеку, передбачає наслідки і бажає їх настання, або непрямим, коли особа свідомо допускає ці наслідки, хоча й не прагне їх безпосередньо. Необережність також має дві форми: самовпевненість, коли особа передбачає можливість шкоди, але легковажно розраховує її відвернути, та недбалість, коли особа не передбачає наслідків, хоча за обставинами справи повинна була і могла їх передбачити. Мотив відображає внутрішнє спонукання до дії, а мета – той результат, якого прагне досягти правопорушник.

Прикладом прямого умислу є ситуація, коли особа заздалегідь планує крадіжку, готує інструменти та свідомо вилучає майно з метою збагачення. Прикладом недбалості є випадкове залишення відчиненим сейфа з документами посадовою особою, що призвело до їх втрати, хоча особа не мала наміру завдати шкоди, але зобов'язана була дотримуватися правил безпеки.

Суб'єктивне право

Суб'єктивне право – це вид та міра можливої поведінки суб'єкта права, яка встановлена нормами права для задоволення його інтересів і забезпечується державою. Це юридична можливість особи діяти певним чином, вимагати відповідної поведінки від інших осіб або звертатися за захистом до компетентних державних органів. На відміну від об'єктивного права, що являє собою систему загальнообов'язкових правил, суб'єктивне право належить конкретній особі та

залежить від її волі, адже людина сама вирішує, чи користуватися цією можливістю у власних інтересах. Прикладом суб'єктивного права може бути право власності на нерухомість, де власник може сам проживати в будинку, вимагати від сторонніх осіб не заходити на приватну територію без дозволу, а у разі посягання на майно – подати позов до суду.

Основними ознаками суб'єктивного права є його дискреційність, забезпеченість державним примусом та нерозривний зв'язок із юридичним обов'язком іншої сторони. Суб'єктивне право ніколи не існує ізольовано, оскільки кожній юридичній можливості однієї особи завжди відповідає обов'язок іншої особи або невизначеного кола осіб. Межі суб'єктивного права чітко окреслені законодавством, а вихід за ці межі може розцінюватися як зловживання правом. Це ключовий інструмент, який дозволяє людині бути активним учасником суспільного життя та захищати свою власність, гідність і свободу.

Структура суб'єктивного права охоплює чотири основні правомочності, які разом формують повноваження особи. По-перше, це право на власні дії, що дозволяє суб'єкту самостійно вчиняти юридично значущі вчинки. По-друге, право на чужі дії або право вимоги, яке дає можливість наполягати на виконанні обов'язків зобов'язаною стороною. По-третє, це право на захист, що полягає у можливості залучити державні органи для відновлення порушеного права. Нарешті, право на користування благами дозволяє особі отримувати конкретний матеріальний чи духовний результат від володіння цим правом.

Суверенітет

Суверенітет – це фундаментальна властивість державної влади, яка полягає в її верховенстві, самостійності, повноті та неподільності всередині країни, а також незалежності та рівноправності в зовнішніх відносинах. Це політико-юридичний статус, який означає, що держава має виключне право приймати остаточні рішення на своїй території, встановлювати правовий порядок та самостійно визначати курс своєї внутрішньої і зовнішньої політики без втручання з боку будь-яких зовнішніх сил чи внутрішніх угруповань. Суверенітет є ознакою, що відрізняє державу від інших організацій суспільства та робить її повноправним суб'єктом міжнародного права.

Основними ознаками суверенітету є верховенство, що означає відсутність над державною владою будь-якої іншої вищої влади, та незалежність, що передбачає свободу від зовнішнього підпорядкування. Принцип єдності та неподільності суверенітету виключає можливість існування кількох суверенних

влад на одній території. Суверенітет не є дарунком міжнародної спільноти, а є іманентною якістю держави, яка реалізується через її здатність примушувати до виконання своїх велінь та захищати власні кордони. Це створює юридичну основу для територіальної цілісності та недоторканності держави.

У теорії держави та права традиційно виділяють три взаємопов'язані види суверенітету, які формують цілісну систему правового статусу нації. Державний суверенітет відображає владну силу та самостійність державних інститутів у керуванні справами країни. Народний суверенітет базується на ідеї, що саме народ є єдиним джерелом влади, яку він може здійснювати безпосередньо або через представницькі органи. Національний суверенітет полягає у праві кожної нації на самовизначення, включаючи можливість створення власної незалежної держави або вибору форми політичного устрою.

Судова влада

Судова влада – це самостійна та незалежна гілка державної влади, яка здійснюється спеціальними державними органами (судами) шляхом розгляду та вирішення в особливій процесуальній формі цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних та інших категорій справ. Вона покликана бути арбітром у правових спорах, забезпечуючи захист прав і свобод людини, законних інтересів організацій та держави. Судова влада діє як стабілізуючий чинник у механізмі поділу влади, оскільки саме вона має повноваження оцінювати законність дій законодавчої та виконавчої гілок, стримуючи їх від можливих зловживань та свавілля.

Основними ознаками судової влади є її виключність, підзаконність та особливий порядок реалізації. Виключність означає, що жоден інший орган держави не має права перебирати на себе функції правосуддя. Судді є незалежними та підкоряються лише закону, що гарантує об'єктивність та неупередженість при винесенні рішень. Важливою аспектом функціонування судової влади є гласність та відкритість судового процесу, а також обов'язковість судових рішень, які після набрання законної сили мають виконуватися всіма без винятку суб'єктами на території країни. Це перетворює суд на найвищу інстанцію справедливості, де вирішуються найскладніші соціальні та правові конфлікти.

Судова влада реалізується через систему судоустрою, яка зазвичай має ієрархічну побудову для забезпечення можливості перегляду справ у вищих інстанціях. Вона включає суди загальної юрисдикції, що розглядають більшість справ, та спеціалізовані суди, які фокусуються на конкретних сферах, як-от

адміністративні чи господарські суперечки. Окреме місце займає конституційне правосуддя, спрямоване на перевірку нормативних актів на відповідність Основному Закону. Принципи судочинства, такі як змагальність сторін, рівність перед законом та презумпція невинуватості, складають основу правового статусу цієї гілки влади.

Т

Теологічна теорія

Теологічна теорія – це найдавніша концепція походження держави і права, яка стверджує, що вони є результатом божественного промислу та продуктом вищої волі. Згідно з цією доктриною, державна влада має сакральний характер, а правитель є намісником Бога на землі або особою, наділеною владою через релігійне обрання. Право в межах цієї теорії розглядається як сукупність заповідей і божественних одкровень, які є вічними, незмінними та обов'язковими для виконання, оскільки їхнє порушення вважається не лише правопорушенням, а й гріхом. Прикладом теологічної теорії в дії може бути історія стародавніх східних монархій (Єгипту чи Месопотамії), де фараони та царі вважалися богами або синами богів, а їхні закони – волею небес. Іншим прикладом може бути середньовічна Європа, де теорія «двох мечів» обґрунтовувала право церкви наставляти світську владу на шлях істини.

Основними ознаками теологічної теорії є її догматизм, сакральність влади та непорушність правових норм. Вона базується на вірі, а не на раціональних доказах, постулюючи, що будь-яка влада походить від Бога, а отже, супротив державним велінням є супротивом божественному порядку. Влада сприймається як дар і обов'язок одночасно, де правитель відповідає за свої дії лише перед вищим суддею, а не перед народом. При цьому земний закон (позитивне право) має беззаперечно відповідати закону божественному (вічному праву), що забезпечує стабільність суспільного устрою через релігійний авторитет.

У теорії держави та права теологічна теорія розглядається як перша спроба системного обґрунтування виникнення держави в межах вчення про походження держави і права. Найбільш повного розвитку вона набула в середньовічній політичній думці, зокрема в працях Аврелія Августина про «Град Божий» та Фоми Аквінського, який розробив ієрархію законів: вічний, природний, божественний та людський.

Теорія держави і права

Теорія держави і права (як наука) – це фундаментальна юридична наука, яка вивчає найбільш загальні закономірності виникнення, розвитку та функціонування держави і права як цілісних соціальних явищ. На відміну від галузевих дисциплін (наприклад, цивільного чи кримінального права), вона не обмежується аналізом конкретних норм, а досліджує саму сутність правової реальності, формуючи понятійний апарат, яким користуються всі інші юридичні науки. Теорія держави та права виступає методологічною основою юриспруденції, оскільки виробляє універсальні категорії, такі як правовідносини, законність, правопорядок та юридична відповідальність.

Основними ознаками теорія держави та права як науки є її загальний, абстрактний та методологічний характер. Вона оперує високим рівнем узагальнення, виводячи правила, що є спільними для будь-якої держави чи правової системи, незалежно від їхньої національної специфіки. Теорія держави та права є гуманітарною та політико-юридичною наукою, оскільки досліджує державно-правові явища в тісному зв'язку з економікою, політикою та культурою суспільства. При цьому держава і право вивчаються в одному комплексі, оскільки вони органічно пов'язані і не можуть існувати та розвиватися одне без одного.

Структура теорії держави та права як науки, відповідно включає два основні блоки: теорію держави (державознавство) та теорію права (правознавство). Предметом її вивчення є не лише закономірності генезису державно-правової надбудови, а й правова свідомість, правова культура та юридична техніка. У системі соціальних наук теорія держави та права виконує кілька функцій: онтологічну (з'ясування суті явищ), гносеологічну (пізнання правової дійсності), прогностичну (передбачення розвитку державності) та ідеологічну (формування правових цінностей).

Територіальний устрій

Територіальний устрій – це спосіб територіальної організації держави, що відображає її внутрішній поділ на певні частини (області, штати, провінції, землі), а також визначає правовий статус цих частин та характер їхніх взаємовідносин із центральною владою. Це просторовий аспект організації держави, який дає відповідь на питання, як розподілена влада по території

країни: чи є вона максимально централізованою, чи окремі регіони володіють певною мірою самостійності або навіть елементами державного суверенітету.

Основними ознаками територіального устрою є наявність адміністративних або політичних кордонів всередині держави, система органів влади на місцях та спосіб розподілу податкових і законодавчих повноважень. Територіальний поділ зумовлений необхідністю ефективного управління, забезпечення національної безпеки, врахування етнічних, історичних та економічних особливостей регіонів. Юридична закріпленість територіального устрою в конституції гарантує цілісність держави та визначає межі автономії її складових частин.

У теорії держави та права територіальний устрій є одним із трьох елементів форми держави і поділяється на дві основні моделі: унітарну державу та федерацію. В унітарній державі частини не мають ознак суверенітету і повністю підпорядковані центру, тоді як у федерації суб'єкти володіють власною конституцією, законодавством та системою органів влади, що діють паралельно з федеральними. Також виділяють конфедерацію, яка є союзом держав, а не єдиною державою.

Тлумачення права

Тлумачення права – це складна інтелектуально-вольова діяльність, спрямована на з'ясування та роз'яснення змісту правових норм з метою їх правильної та ефективної реалізації. Воно необхідне через абстрактний характер юридичних приписів, наявність юридичних колізій або нечіткість термінології. Процес тлумачення дозволяє подолати розрив між сухою буквою закону та живою реальністю суспільних відносин, забезпечуючи однакове розуміння права всіма суб'єктами. Прикладом офіційного тлумачення може бути рішення Конституційного Суду, яке роз'яснює зміст певної статті Конституції для її однозначного застосування всіма органами влади.

Основними ознаками тлумачення права є його двоетапний характер та цільова спрямованість. Перший етап – з'ясування – це внутрішній мисленнєвий процес, під час якого суб'єкт сам усвідомлює зміст норми. Другий етап – роз'яснення – це вираження цього розуміння зовні для інших осіб у формі офіційних актів або неофіційних порад. Тлумачення не створює нових норм, а лише розкриває волю законодавця, яка вже закладена в тексті, роблячи правову систему прозорою та передбачуваною.

У теорії держави та права тлумачення класифікується за суб'єктами на офіційне (нормативне та казуальне) та неофіційне (доктринальне, професійне, буденне). Також виділяють способи тлумачення, що є основними інструментами юриста: мовний (граматичний), логічний, системний, історико-політичний та телеологічний (цільовий). За обсягом результатів тлумачення може бути буквальним, поширеним або обмежувальним. Цей термін є центральним для юридичної герменевтики та правозастосовної практики, оскільки від точності інтерпретації залежить законність судових рішень та захист прав людини.

Тоталітаризм

Тоталітаризм – це політичний режим, за якого держава здійснює повний (тотальний) контроль над усіма сферами суспільного та приватного життя, ліквідуючи будь-які прояви автономії особистості чи громадянського суспільства. Це крайня форма антидемократичного правління, де панує офіційна ідеологія, що претендує на істину в останній інстанції та вимагає від громадян не просто лояльності, а активної підтримки режиму. При тоталітаризмі межа між державою та суспільством стирається, а людина розглядається лише як інструмент для досягнення глобальних цілей системи. Класичним прикладом тоталітаризму вважаються нацистська Німеччина, де ідеологія расової вищості пронизувала всі соціальні інститути, а таємна поліція (Гестапо) контролювала приватне життя громадян, та СРСР у період сталінізму з його системою ГУЛАГу й суцільною колективізацією, що знищила приватну власність і незалежність індивіда.

Основними ознаками тоталітаризму є монополія однієї партії на владу, культ вождя та масовий терор як засіб управління. У такій системі зазвичай існує єдина офіційна ідеологія, а опозиція та інакомислення забороняються і жорстко переслідуються силовими структурами. Держава контролює всі засоби масової інформації, економіку та навіть особисте дозвілля громадян. Характерною рисою є також мілітаризація суспільства та нав'язування образу ворога, що дозволяє мобілізувати населення навколо політичного центру та виправдовувати обмеження прав і свобод.

У теорії держави та права тоталітаризм досліджується в межах вчення про політичні режими та теорію демократії. Цей термін був запроваджений Джованні Джентіле та Беніто Муссоліні для опису італійського фашизму, а пізніше ґрунтовно проаналізований Ханною Арендт як феномен ХХ століття. Тоталітаризм класифікують на «лівий» (більшовизм, сталінізм) та «правий»

(нацизм, фашизм). Цей режим безпосередньо суперечить принципам верховенства права та поділу влад, оскільки право за таких умов стає лише декоративним інструментом у руках диктатури, а не засобом захисту людини.

У

Узурпація

Узурпація – це неправомірне захоплення державної влади або привласнення владних повноважень особою, групою осіб чи органом, які не мають на це законних підстав. Це грубе порушення конституційного ладу, що супроводжується ігноруванням волі народу як єдиного джерела влади та руйнуванням принципу поділу влад. Узурпація може відбуватися як шляхом відкритого насильницького перевороту, так і прихованим способом – через поступове зосередження повноважень у руках однієї гілки влади понад межі, встановлені законом. Прикладом узурпації є військовий переворот, коли армія незаконно усуває обраний уряд та проголошує себе вищим органом управління. Іншим прикладом може бути ситуація, коли глава держави за допомогою підконтрольних судів скасовує обмеження на кількість президентських термінів, фактично встановлюючи довічне правління.

Основними ознаками узурпації є її нелегальність, насильницький або маніпулятивний характер та порушення демократичних процедур. Вона завжди веде до підриву легітимності влади, оскільки загарбник діє всупереч встановленим правилам її формування (наприклад, через фальсифікацію виборів, незаконне продовження терміну повноважень або скасування конституційних обмежень). Узурпація позбавляє громадян можливості реально впливати на державну політику, перетворюючи публічне управління на засіб обслуговування інтересів вузької групи осіб.

У теорії держави та права узурпація розглядається як антипод легітимності та демократичного правління в межах вчення про державну владу. Вона безпосередньо пов'язана з категоріями тиранії, диктатури та авторитаризму. Сучасна теорія держави і права розрізняє узурпацію самої влади (захоплення посад) та узурпацію повноважень (вихід за межі компетенції). Цей термін корелює з поняттям «право народу на опір», яке закріплено в багатьох правових системах світу як крайній засіб захисту конституції від зазіхань узурпатора.

Умисел

Умисел – це найбільш поширена та суспільно небезпечна форма вини, за якої особа усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачає його негативні наслідки та бажає або свідомо допускає їх настання. На відміну від необережності, умисел свідчить про пряму спрямованість волі суб'єкта на порушення правових норм та заподіяння шкоди охоронюваним інтересам. Умисна вина є фундаментом для встановлення суворішої юридичної відповідальності, оскільки вона відображає свідомий вибір індивіда діяти всупереч вимогам закону та моралі.

Основними ознаками умислу є поєднання інтелектуального та вольового елементів. Інтелектуальний елемент включає усвідомлення фактичних обставин вчинку та передбачення його результатів, тоді як вольовий елемент полягає у бажанні (прагненні) настання цих результатів або свідомому ставленні до них як до неминучих чи ймовірних. Умисел завжди конкретизований у часі та просторі, він передує діянню і супроводжує його, визначаючи цілеспрямованість поведінки особи. Відсутність бодай одного з елементів (наприклад, нерозуміння наслідків через психічний стан) виключає наявність умислу в діях суб'єкта.

У теорії держави та права й кримінальному праві умисел поділяється на прямий та непрямий (або евентуальний) залежно від характеру вольового ставлення до наслідків. При прямому умислі особа бажає настання шкоди, а при непрямому – не бажає, але свідомо допускає її або ставиться до неї байдуже. Також розрізняють умисел за моментом виникнення (заздалегідь обдуманий або раптовий) та за ступенем визначеності наслідків (визначений або невизначений). Цей термін є центральним для кримінального та адміністративного права, оскільки форма вини безпосередньо впливає на кваліфікацію правопорушення та обрання міри покарання.

Прикладом прямого умислу є вчинення крадіжки, де злодій чітко усвідомлює, що вилучає чуже майно, і прагне збагатитися за рахунок потерпілого. Прикладом непрямого умислу може бути ситуація, коли особа підпалює склад, щоб знищити документи, усвідомлюючи, що вогонь може забрати життя охоронця, і хоча вона не бажає його смерті, але свідомо припускає такий результат заради своєї мети.

Унітарна держава

Унітарна держава – це форма державного устрою, за якої держава є єдиним цілісним утворенням, територія якого поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, що не мають ознак державного суверенітету. На відміну від федерації, в унітарній державі існує єдина система вищих органів влади, єдина конституція та єдина правова система, що поширюються на всю країну без винятків. Це найбільш розповсюджена у світі модель організації простору, яка забезпечує максимальну централізацію управління та єдність політичного курсу.

Основними ознаками унітарної держави є єдність державного апарату, територіальна неподільність та єдине громадянство. В такій державі адміністративні одиниці (області, райони, департаменти) створюються виключно для зручності управління «зверху» і не мають власного законодавства чи права на відокремлення. Парламент в унітарній державі зазвичай має однопалатну структуру (хоча існують винятки), а акти центральних органів влади мають безумовний пріоритет на всій території. Важливою рисою сучасної унітарної держави може бути децентралізація, яка передбачає передачу частини повноважень місцевому самоврядуванню при збереженні загального контролю центру.

У теорії держави та права унітарна держава розглядається як проста форма територіального устрою в межах вчення про форму держави. Вона класифікується на централізовану (де регіональні керівники призначаються центром) та децентралізовану (де органи місцевого самоврядування обираються населенням). Окремо виділяють унітарні держави з автономіями, де певні території мають особливий статус через етнічні чи історичні причини.

Управління державне

Управління державне – це цілеспрямований, організуючий та регулюючий вплив держави через систему її органів та посадових осіб на суспільні процеси, відносини та діяльність людей з метою їх впорядкування та розвитку. Це практичне втілення державної влади, яке перетворює абстрактні норми законів у конкретні дії та соціальні результати. На відміну від політичного керівництва, яке визначає стратегічний курс, державне управління зосереджене на адмініструванні, виконавчо-розпорядчій діяльності та безпосередньому забезпеченні життєдіяльності суспільства в усіх його сферах. Прикладом

державного управління може бути діяльність Міністерства фінансів щодо розробки та виконання державного бюджету, що забезпечує фінансову стабільність країни, або робота органів ліцензування, які встановлюють правила доступу до певних видів господарської діяльності, захищаючи права споживачів.

Основними ознаками державного управління є його правовий характер, ієрархічність та безперервність. Воно здійснюється виключно на основі та на виконання законів, що обмежує свавілля чиновників рамками правового поля. Управлінська вертикаль побудована за принципом субординації, де нижчі органи підпорядковуються вищим, що гарантує єдність державної волі на всій території. Для державного управління характерним є використання державно-владних повноважень, які дозволяють суб'єктам управління видавати обов'язкові для виконання акти та застосовувати заходи легітимного примусу у разі їх порушення.

Державне управління розглядається як одна з центральних категорій адміністративного права та теорії держави та права. Воно класифікується за сферами впливу на економічне, соціально-культурне та адміністративно-політичне управління. За методами впливу розрізняють переконання, стимулювання та примус. Цей термін тісно пов'язаний із поняттям «виконавча влада», проте є ширшим, оскільки охоплює не лише діяльність уряду та міністерств, а й внутрішньоорганізаційну діяльність усіх гілок влади.

Установча влада

Установча влада – це первинна, надзвичайна влада народу або уповноваженого ним органу, спрямована на заснування політичного ладу, прийняття конституції та формування системи вищих органів державної влади. На відміну від установленної (законодавчої, виконавчої, судової) влади, яка діє в межах уже існуючих правових норм, установча влада є джерелом цих норм і не обмежена жодним позитивним правом, окрім природних прав людини. Це вияв верховного суверенітету нації, що реалізується в переломні моменти історії для легітимації нового державного устрою. Прикладом реалізації установчої влади є прийняття Конституції України 28 червня 1996 року, коли Верховна Рада діяла як орган, уповноважений народом на встановлення засад державного ладу.

Основними ознаками установчої влади є її первинність, правотворчий характер та винятковий характер реалізації. Вона є первинною, оскільки не похідна від жодної іншої влади, а навпаки – є фундаментом для всіх подальших державних інститутів. Установча влада реалізується через особливі процедури,

такі як всенародний референдум або скликання Установчих зборів (Конституанти), що підкреслює її прямий зв'язок із народним волевиявленням. Виконавши своє основне завдання – прийняття конституції – вона припиняє свою активну дію, передаючи повноваження створеним нею органам управління.

Установча влада розглядається як концептуальна основа конституціоналізму, що була розроблена в працях Е. Сійєса в епоху Великої французької революції. Вона поділяється на оригінарну (первинну), що виникає при створенні нової держави, та похідну (реформістську), що реалізується через внесення фундаментальних змін до діючої конституції.

Ф

Фактичний склад

Фактичний склад – це система юридичних фактів, необхідна для виникнення, зміни або припинення певних правовідносин. На відміну від одиничного юридичного факту, фактичний склад передбачає наявність цілого ланцюжка або сукупності обставин, які лише в поєднанні дають юридичний результат. Кожен елемент такого складу сам по собі може не мати юридичного значення для конкретного наслідку, проте їх кумулятивний ефект активує дію правової норми, забезпечуючи складний механізм правового регулювання. Прикладом фактичного складу може бути процедура виходу на пенсію за віком, яка потребує трьох елементів: досягнення пенсійного віку (подія), наявність необхідного страхового стажу (стан/дія) та рішення компетентного органу про призначення пенсії (акт). Іншим прикладом може бути укладення шлюбу, що включає заяву осіб, досягнення шлюбного віку, відсутність іншого шлюбу та акт державної реєстрації.

Основними ознаками фактичного складу є його системність, завершеність та різноманітність елементів. Він може бути простим (сукупність фактів однієї галузі) або складним (факти різних галузей права). У багатьох випадках факти мають накопичуватися у строго визначеному порядку (наприклад, спочатку висунення кандидатури, потім голосування, потім оприлюднення результатів). Тільки повний (завершений) склад є підставою для правового наслідку, а відсутність бодай одного елемента робить усю сукупність юридично безрезультатною для даної мети.

Історично фактичний склад розглядається як розвиток вчення про юридичні факти в межах динаміки правовідносин. Він класифікується за характером зв'язку на вільні (факти можуть виникати в будь-якій послідовності) та зв'язані (факти виникають лише в суворій черговості).

Федерація

Федерація – це форма державного устрою, за якої держава є складною та союзною, а її частини (суб'єкти) володіють певними ознаками державного суверенітету та мають власну систему законодавчих, виконавчих і судових органів. На відміну від унітарної держави, територіальна цілісність федерації забезпечується не лише центром, а й розподілом владних повноважень між загальнодержавними органами та органами суб'єктів. Це дозволяє враховувати національні, історичні чи географічні особливості окремих регіонів у межах єдиної політичної спільноти. Класичним прикладом федерації можуть бути Сполучені Штати Америки, де кожний штат має свій уряд, закони та судову систему, але підпорядковується федеральному центру в питаннях національного значення. Іншим відомим прикладом є Федеративна Республіка Німеччина, що складається з 16 земель, які мають значну автономію в освітній та культурній сферах.

Основними ознаками федерації є дворівнева система органів влади, наявність подвійного законодавства та двопалатна структура парламенту. У федерації суб'єкти (штати, землі, кантони) мають власні конституції та закони, які не повинні суперечити федеральній конституції. Парламент зазвичай складається з двох палат, одна з яких представляє інтереси всього народу, а інша – інтереси суб'єктів союзу. В контексті функціонування федерації, важливим є питання щодо розмежування компетенцій, за яким певні питання (наприклад, оборона, зовнішня політика, валюта) належать до виключного відання центру, інші – до відання суб'єктів, а деякі вирішуються спільно.

У теорії держави та права федерація розглядається як засіб децентралізації влади та форма територіальної організації суспільства в межах вчення про форму держави. Вона класифікується за принципом формування на територіальні (США, Німеччина), національні (колишня Югославія) та змішані. Також розрізняють симетричні та асиметричні федерації залежно від рівності правового статусу їхніх суб'єктів. Цей термін корелює з поняттям федералізму як політичної ідеології та принципу, що забезпечує баланс між єдністю держави та різноманітністю її частин.

Фідуціарна влада

Фідуціарна влада – це особливий тип правомочностей, що ґрунтується на відносинах особливої довіри (фідуції), де одна сторона (фідуціар) наділяється правом діяти від імені або в інтересах іншої сторони (бенефіціара). На відміну від звичайної владної моделі, фідуціарна влада не є самоціллю або джерелом особистої вигоди для того, хто нею володіє. Це «влада-обов'язок», яка обмежує свободу дій фідуціара виключно метою служіння чужому інтересу, вимагаючи при цьому найвищого стандарту добросовісності, лояльності та розсудливості. Прикладом фідуціарної влади можуть бути повноваження директора корпорації стосовно акціонерів, у межах яких він приймає рішення щодо капіталу компанії, але зобов'язаний діяти лише в її інтересах, а не для власного збагачення. Іншим прикладом може бути діяльність довірчого управителя (трасті) у відносинах трасту, де він офіційно володіє майном, але має право розпоряджатися ним лише на користь бенефіціара.

Основними ознаками фідуціарної влади є її цільовий характер, нерівність інформації та пріоритет інтересів бенефіціара. Фідуціар завжди має ширший доступ до інформації та ресурсів, ніж особа, яку він представляє, що створює ризик зловживань. Через це право встановлює жорсткі обмеження: заборону конфлікту інтересів, заборону на отримання таємних прибутків та обов'язок діяти максимально професійно. Особливістю є те, що бенефіціар покладається на чесність фідуціара, передаючи йому контроль над своїми справами, правами чи майном.

Фідуціарна влада розглядається як інструмент подолання агентських конфліктів у цивільному, корпоративному та публічному праві. Вона базується на англо-американській доктрині *fiduciary duties* (фідуціарних обов'язків), але знаходить своє втілення і в романо-германських правових системах.

Фікція юридична

Фікція юридична – це правовий прийом, який полягає у визнанні існуючим завідомо неіснуючого факту або, навпаки, запереченні факту, що існує в реальності, з метою створення певних правових наслідків. Це свідоме припущення, яке не підлягає спростуванню, що дозволяє праву долати ситуації невизначеності або спрощувати складні соціальні відносини. На відміну від брехні, юридична фікція є легальною та корисною, оскільки вона слугує

інтересам справедливості, стабільності цивільного обороту та захисту прав суб'єктів. Прикладом юридичної фікції є визнання особи померлою після тривалої відсутності без звісток. При цьому людина може бути живою, але для правової системи вона «стає» померлою, щоб відкрити спадщину або припинити шлюб. Прикладом фікції також буде й зняття судимості, де особа, яка вчинила злочин, після певного терміну вважається такою, що «не має судимості», ніби факту злочину ніколи не було.

Основними ознаками юридичної фікції є її нормативність, неспростовність та цільове призначення. Вона завжди закріплюється в нормі права і діє автоматично за наявності визначених умов. Головна особливість фікції – її суперечність об'єктивній істині: законодавець усвідомлює, що реальність виглядає інакше, але «наказує» вважати так, як зручно для правового регулювання. Юридична фікція не вимагає доказів і не може бути заперечена в суді, доки діє відповідна норма. Її призначення полягає в тому, щоб зробити правову систему більш гнучкою та здатною вирішувати тупикові ситуації.

У теорії держави та права юридична фікція розглядається як специфічний засіб юридичної техніки в межах вчення про юридичні факти. Вона безпосередньо пов'язана з категоріями правової визначеності та правової економії. Фікцію слід чітко відрізнити від юридичної презумпції: якщо презумпція ґрунтується на високій ймовірності факту і може бути спростована, то фікція ґрунтується на завідомому припущенні й спростуванню не підлягає.

Форма держави

Форма держави – це комплексна характеристика устрою держави, що дає уявлення про способи організації вищої влади, територіальний поділ та методи здійснення державного управління. Вона дає відповідь на питання про те, хто і як править, як взаємодіють між собою центральні та регіональні органи влади, а також якими засобами держава впливає на суспільство для забезпечення правопорядку. Форма держави є єдністю трьох ключових елементів, які разом визначають політико-правове обличчя конкретної країни та спосіб її функціонування як єдиного організму.

Основними ознаками форми держави є її системність, динамічність та зумовленість історико-культурними чинниками. Кожна держава має унікальне поєднання елементів форми, що залежить від розстановки політичних сил, традицій, рівня правової культури та географічного положення. Системність означає, що зміна одного елемента, наприклад перехід від демократичного

режиму до тоталітарного, неминуче призводить до трансформації всієї структури державної влади. Форма держави зазвичай фіксується в конституції, що забезпечує стабільність владних інститутів та встановлює чіткі правила політичної гри.

У теорії держави та права форма держави розглядається як фундаментальна категорія вчення про державу, що складається з трьох взаємопов'язаних компонентів. Перший елемент – форма правління – визначає організацію вищих органів влади (монархія або республіка). Другий елемент – форма державного устрою – описує територіальну організацію та відносини між центром і частинами держави (унітаризм або федерація). Третій елемент – державний режим – характеризує методи та способи здійснення влади (демократія чи диктатура). Цей термін безпосередньо пов'язаний із категоріями суверенітету та легітимності, дозволяючи класифікувати держави за рівнем їхньої політичної свободи та централізації.

Форма правління

Форма правління – це ключовий елемент форми держави, який визначає систему організації вищих органів державної влади, порядок їх формування, терміни повноважень та характер взаємовідносин між ними. Вона дає відповідь на питання про те, кому належить верховна влада в країні – одній особі чи колегіальному виборному органу – і як ця влада розподіляється між главою держави, парламентом та урядом. Форма правління вказує на джерело влади та визначає ступінь участі населення в політичному житті країни, а також межі відповідальності посадових осіб перед суспільством.

Основними ознаками форми правління є спосіб передачі владних повноважень та юридичний статус глави держави. За цими критеріями держави поділяються на дві основні групи: монархії та республіки. У монархіях влада зазвичай передається у спадок, є безстроковою і не залежить від волевиявлення громадян, тоді як у республіках вищі органи влади обираються на певний строк і несуть відповідальність за свою діяльність. Важливою характеристикою сучасної форми правління є наявність механізмів стримувань і противаг, які запобігають надмірній концентрації влади в одних руках і забезпечують баланс між різними гілками управління.

У теорії держави та права форма правління розглядається як інституційний фундамент державного управління в межах загальної теорії держави і права. Монархії класифікуються на абсолютні, де вся влада зосереджена в руках

монарха, та обмежені (конституційні або парламентські), де повноваження правителя суттєво обмежені законом. Республіки поділяються на президентські, парламентські та змішані залежно від того, хто має вирішальний вплив на формування уряду та перед ким цей уряд звітує. Цей термін безпосередньо корелює з категоріями поділу влади та державного суверенітету, дозволяючи оцінювати рівень демократичності та стабільності політичної системи.

Форма права

Форма (джерело) права – це спосіб зовнішнього вираження і закріплення правових норм, за допомогою якого вони набувають загальнообов’язкового значення та державної гарантованості. Це офіційне «сховище» юридичних правил, яке дозволяє суб’єктам чітко розрізняти правомірну поведінку від протиправної. Хоча в теорії терміни «форма» та «джерело» іноді розмежовують (де форма – це зовнішня оболонка, а джерело – витoki права), у практичному правознавстві вони зазвичай вживаються як синоніми для позначення офіційних способів фіксації волі держави. Прикладом форми права може бути Закон України «Про освіту», який є типовим нормативно-правовим актом, що регулює відповідну сферу суспільних відносин. Іншим прикладом може бути судові рішення Верховного Суду, яке в певних системах стає прецедентом і є обов’язковим для аналогічних справ у майбутньому. Також джерелом права може бути колективний договір між роботодавцем та трудовим колективом, що має силу локальної норми.

Основними ознаками форми права є її офіційний характер, нормативність та загальнообов’язковість. Кожна форма права має бути визнана державою через процедуру санкціонування або прямого встановлення. Форма права надає абстрактній ідеї справедливості об’єктивного вигляду, зазвичай письмового, що забезпечує стабільність та однаковість правового регулювання. Без належної форми правило поведінки залишається мораллю, звичаєм або особистою думкою, не маючи сили закону, здатної приводити в дію апарат державного примусу.

У теорії держави та права форми права класифікуються залежно від способу їх створення та правової системи. До основних видів відносять нормативно-правовий акт, правовий прецедент, нормативно-правовий договір та правовий звичай. У країнах романо-германської правової сім’ї пріоритет надається законам, тоді як в англо-американській системі ключову роль відіграє судовий прецедент.

Функції держави

Функції держави – це основні напрями її діяльності, у яких виражається сутність, соціальне призначення та стратегічні цілі управління суспільством. Вони відображають роль держави у вирішенні ключових завдань на певному етапі історичного розвитку та охоплюють усі сфери суспільного життя: від економіки та правопорядку до екології та міжнародного співробітництва. Функції держави не є сталим переліком, й постійно трансформуються відповідно до внутрішніх потреб суспільства та зовнішніх викликів, забезпечуючи життєдіяльність соціуму як цілісної системи.

Основними ознаками функцій держави є їхня об'єктивність, системність та владно-примусовий характер. Кожна функція спрямована на реалізацію загальносуспільного інтересу і має стабільний характер, що відрізняє її від окремих короткочасних завдань або повноважень конкретних органів. Виконання функцій забезпечується всім державним апаратом із використанням відповідних методів – від правового стимулювання та переконання до легітимного примусу. Всі функції держави є взаємопов'язаними. Наприклад, успішна реалізація економічної функції створює фінансову базу для соціальної, а належне здійснення правоохоронної функції є фундаментом для стабільності всіх інших сфер тощо.

У теорії держави та права функції держави класифікуються за різними критеріями, де найпоширенішим є поділ на внутрішні та зовнішні. Внутрішні функції включають економічну, соціальну, правоохоронну, культурно-виховну та екологічну діяльність всередині країни. Зовнішні функції охоплюють оборону країни, підтримку світового правопорядку та міжнародне співробітництво. Також виділяють загальносоціальні та класові функції залежно від того, чиї інтереси вони захищають.

Прикладом внутрішньої соціальної функції є виплата пенсій, забезпечення доступної медицини та освіти, що гарантує гідний рівень життя громадян. Прикладом зовнішньої функції є участь держави в міжнародних організаціях або укладення оборонних союзів для захисту національного суверенітету тощо.

Функції права

Функції права – це основні напрями правового впливу на суспільні відносини, у яких виражається соціальна роль права, його сутність та

призначення в житті людини, суспільства і держави. Це не просто способи дії юридичних норм, а стратегічні вектори, через які право впорядковує хаос, забезпечує справедливість та створює умови для прогресивного розвитку соціуму. Функції права відображають його динаміку, показуючи, як абстрактні приписи перетворюються на реальний соціальний порядок, що захищає інтереси особи та держави.

Основними ознаками функцій права є їхня об'єктивність, стабільність та нормативність. Вони випливають із самої природи права і не залежать від волі окремих суб'єктів, залишаючись актуальними протягом тривалого історичного часу. Функції права мають системний характер, оскільки реалізуються через сукупність юридичних засобів – дозволів, заборон та зобов'язань. Вони здатні бути інструментом як соціального контролю (обмеження негативної поведінки), так і соціального стимулювання (підтримка корисної активності), що робить право універсальним регулятором людського співжиття.

У теорії держави та права функції права класифікуються на загальносоціальні та спеціально-юридичні. Загальносоціальні функції (гуманістична, культурна, виховна, інформаційна) характеризують право як частину загальнолюдської культури та моралі. Спеціально-юридичні функції є власне інструментальними: регулятивна функція спрямована на впорядкування правомірної поведінки та встановлення прав і обов'язків, а охоронна функція – на захист правопорядку та припинення правопорушень.

Прикладом регулятивної функції можуть бути норми цивільного права, що визначають порядок укладення договорів купівлі-продажу, створюючи чіткі правила для економічного обміну. Прикладом охоронної функції можуть бути норми кримінального права, які встановлюють покарання за вчинення злочинів, оберігаючи життя та власність громадян від посягань.

Х

Характер правового регулювання

Характер правового регулювання – це якісна характеристика правового впливу на суспільні відносини, яка визначає загальну спрямованість, методи та засоби, що використовуються державою для впорядкування певної сфери життя. Він відображає ступінь свободи суб'єктів, рівень втручання держави у приватні

справи та юридичний інструментарій (дозволи, заборони, зобов'язання), який домінує у конкретній галузі права. Характер регулювання дозволяє зрозуміти «дух» правового режиму: чи є він суворо владним, чи базується на рівності та автономії сторін.

Основними ознаками характеру правового регулювання є його поєднання з правовими методами та правовими режимами. Виділяють два базові типи: диспозитивний (дозвільний) та імперативний (зобов'язальний). Диспозитивний характер притаманний приватному праву, де суб'єкти мають значну свободу вибору та можуть самі визначати умови своєї поведінки (принцип «дозволено все, що не заборонено законом»). Імперативний характер домінує у публічному праві, де панує сувора підпорядкованість, владні приписи та чітко визначені межі повноважень органів (принцип «дозволено лише те, що прямо передбачено законом»).

Прикладом диспозитивного характеру правового регулювання є сфера цивільних договорів, де сторони самі домовляються про ціну та терміни поставки товару. Прикладом імперативного характеру є кримінальне право, де норми чітко встановлюють заборону на певні діяння та визначають конкретне покарання, не залишаючи місця для вільного вибору поведінки правопорушником.

Характер правового регулювання традиційно розглядається як центральний елемент вчення про предмет і метод права. Він безпосередньо пов'язаний із категоріями правових стимулів та правових обмежень, які визначають мотивацію поведінки суб'єктів. Аналіз характеру регулювання дозволяє ефективно розподіляти правові засоби для досягнення соціальної стабільності та захисту прав людини.

Харизматичне панування

Харизматичне панування – це тип політичного лідерства та легітимності, що ґрунтується на винятковій відданості підлеглих особистості лідера, вірі в його надприродні здібності, героїзм або особливий дар. Це влада, яка тримається не на законі чи традиції, а на емоційному зв'язку та фанатичній вірі в «покликання» вождя. У такій системі авторитет лідера є абсолютним, оскільки він сприймається як людина, наділена особливою місією, здатною змінити хід історії або врятувати націю у часи кризи. Прикладом харизматичного панування може бути влада пророків, великих полководців (наприклад, Наполеона Бонапарта) або

засновників релігійних течій. У політичній історії ХХ століття цей тип влади часто проявлявся у діяльності лідерів тоталітарних режимів або національно-визвольних рухів, чий авторитет тримався на масових мітингах та культі особи. Харизматичне лідерство може виникати також і всередині демократичних систем у періоди глибоких криз, коли суспільство шукає «сильну руку» або реформатора, здатного запропонувати радикально нову візію майбутнього.

Основними ознаками харизматичного панування є ірраціональність, особиста відданість та відсутність формальних правил. На відміну від бюрократичного управління, тут немає чітких інструкцій або ієрархії посад. Оточення лідера складається з його «послідовників» або «учнів», які отримують повноваження завдяки особистій близькості до нього. Такий тип влади є вкрай нестабільним, адже він потребує постійного підтвердження «чуда» чи успіху. Якщо лідер зазнає поразки, його харизма зникає, а разом із нею і легітимність його панування.

Харизматичне панування є одним із трьох ідеальних типів легітимної влади, виділених німецьким соціологом Максом Вебером. Воно розглядається як революційна сила, здатна зламати старі традиції (традиційне панування) або застигли правові норми (раціонально-легальне панування). Цей термін корелює з поняттям вождизму та месіанства. Важливим аспектом у теорії держави і права є процес «рутинізації харизми» – намагання передати харизматичну владу у спадок або перетворити її на сталу правову чи релігійну інституцію після смерті лідера.

Ц

Цивілізаційний підхід

Цивілізаційний підхід – це методологічна концепція в теорії держави і права, яка розглядає державу та право як невід’ємні складники конкретної цивілізації, що визначаються насамперед культурою, релігією, національним менталітетом та історичними традиціями. На відміну від формаційного (лінійного) підходу, він фокусується на унікальності кожного соціокультурного організму, заперечуючи існування єдиної для всіх народів моделі розвитку. Право в межах цього підходу сприймається не як воля панівного класу, а як відображення духовних цінностей та способу життя народу.

Основними ознаками цивілізаційного підходу є його багатолінійність, культурна детермінація та акцент на духовних чинниках. Він визнає, що правові системи різних народів можуть розвиватися паралельно, не повторюючи досвід одна одної. Ключовим критерієм типології тут виступає не рівень розвитку економіки чи класова структура, а сукупність етнічних, релігійних та психологічних особливостей. Це дозволяє аналізувати право як «живий» організм, тісно пов'язаний із традиційним укладом суспільства, що забезпечує стабільність правової системи через її відповідність внутрішнім очікуванням громадян.

У теорії держави та права цивілізаційний підхід розглядається як альтернатива марксистсько-ленінській теорії типів держави і права. Він безпосередньо пов'язаний із категоріями правової сім'ї та правової культури, дозволяючи класифікувати держави за їхньою приналежністю до великих цивілізаційних блоків (західного, ісламського, східного тощо). Цей термін тісно пов'язаний з ідеями А. Тойнбі, С. Гантінгтона та О. Шпенглера про циклічність історії. У системі теорії держави і права цей підхід є незамінним для пояснення причин правового плюралізму та прогнозування ефективності правових реформ у різних культурних середовищах.

Цінність права

Цінність права – це здатність права бути засобом і метою задоволення соціально справедливих потреб та інтересів суспільства й окремої особи. Право не є лише інструментом примусу чи технічним зводом правил. Воно має власну внутрішню благородність, оскільки втілює в собі ідеї свободи, рівності та порядку. Цінність права виражається в тому, що воно виступає єдиною цивілізованою альтернативою свавілля, хаосу та праву сильного, забезпечуючи мирне співіснування людей у складних соціальних системах.

Основними ознаками цінності права є його інструментальність, власна (сутнісна) цінність та соціальна значущість. Інструментальна цінність проявляється в тому, що право надає людям засоби для досягнення їхніх цілей (захист власності, укладання договорів). Власна цінність права полягає в тому, що воно є втіленням справедливості та людської гідності. Соціальна значущість визначається здатністю права забезпечувати стабільність, безпеку та передбачуваність суспільного розвитку. Право є цінним, оскільки воно обмежує державну владу, встановлюючи межі, які не може переступити навіть правитель, захищаючи тим самим автономію особистості.

Історично цінність права розглядається як центральна категорія правової аксіології (вчення про цінності в праві). Вона безпосередньо пов'язана з ідеями природного права, де цінність правової норми визначається її відповідністю моралі та вищим принципам буття. Цінність права корелює з поняттям гуманізму, оскільки в сучасній теорії права найвищою цінністю визнається людина, а право – лише механізмом її гармонійного існування.

Ч

Чинність нормативно-правового акта

Чинність нормативно-правового акта – це здатність юридичного документа справляти регулятивний вплив на суспільні відносини протягом певного часу, на певній території та щодо визначеного кола осіб. Це стан, за якого акт є обов'язковим для виконання, а його порушення тягне за собою юридичну відповідальність. Чинність є динамічною характеристикою права, оскільки вона має чітко визначені межі виникнення та припинення, що забезпечує стабільність правопорядку та правову визначеність для суб'єктів.

Основними ознаками чинності є її обмеженість у часі, просторі та за колом осіб. Чинність у часі визначається моментом набрання актом сили (після опублікування або у визначений термін) та моментом її втрати (скасування, закінчення строку дії). Чинність у просторі зазвичай збігається з межами території держави або адміністративної одиниці. Чинність за колом осіб означає поширення норм акта на всіх громадян, іноземців або на специфічні категорії (наприклад, тільки на військовослужбовців). Важливою рисою є принцип незворотності дії закону в часі: акт регулює лише ті відносини, що виникли після набрання ним чинності.

Прикладом чинності у часі може бути закон, який набирає сили через 10 днів після його опублікування в офіційному віснику, якщо інше не передбачено самим законом. Прикладом чинності у просторі може бути рішення міської ради, яке є обов'язковим лише для мешканців та відвідувачів конкретного міста, але не діє в іншому регіоні.

У теорії держави та права чинність нормативно-правового акта розглядається як фундаментальна категорія вчення про джерела права та законодавчий процес. Вона безпосередньо пов'язана з поняттям юридичної сили,

оскільки лише акт, що має чинність, може бути елементом ієрархічної системи права. Цей термін корелює з категоріями легальності та офіційності, адже акт стає чинним лише після проходження всіх стадій правотворчості, включаючи належне оприлюднення (промульгацію). Розуміння чинності дозволяє розв'язувати колізії, що виникають при зміні законодавства.

Чиста теорія права

Чиста теорія права – це впливовий напрям у правовій науці ХХ століття, засновником якого є Ганс Кельзен. У теорії держави і права ця доктрина розглядає право як замкнену ієрархічну систему норм, яка має бути повністю очищена від впливу політики, ідеології, соціології чи моралі. Основна ідея полягає в тому, що право слід вивчати таким, яким воно є (позитивним), а не таким, яким воно має бути з точки зору справедливості. Кельзен стверджував, що кожна нижча норма отримує свою юридичну силу від вищої, а на вершині цієї піраміди стоїть гіпотетична «основна норма» (Грунднорм), яка є фундаментом усієї державної системи.

Основними ознаками чистої теорії права є нормативізм, формалізм та логічна замкненість. Ця теорія ігнорує соціальні причини виникнення права або психологічні механізми його сприйняття, зосереджуючись виключно на аналізі структури правових приписів та їхньої ієрархічної підпорядкованості. Важливим аспектом при цьому є ототожнення держави і права: держава в межах цієї доктрини розглядається як уособлення правопорядку, а не як якась окрема сила, що стоїть над правом.

Ш

Школа природного права

Школа природного права – це один із найдавніших і найвпливовіших напрямів правової думки, згідно з яким існують вищі, вічні та незмінні принципи справедливості, що випливають із самої природи людини, розуму або божественного порядку. На відміну від позитивного права, яке створюється державою у формі законів, природне право вважається первинним і загальнообов'язковим. Воно виступає моральним еталоном для чинного

законодавства: якщо державний закон суперечить природному праву (наприклад, порушує право на життя), він визнається несправедливим і недійсним із погляду вищих цінностей. Прикладом впливу школи природного права може слугувати Декларація незалежності США (1776 р.) та Декларація прав людини і громадянина (1789 р.), де прямо зазначено, що люди народжуються вільними і рівними у своїх правах. Іншим прикладом може бути діяльність Нюрнберзького трибуналу, де нацистських злочинців судили за «злочини проти людства», посилаючись на вищі принципи права, попри те, що їхні дії формально відповідали тогочасним законам Третього Рейху. Також сучасні конституції багатьох країн, включаючи Україну, закріплюють ідею, що права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними, що є прямою спадщиною цієї правової школи.

Основними ознаками школи природного права є її універсальність, позадержавний характер та акцент на суб'єктивних правах особи. Природні права вважаються невідчужуваними – вони належать людині від народження і не можуть бути надані чи відібрані владою. До таких фундаментальних категорій відносять право на життя, свободу, рівність, власність та прагнення до щастя. Прихильники цієї школи стверджують, що право має об'єктивну природу, яку люди не «вигадують», а «відкривають» за допомогою розуму, що робить цей підхід гуманістичним та демократичним.

Історично школа природного права пройшла кілька етапів розвитку: від античного космологізму (Арістотель, Цицерон) та середньовічного теологізму (Фома Аквінський) до раціоналістичних концепцій епохи Просвітництва (Г. Гроцій, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо). Вона безпосередньо пов'язана з теорією суспільного договору та концепцією прав людини. В системі теорії держави і права ідеї природного права стали основою для сучасного конституціоналізму, оскільки вони обмежують владу держави обов'язком поважати природжену гідність кожної людини. Після Другої світової війни відбулося «відродження» природного права як відповідь на злочини тоталітарних режимів.

Штраф

Штраф – це вид юридичного стягнення або покарання, що полягає у грошовій виплаті, яку правопорушник зобов'язаний сплатити на користь держави або потерпілої сторони. У теорії держави і права штраф розглядається як захід майнового впливу, спрямований на покарання винного та попередження нових порушень. Це одна з найбільш універсальних санкцій, оскільки вона може

застосовуватися в різних галузях права – від адміністративного та кримінального до цивільного та господарського, адаптуючись до тяжкості вчиненого діяння. Прикладом штрафу є стягнення за порушення правил пожежної безпеки на підприємстві, що стимулює власника встановити необхідне обладнання, або пеня за прострочення сплати комунальних послуг, яка є засобом забезпечення виконання зобов'язань.

Основними ознаками штрафу є його грошова форма, державний примус та фіксований або відносний розмір. На відміну від компенсації збитків, штраф часто має характер додаткового покарання, яке накладається понад суму завданої шкоди. Розмір штрафу зазвичай встановлюється в законі (наприклад, у неоподатковуваних мінімумах доходів громадян або у відсотках від суми правочину), що забезпечує передбачуваність та рівність всіх перед законом.

У теорії держави та права штрафи класифікують за сферою застосування. Адміністративний штраф накладається органами виконавчої влади чи судом за проступки проти громадського порядку. Кримінальний штраф є видом покарання за злочини невеликої або середньої тяжкості і часто виступає альтернативою позбавленню волі. Цивільно-правовий штраф (неустойка, пеня) передбачається договором або законом за невиконання зобов'язань. Також існують судові штрафи, які накладаються на учасників процесу за неповагу до суду чи затягування розгляду справи.

На практиці ефективність штрафу як санкції залежить від його співмірності з рівнем доходу порушника та тяжкістю діяння. У сучасних правових системах штраф стає дедалі популярнішим засобом впливу, оскільки він не ізолює людину від суспільства, не потребує витрат на утримання у в'язниці та поповнює державний бюджет.

Ю

Юридична відповідальність

Юридична відповідальність – це застосування до правопорушника передбачених законом заходів державного примусу, що виражаються у формі позбавлення особистих, організаційних або матеріальних благ. Вона виникає як правовий наслідок вчинення правопорушення і реалізується через особливі процесуальні форми. Юридична відповідальність є офіційною реакцією держави

на порушення встановленого правопорядку, метою якої є не лише покарання винного, а й поновлення порушених прав та запобігання новим правопорушенням у майбутньому. Прикладом юридичної відповідальності може бути накладення судом штрафу на підприємство за порушення екологічних норм або притягнення громадянина до кримінальної відповідальності у вигляді позбавлення волі за вчинення крадіжки. Також прикладом може бути догана, винесена роботодавцем працівнику за порушення трудової дисципліни, або обов'язок особи відшкодувати збитки, завдані внаслідок невиконання умов цивільного договору тощо.

Основними ознаками юридичної відповідальності є її державна примусовість, зв'язок із правопорушенням та чітка нормативна визначеність. Вона завжди пов'язана з певними негативними наслідками для суб'єкта (санкціями), які можуть виражатися у штрафах, обмеженні волі або позбавленні спеціальних прав. Ця відповідальність реалізується виключно компетентними державними органами або посадовими особами в суворій відповідності до закону. Обов'язковою підставою для її настання є наявність у діянні особи складу правопорушення, що включає об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт та суб'єктивну сторону (вину).

У теорії держави та права юридична відповідальність розглядається як завершальний етап механізму правового регулювання та важливий елемент вчення про правопорядок. Вона класифікується за галузевою приналежністю на кримінальну, адміністративну, цивільно-правову, дисциплінарну та матеріальну. Цей термін тісно корелює з принципами законності, справедливості та неминучості покарання. У системі теорії держави і права юридична відповідальність виконує декілька функцій: каральну (відплату за вчинене), правовідновлювальну (усунення завданої шкоди) та виховну (формування поваги до права).

Юридична особа

Юридична особа – це організація, яка створена і зареєстрована у встановленому законом порядку, має відокремлене майно, може від свого імені набувати майнових і особистих немайнових прав, нести обов'язки, а також бути позивачем і відповідачем у суді. На відміну від фізичної особи, юридична особа є штучним суб'єктом права, «юридичною фікцією», створеною для об'єднання капіталів або зусиль кількох осіб задля досягнення спільної мети. Вона володіє самостійною волею, що не завжди збігається з волею її окремих учасників, і діє

на основі установчих документів. Прикладом юридичної особи може бути акціонерне товариство, яке об'єднує кошти багатьох інвесторів для будівництва заводу, або благодійний фонд, що збирає пожертви на екологічні проекти. Прикладом в іншому контексті може бути міністерство чи міська рада, які виступають юридичними особами публічного права для виконання державних або муніципальних функцій.

Основними ознаками юридичної особи є організаційна єдність, майнова відокремленість, самостійна цивільно-правова відповідальність та виступ у цивільному обороті від власного імені. Організаційна єдність означає наявність структури та органів управління. Майнова відокремленість передбачає, що майно організації чітко відділене від особистого майна її засновників. Важливою рисою для юридичних осіб є принцип обмеженої відповідальності, за яким засновники, як правило, не відповідають за борги юридичної особи, а вона не відповідає за їхніми зобов'язаннями. Юридична особа вважається створеною з дня її державної реєстрації та припиняє існування після внесення відповідного запису про ліквідацію.

Юридична особа розглядається як інституційний суб'єкт права в межах вчення про правосуб'єктність. Вони класифікуються за метою діяльності на комерційні (підприємницькі) та некомерційні, а за формою власності – на приватні та публічні (державні, комунальні). Цей термін безпосередньо пов'язаний із категорією правоздатності та дієздатності, які у юридичної особи виникають одночасно. У системі теорії держави і права юридична особа виступає засобом структурування економіки та соціальної сфери, дозволяючи державі регулювати колективні форми діяльності через встановлення чітких процедур їхнього створення та припинення.

Юридична сила

Юридична сила – це властивість нормативно-правового акта, яка визначає його місце в ієрархічній системі законодавства, обов'язковість для виконання та межі регульовального впливу. Вона вказує на співвідношення актів між собою: який із них є головним (пріоритетним), а який – підпорядкованим. Юридична сила залежить від статусу органу, що видав акт, його компетенції та процедури прийняття, забезпечуючи внутрішню несуперечливість і цілісність усієї правової системи держави. Прикладом юридичної сили може бути верховенство Конституції України, якій мають відповідати всі закони та інші акти, що приймаються в державі.

Основними ознаками юридичної сили є її ієрархічність, обов'язковість та правова перевага. Ієрархічність означає побудову системи актів за принципом піраміди, де на вершині знаходиться Конституція, що має найвищу юридичну силу. Обов'язковість передбачає, що норми акта повинні виконуватися всіма суб'єктами, на яких вони поширюються. Правова перевага виражається в тому, що у разі колізії (суперечності) між актами різної сили застосовується той, що стоїть вище в ієрархії. Акти з меншою силою не можуть суперечити актам із більшою силою; у разі такої суперечності нижчий за ієрархією акт визнається недійсним або підлягає скасуванню.

У теорії держави та права юридична сила розглядається як ключовий критерій класифікації нормативно-правових актів у межах вчення про джерела права. Вона дозволяє розрізнити закони (акти вищої сили) та підзаконні акти (укази, постанови, розпорядження). Цей термін безпосередньо пов'язаний із принципом верховенства права та законності, оскільки дотримання ієрархії актів є гарантією від владного свавілля. У системі теорії держави і права юридична сила визначає динаміку правового регулювання: порядок набрання актом чинності, термін його дії та правила скасування застарілих норм.

Юридична техніка

Юридична техніка – це сукупність засобів, прийомів і правил, що використовуються при розробці, оформленні, систематизації та тлумаченні правових актів. Вона спрямована на забезпечення досконалості форми та змісту законів, роблячи їх максимально зрозумілими, логічними та зручними для застосування. Це своєрідне «мистецтво законотворення», яке перетворює політичні ідеї та суспільні потреби у чіткі юридичні конструкції, мінімізуючи прогалини та суперечності в законодавстві. Прикладом юридичної техніки є використання дефініцій – законодавчих визначень термінів на початку кодексу, що виключає різночитання (наприклад, визначення «працівника» в Трудовому кодексі), або логічний поділ тексту на розділи, глави та статті, що дозволяє швидко знайти потрібну норму тощо.

Основними ознаками юридичної техніки є її інструментальність, нормативність та системність. Вона включає юридичну термінологію (використання однозначних понять), юридичні конструкції (моделі типових правових ситуацій) та специфічні прийоми викладу (наприклад, посилання, застереження або переліки). Важливою частиною техніки є реквізити акта – його назва, дата, підпис, що надають документу офіційного статусу. Дотримання

правил техніки забезпечує економію правового матеріалу: текст стає лаконічним, але змістовно повним, що полегшує його сприйняття як професіоналами, так і пересічними громадянами.

У теорії держави та права юридична техніка розглядається як важливий розділ правотворчості та правозастосування. Вона класифікується на правотворчу (техніка розробки актів), правозастосовчу (техніка складання судових чи адміністративних рішень) та техніку систематизації (кодифікація, інкорпорація). Цей термін безпосередньо пов'язаний із категорією «якість закону», оскільки недоліки техніки призводять до виникнення колізій та труднощів у реалізації прав. Юридична техніка виступає практичним втіленням правової ідеології, перетворюючи волю законодавця на дієвий регулятивний механізм.

Юридичний факт

Юридичний факт – це конкретна життєва обставина (подія або дія), з якою норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення правових відносин. Це сполучна ланка між абстрактною нормою закону та реальним життям: закон лише передбачає можливість прав та обов'язків, але саме юридичний факт «вмикає» їх дію у конкретній ситуації. Без наявності такого факту правова норма залишається статичною і не створює реальних юридичних наслідків для суб'єктів. Прикладом юридичного факту-дії є укладення шлюбу, що створює взаємні права та обов'язки подружжя. Прикладом юридичного факту-події може бути досягнення особою 18-річного віку, що автоматично тягне за собою набуття повної цивільної дієздатності. Також юридичним фактом є народження дитини, яке стає підставою для виникнення батьківських прав та обов'язків, або вчинення ДТП, що породжує обов'язок відшкодувати завдану шкоду.

Основними ознаками юридичного факту є його конкретність, об'єктивізація та правова детермінованість. Це завжди реальна подія або вчинок, що стався у певному місці та часі, а не просто думки чи наміри людини. Юридичний факт має бути зафіксований у встановленій законом формі (наприклад, у документі чи свідченнях). Головне, що робить обставину «юридичною» – це її пряма вказівка в гіпотезі правової норми. Тільки ті факти, які держава визнала значущими, здатні спричинити правові наслідки: наприклад, дощ сам по собі є природним явищем, але він стає юридичним фактом (подією), якщо пошкоджене майно було застраховане від стихійного лиха.

У теоретичному розрізі юридичні факти класифікуються за вольовою ознакою на події (виникають незалежно від волі людини, як-от смерть чи стихійне лихо) та дії (залежать від волі суб'єкта). Дії, своєю чергою, поділяються на правомірні (договори, заяви) та протиправні (злочини, проступки). Також виділяють юридичні склади – сукупність кількох фактів, необхідних для одного результату (наприклад, для отримання пенсії потрібні: досягнення віку, наявність стажу та рішення органу). У системі теорії держави і права вчення про юридичні факти дозволяє зрозуміти динаміку правовідносин та забезпечити стабільність цивільного й публічного обороту.

Я

Якість закону

Якість закону – це сукупність характеристик нормативно-правового акта, які визначають його здатність ефективно регулювати суспільні відносини, відповідати принципам права та бути зрозумілим для суб'єктів застосування. Це не просто формальна правильність тексту, а змістовна та техніко-юридична досконалість, яка забезпечує передбачуваність правового регулювання та стабільність правопорядку. Якісний закон є фундаментом законності, оскільки лише чітка та справедлива норма може бути належним чином виконана або застосована.

Основними ознаками якості закону є його правова визначеність, системність, обґрунтованість та доступність. Правова визначеність вимагає, щоб норми були сформульовані достатньо чітко, аби особа могла передбачити наслідки своєї поведінки. Системність означає відсутність суперечностей (колізій) з іншими законами та Конституцією. Обґрунтованість передбачає, що закон відповідає реальним потребам суспільства та базується на науковому аналізі, а не лише на політичній доцільності. Важливим елементом є також мовна досконалість – використання однозначної термінології та логічна послідовність викладу матеріалу.

У теоретичному розрізі якість закону розглядається як центральна категорія вчення про юридичну техніку та законотворчий процес. Вона безпосередньо пов'язана з принципом верховенства права, оскільки неякісний закон створює підґрунтя для свавілля виконавчої влади та судових помилок. Цей термін корелює з поняттям ефективності правових норм, де якість виступає

необхідною умовою для досягнення цілей регулювання. Крім того, якість закону є об'єктом аналізу у практиці Європейського суду з прав людини, який розглядає «якість права» як критерій допустимості втручання держави у права особи.

Прикладом якості закону є прийняття кодексу, який уніфікує розрізнені норми в одну логічну систему, усуваючи прогалини та подвійне тлумачення правил. Навпаки, прикладом низької якості закону є ситуація, коли норма містить розмиті формулювання, що дозволяють посадовцю на власний розсуд вирішувати питання про надання дозволу чи накладення штрафу, створюючи корупційні ризики. У кожному випадку якість закону перевіряється через його здатність бути реалізованим без додаткових роз'яснень та через мінімізацію правових спорів під час його застосування.

Явочний порядок

Явочний порядок – це спосіб виникнення юридичних осіб, громадських об'єднань або реалізації певних суб'єктивних прав, за якого для їх здійснення не потрібен попередній дозвіл державних органів. Суть цього порядку полягає в тому, що суб'єкт діє на підставі власної ініціативи та закону, лише повідомляючи (ставлячи перед фактом) компетентні органи про свої дії. Це є проявом лібералізації суспільних відносин, де роль держави зводиться до реєстрації вже прийнятого рішення, а не до надання дозволу на нього. Прикладом явочного порядку є процедура створення політичної партії або громадської організації, коли засновники проводять з'їзд і лише повідомляють орган юстиції про факт створення для внесення до реєстру. Іншим прикладом може бути явочний порядок проведення мирних зібрань, за якого організатори лише заздалегідь сповіщають органи місцевої влади про час і місце мітингу, не очікуючи на спеціальний дозвіл.

Основними ознаками явочного порядку є його повідомна природа, відсутність дискреції (права вибору) у державних органів та презумпція правомірності дій суб'єкта. При такому порядку орган влади зобов'язаний зареєструвати об'єднання чи організацію, якщо подані документи відповідають формальним вимогам закону, і не має права відмовити з мотивів недоцільності. Це забезпечує максимальну реалізацію свободи волевиявлення, мінімізує корупційні ризики та бюрократичні перепони, оскільки державний контроль зміщується з етапу «допуску» на етап подальшого нагляду за діяльністю.

У теорії держави та права явочний порядок розглядається як одна з форм виникнення суб'єктів права в межах вчення про правосуб'єктність. Він

протиставляється дозвільному (концесійному) та нормативно-явочному порядкам, виступаючи найбільш демократичним методом правового регулювання. Цей термін безпосередньо пов'язаний із категорією суб'єктивного права та громадянського суспільства, оскільки дозволяє громадянам самоорганізовуватися без прямого втручання адміністративного апарату. У системі теорії держави і права впровадження явочного порядку є свідченням переходу від поліцейської держави до правової.

Ядерний статус держави

Ядерний статус держави – це офіційно визнане або фактичне володіння державою ядерною зброєю, що докорінно змінює її місце у світовій системі безпеки та міжнародно-правових відносинах. Цей статус визначає особливий правовий режим функціонування держави, оскільки володіння такою зброєю надає не лише додаткові гарантії безпеки, а й накладає колосальну міжнародну відповідальність за нерозповсюдження технологій та дотримання норм ядерної безпеки. В юридичному сенсі ядерний статус розмежовує держави на «ядерні» та «неядерні» згідно з міжнародними договорами, встановлюючи для них різні обсяги прав та обов'язків. Прикладом ядерного статусу держави є статус США або Франції як офіційно визнаних членів «ядерного клубу» згідно з міжнародним правом. Унікальним історичним прикладом є Україна, яка на початку 1990-х років володіла третім за величиною ядерним потенціалом у світі, але згодом набула без'ядерного статусу, приєднавшись до ДНЯЗ та підписавши Будапештський меморандум в обмін на гарантії безпеки від провідних держав.

Основними ознаками ядерного статусу є його воєнно-політична вага, особливий режим таємності та підконтрольність міжнародним інституціям (зокрема МАГАТЕ). Юридично цей статус закріплений Договором про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ), який визнає «ядерними» лише п'ять держав (США, Велика Британія, Франція, Китай та РФ), що провели випробування до 1967 року. Проте існують також держави з «фактичним» статусом, які офіційно не приєдналися до ДНЯЗ, але володіють ядерним арсеналом. Володіння ядерним статусом потребує створення надскладної науково-технічної та промислової інфраструктури, а також спеціальних правових механізмів контролю за зберіганням, використанням та утилізацією ядерних матеріалів.

Ядерний статус держави розглядається як елемент її зовнішнього суверенітету та військової могутності. Він безпосередньо пов'язаний із

категорією національної безпеки та теорією «ядерного стримування», де зброя виступає політичним інструментом запобігання конфліктам. У системі теорії держави і права ядерний статус корелює з поняттям міжнародної правосуб'єктності та особливою роллю певних держав у підтримці глобального правопорядку. Важливим аспектом є також правовий процес ядерного роззброєння, який демонструє можливість добровільної відмови від цього статусу заради міжнародних гарантій безпеки.

Язичницьке право

Язичницьке право – це історичний тип права, що ґрунтується на дохристиянських релігійних віруваннях, міфологічних уявленнях та звичаях давніх народів. Воно не відділяло правові приписи від моральних чи релігійних настанов, оскільки право сприймалося як частина загального світопорядку, встановленого богами. Це форма раннього традиційного права, де основним джерелом виступав звичай, освячений сакральними обрядами та традиціями предків, що забезпечувало єдність духовного та соціального життя громади. Прикладом язичницького права є норми «Руської Правди», які містили архаїчні елементи звичаєвого права, такі як кровна помста або випробування водою та залізом (ордалії). Іншим прикладом може бути давньогерманські «Правди» або закони XII таблиць у їхніх ранніх редакціях, де правові акти мали характер релігійних закліть. Також до язичницького права відносять правила поведінки скандинавських вікінгів, що фіксувалися у «Тінгі» – народних зборах, де розв'язання правових спорів вважалося богоугодною справою.

Основними ознаками язичницького права є його сакральність, консерватизм та символізм. Юридичні дії часто супроводжувалися складними ритуалами (клятвами богам, жеребкуванням, ордаліями), які мали підтвердити істинність свідчень або справедливість рішення. Право мало партикулярний (місцевий) характер і поширювалося лише на членів конкретного роду чи племені. Важливою рисою була колективна відповідальність роду за дії свого члена та принцип таліону («око за око»), який поступово замінювався системою викупів (вір). Судочинство відбувалося публічно, зазвичай на спеціальних священних місцях, під керівництвом старійшин або жерців.

Зазвичай язичницьке право розглядається як початковий етап розвитку правових систем у межах вчення про генезис права. Воно безпосередньо пов'язане з категоріями правового звичаю та звичаєвого права, виступаючи їхнім релігійним підґрунтям. Цей термін корелює з поняттям синкретизму –

нерозчленуваності первісних норм поведінки, де право ще не виокремилася в самостійну систему. В системі теорії держави і права вивчення язичницького права дозволяє зрозуміти перехід від соціальних норм первісного суспільства до позитивного права держави, а також виявити залишки цих норм у пізніших правових пам'ятках.

Якість правового життя

Якість правового життя – це комплексна характеристика правового буття суспільства, яка відображає рівень правової захищеності особи, ефективність функціонування правової системи та ступінь задоволення потреб суб'єктів через правові засоби. На відміну від суто технічних показників роботи державних органів, якість правового життя фокусується на суб'єктивному сприйнятті права громадянами та реальному стані втілення принципів справедливості й гуманізму. Це інтегральний показник, що дозволяє оцінити, наскільки правова середина є сприятливою для розвитку людини, бізнесу та громадянського суспільства. Прикладом високої якості правового життя може бути ситуація в державі, де громадянин може протягом кількох хвилин отримати адміністративну послугу онлайн, бути впевненим у незалежності суду при вирішенні спору з державним органом та не стикатися з вимаганням хабарів у повсякденному житті. Навпаки, низька якість правового життя проявляється у правовому нігілізмі, коли люди уникають звернення до правоохоронних органів через недовіру або коли закони змінюються настільки часто, що суб'єкти не можуть прогнозувати наслідки своїх дій.

Основними ознаками якості правового життя є її ціннісний характер, багатоаспектність та орієнтованість на результат. Вона охоплює як об'єктивні елементи (досконалість законодавства, стан законності, відсутність корупції), так і суб'єктивні чинники (рівень правосвідомості, довіра до судів, почуття правової безпеки). Висока якість правового життя передбачає, що правові норми не просто існують на папері, а реально полегшують взаємодію між суб'єктами, мінімізують конфлікти та забезпечують швидке й справедливе поновлення порушених прав без надмірних бюрократичних перепон.

У теорії держави та права якість правового життя розглядається як одна з категорій правової антропології та соціології права. Вона безпосередньо пов'язана з концепцією правової держави, де людина є найвищою цінністю, а право – інструментом її захисту, а не пригнічення. Цей термін корелює з поняттям правової культури, виступаючи її динамічним показником у конкретній

історичний період. У системі теорії держави і права аналіз якості правового життя дозволяє вийти за межі формально-юридичного підходу та оцінити реальну ефективність правового регулювання через призму соціального добробуту та свободи особи.

Я-концепція правосвідомості

Я-концепція правосвідомості – це сукупність уявлень особи про себе як суб'єкта права, що включає усвідомлення власних правових можливостей, обов'язків, а також оцінку своєї ролі та місця в правовій системі суспільства. Це внутрішнє ядро правової культури індивіда, яке визначає його поведінку в правовій сфері. Я-концепція виступає психологічним фільтром, через який людина сприймає правові норми: вона не просто знає закон, а співвідносить його зі своїми внутрішніми цінностями, цілями та образом «Я». Прикладом функціонування Я-концепції правосвідомості може бути внутрішнє переконання людини в тому, що вона є рівноправним учасником суспільних відносин, що спонукає її оскаржити неправомірне рішення чиновника в суді. Іншим прикладом може бути усвідомлення особою себе як сумлінного платника податків, що робить сплату зборів не вимушеним тягарем, а частиною власного громадянського обов'язку. Навпаки, деформована Я-концепція може проявлятися в образі «жертви обставин» або «людини поза законом», що призводить до пасивності або схильності до протиправних дій.

Основними ознаками Я-концепції правосвідомості є її суб'єктивність, стійкість та регулятивна спрямованість. Вона складається з трьох взаємопов'язаних компонентів: когнітивного (знання про свої права та обов'язки), оціночного (самоповага як правомірного громадянина або, навпаки, схильність до порушень) та поведінкового (готовність діяти правовим шляхом у конкретних ситуаціях). Ця концепція формується під впливом правового виховання, соціального середовища та особистого досвіду взаємодії з державою, забезпечуючи внутрішню цілісність особистості у її правових проявах.

Я-концепція правосвідомості розглядається на межі теорії права та юридичної психології як найвищий рівень правової самосвідомості. Вона безпосередньо пов'язана з поняттям правової ідентичності – відчуттям належності до певної правової спільноти (наприклад, «я – громадянин України»). Цей термін також корелює з категорією правової активності, оскільки позитивна Я-концепція стимулює людину захищати свої права та вимагати законності від інших. У системі теорії держави і права цей концепт є ключовим для розуміння

причин правомірної поведінки та подолання правового нігілізму на особистісному рівні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, В. В. Дудченко та ін.; за ред. Ю. М. Оборотова. О. : Фенікс, 2012. 492 с.
2. Актуальні проблеми теорії держави та права : навч. посіб. / Є. В. Білозьоров, Є. О. Гіда, А. М. Завальний та ін.; за заг ред. Є. О. Гіди. К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2010. 260 с.
3. Балинська О. М. Семіотика права : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2013. 416 с.
4. Бачинін В. А., Журавський В. С., Панов М. І. Філософія права : словник. К. : Ін Юре, 2003. 408 с.
5. Білозьоров Є. В., Вишковська В. І. Правозахисна функція держави: сутність та механізм здійснення в Україні. К. : ФОП Кандиба Т. П., 2015. 168 с.
6. Ведерніков Ю. А. Папірна А. В. Теорія держави і права : навч. посіб. Ю. А. Ведерніков. К. : Знання, 2008. 333 с.
7. Віхров О. П., Віхрова І. О. Теорія держави і права : курс лекцій : навч. посіб. Чернігів : Десна Поліграф, 2015. 303 с.
8. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство. К. : Юніверс, 2000. 336 с.
9. Гусарев С. Д., Олійник А. Ю., Слюсаренко О. Л. Теорія права і держави : навч. посіб. К. : Правова єдність, 2008. 270 с.
10. Дегтяр О. А. Державна Служба. Конспект лекцій. Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2019. 128 с.
11. Дроботов С. А. Функції права у розвиткові демократичної і правової держави. К. : Логос, 2012. 336 с.
12. Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Х. : Право, 2011. 584 с.
13. Загальна теорія держави і права: (основні поняття, категорії, прав. конструкції та наук. концепції) : навч. посіб. / О. Л. Копиленко, О. В. Зайчук, А. П. Заєць та ін.; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. К. : Юрінком Інтер, 2008. 400 с.
14. Загальна теорія права : підручник / за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2021. 568 с.
15. Загальна теорія права : підручник / М. І. Козюбра, С. П. Погребняк, О. В. Цельєв та ін.; за заг ред. М. І. Козюбри. К. : Ваіте, 2015. 392 с.

16. Зайчук О. В., Оніщенко Н. М. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник. Київ : Юрінком. Інтер, 2006. 688 с.
17. Заяць Н. В. Народне представництво: сутність, суб'єкти та особливості здійснення в Україні. Луцьк : ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2012. 300 с.
18. Каткова Т. Г. Теорія держави і права. Навчальний посібник у визначеннях та таблицях : навч. посіб. Харків : Право, 2020. 96 с.
19. Кельман М. С. Загальна теорія права : підручник. Херсон: ОЛДІ-плюс, 2020. 742 с.
20. Ковальський В. С. Охоронна функція права. К. : Юрінком Інтер, 2010. 336 с.
21. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права людини і громадянина в Україні : навч. посіб. К. : Юрінком Інтер, 2003. 336 с.
22. Коталейчук С. П., Пісной П. Я. Теорія держави та права : навч. посіб. для підгот. до держ. іспитів. К. : КНТ, 2011. 560 с.
23. Котюк В. О. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. К. : Атіка, 2005. 592 с.
24. Кравчук М. В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права : навч. посіб. Тернопіль : Карт-бланш, 2002. 247 с.
25. Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести : підруч. Київ : Юрінком Інтер, 2023. 584 с.
26. Кудлай Т. П. Теорія держави і права : навч. посіб. Київ, 2012. 94 с.
27. Лисенков С. Л. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. К. : Юрисконсулт, 2006. 355 с.
28. Лук'янов Д. В., Погребняк С. П., Смородинський В. С. Теорія держави і права. Посібник для підготовки до іспитів за новою програмою : навч. посіб. / за заг. ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2019. 172 с.
29. Луць Л. А. Загальна теорія держави і права : навч.-метод. посіб. К. : Атіка, 2008. 412 с.
30. Марчук В. М., Ніколаєва Л. В. Нариси з теорії права : навч. посіб. К. : Істина, 2004. 304 с.
31. Машков А. Д. Теорія держави і права : підруч. Київ : Алерта, 2024. 452 с.
32. Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підруч. К. : Ун-т «Україна», 2014. 561 с.
33. Настасяк І. Ю. Тлумачення правових норм : навч. посіб. Львів : ЛьвДУВС, 2010. 335 с.
34. Національні тенденції та міжнародний досвід сучасного праворозуміння / Ю. С. Шемшученко, Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук та ін.; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. К. : Юридична думка, 2013. 480 с.

35. Оборотов Ю. М., Завальнюк В. В., Овчиннікова А. П. Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції : монографія. Київ : Фенікс, 2019. 420 с.
36. Олійник А. Ю., Гусарєв С. Д., Слюсаренко О. Л. Теорія держави і права : навч. посіб. К. : Юрінком Інтер, 2001. 176 с.
37. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії. К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. 352 с.
38. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології : монографія. К. : Юридична думка, 2008. 336 с.
39. Пендюра М. М. Теорія держави і права. К. : О. С. Ліпкан, 2013. 304 с.
40. Письменицький А. А., Слинько Д. В. Теорія держави і права. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. 252 с.
41. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика). Х. : Право, 2008. 240 с.
42. Правові системи сучасності: навч. посіб. для магіст. права / Ю. С. Шемшученко, Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук та ін.; відп. ред. Ю. С. Шемшученко. К. : Юридична думка, 2012. 492 с.
43. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права: навч. посібник. Львів: Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 256 с.
44. Рудик П. А. Теорія держави: основні теорії, концепції, підходи до вивчення : навч. посіб. К. : Алерта, 2015. 288 с.
45. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : підруч. Харків: Еспада, 2006. 776 с.
46. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Правова єдність : Алерта, 2014. 524 с.
47. Сухонос В. В. Теорія держави і права : підручник. К.: Університетська книга, 2023. 544 с.
48. Тарасов О. В. Суб'єкт міжнародного права: проблеми сучасної теорії. Х. : Право, 2014. 512 с.
49. Теліпко В. Е. Універсальна теорія держави і права : підручник. К. : БІНОВАТОР, 2007. 512 с.
50. Теорія держави і права : навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін. За заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. К. : Юрінком Інтер, 2002. 368 с.
51. Теорія держави і права : навч. посіб. / С. К. Бостан, С. Д. Гусарєв, Н. М. Пархоменко та ін. К. : Академія, 2013. 348 с.
52. Теорія держави і права : навч. посіб. для підгот. до держ. іспиту / кол. авт., кер. авт. кол. канд. юрид. наук А. І. Сердюк. Дніпропетровськ : ДДУВС, 2010. 314 с.

53. Теорія держави і права : підручник / С. Л. Лисенков, А. М. Колодій, О. Д. Тихомиров та ін.; за ред. С. Л. Лисенкова. К. : Юрінком Інтер, 2005. 448 с.
54. Теорія держави і права : підручник / Ю. А. Ведерніков, І. А. Сердюк, О. М. Куракін та ін. Дніпропетровськ : ДДУВС, 2015. 468 с.
55. Теорія держави і права : посіб. для підгот. до держ. іспитів. / Д. В. Лук'янов, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за заг. ред. О. В. Петришина. 4-те вид. Х. : Право, 2015. 204 с.
56. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін. К. : Юрінком Інтер, 2008. 688 с.
57. Теорія держави і права. Державний іспит : навч. посіб. / Ю. М. Оборотов, Н. М. Крестовська, А. Ф. Крижанівський та ін. Х. : Одиссей, 2010. 256 с.
58. Теорія держави і права : підручник. О. М. Бандурка, О. М. Головка, О. С. Передерій та ін. Харків, 2018. 416 с.
59. Теорія держави і права в схемах та таблицях : навч. посіб. / за заг. ред. Л. Р. Наливайко. Київ : «Хай-Тек Прес», 2020. 296 с.
60. Теорія держави та права : навч. посіб. / Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін. ; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. К. : НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
61. Теорія держави та права : підруч. / Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін. К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. 576 с.
62. Теорія держави та права : посіб. для підготов, до іспитів / С. М. Тимченко, Р. А. Калюжний, Н. М. Пархоменко та ін. К. : Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2007. 176 с.
63. Теорія держави та права України: підручник / О. М. Бандурка, М. Ю. Бурдін, О. М. Головка та ін. Харків : Майдан, 2018. 436 с.
64. Тюріна О. В. Сучасні національні правові системи : навч. посіб. К. : Нац. акад. внутр. справ, 2015. 200 с.
65. Українська правнича енциклопедія / за заг. ред. В. М. Тертишника, Л. Р. Наливайко, А. Є. Фоменко, В. В. Ченцова. Київ : Алерта, 2023. 768 с.
66. Федіна Н. В. Сучасні погляди на розуміння справедливості та її концепції. Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. 2013. Вип. 10. С. 45–49.
67. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.). К. : Абрис, 2002. 742 с.
68. Хома Н. М., Кельман М. С., Мураш О. Г. Загальна теорія держави та права : підруч. Львів : Новий Світ-2000, 2018. 584 с.
69. Шестопалова Л. М. Теорія держави і права : навч. посіб. К. : Прецедент, 2004. 224 с.

Навчальне видання

**ТЛУМАЧНИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК
З ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА**